Професор д-р Куйо М. Куев

Съдбата на старобългарските ръкописи през вековете

Наука и изкуство
София 1979

Добрейшово евангелие от XIII в., л. 72б: поп Добрейшо се моли на Йоан Богослов. Намира се в Народната библиотека в София: № 17

Видинско евангелие от XIV в., л. 32. Намира се в Британския музей в Лондон под сигнатура: Add 39625

ЛЕѠНТІ
А ЕПІСКОПА
КИПРЬСКАГО

Иван Александров (Лаврентиев) сборник от 1348 г., л. 1, писан по поръка на Ив. Александър. Сега е в ГПБ, Ленинград под сигнатура: F. I. 376

Карпинско евангелие от XIII в., л. 101, намерено от Ал. Гилфердинг. Сега е в ГИМ, Москва, в сбирката на Хлудов (Хлуд. 28)

Първи раздел

Странствуване на ръкописите

Предговор

След 1961 г. имах възможността да работя по-продължително време в редица книгохранилища в СССР, Полша, Румъния, Чехословакия, Югославия и Австрия. Преглеждайки славянските ръкописи в тези страни, аз се натъкнах на интересни за науката факти, които ме накараха да се замисля върху тях и да потърся тяхното обяснение: многобройни преписи от старобългарски съчинения, за които в науката не се знае, голяма миграция на ръкописното наследство в различни посоки, намаляване на ръкописното богатство в редица манастири и минаването на това богатство в частни ръце, съсредоточаване на цели ръкописни сбирки в определени градове и т. н. От друга страна, силно впечатление ми направи и обстоятелството, че старославянското литературно наследство на Балканския п-ов, българско и сръбско, в много случаи има еднаква съдба — унищожава се по различни начини и по различни поводи, при различни обстоятелства. Чуждото господство поставя при еднакви условия българи и сърби, еднакво е отношението му към тяхното културно наследство, едните и другите са само рая, едните и другите изпадат в тежко материално положение, еднаква е съдбата на старите им паметници. Така че онова, което става с ръкописите в сръбските земи през османското робство, то важи и за нас. Затова именно привеждам понякога факти и от сръбските земи, от сръбските манастири. Картината по този начин получава много по-широки размери.

Разбира се, за тази тежка съдба на южнославянската стара книжнина се знаеше и по-рано, но все пак имаха се пред вид отделни случаи, и то свързани с по-важни съчинения, с по-забележителни автори. С други думи, не се знаеше обемът на тази наистина покъртителна картина на унищожение. Когато обаче се събраха повече факти на едно място и се подредиха в определени групи и по определен план, тази картина значително се промени; промени се в дълбочина и в ширина; промени се и впечатлението от нея,

т. е. тя стана по-тъжна, по-мрачна, по-покъртителна. При това положение неволно се запитваме дали ще се намери друга страна, чието културно богатство да е пострадало толкова много? Дали има друг народ тъй ощетен, както нашият?

Всичко това ме накара да се заловя, доколкото ми позволяват силите и възможностите при днешните условия на работа, да проследя съдбата и миграцията на произведенията на старата българска литература през вековете, били те в оригинал или пък в преписи. Целта ми е да представя на читателя съдбата на нашето старобългарско книжовно наследство през вековете и да посоча по този начин огромните културни щети, нанесени на нашия народ в миналото. Разбира се, настоящата студия не може да претендира за пълнота и изчерпателност на въпросите. При сегашните условия на работа това е невъзможно да се постигне, защото редица книгохранилища остават недостъпни за нашия работник, многобройни са ръкописите, които все още не са описани и т. н. От друга страна, това не е и необходимо. Ако се съберат и подредят всички факти, разпръснати из различните книгохранилища у нас и в чужбина, няма да се промени характерът на картината; черните краски биха се само увеличили. Струва ми се обаче, че и дадените тук съобщения не свидетелствуват за някакъв светъл лъч, за някаква що-годе радост. Чудното е само едно: как при такива тежки условия, при такъв кръстоносен поход на унищожение, при това разграбване и разпиляване все още е останал голям брой писмени паметници! Разбира се, в дадения случай голяма заслуга имат, от една страна, и някои манастири като големи хранители и ценители на ръкописите и, от друга, някои събирачи, колекционери. Ако те не бяха събрали толкова много ръкописи, днес със сигурност може да се каже, че редица неща нямаше да съществуват. Така например в църквата Св. София в Охрид е имало в шкафа 23 славянски ръкописа на пергамент и на хартия[1], а днес там няма нищо. Каква е съдбата им, не се знае. Запазено е само онова, което е взел Григорович. Е. Каранов пише: „В кратовската църква, подновена в 1836 г., една цяла ниша в зидовете беше пълна с книги, но сега няма нито една; още Гилфединг искал да вземе една книга, но не му я дали и той само се надписал на нея."[2] Затова, когато говори за взетите от Гилфердинг от Ипекската патриаршия ръкописи, М. Милоевич пише: „Нам е драго, че ги е взел нашият брат русин,

[1] В. И. Григорович, Очерк путешествия по Европейской Турции. Москва 1877, с. 155.

[2] Е. Каранов, Материали по етнографията на Македония, СбНУ, кн. IV (1891), с. 304.

тъй като те няма да пропаднат."[3] И действително не са пропаднал онези писмени паметници, които е взел този учен и пътешестве ник, които той е успял да запази от унищожение. Днес те са дс стояние на научния свят, на всеки, който се интересува. Не с знае каква щеше да бъде съдбата и на онези наши ръкописи, коит Арсений Суханов взема от Атон, ако те не бяха отнесени в Русия : поставени в благоприятни зи тяхното запазване условия. Кат се има пред вид, че много писмени паметници в Атон са станалı предмет на безпощадно унищожение, то вероятността и те да н бъдат пощадени е много голяма. Изобщо трябва да се каже, че бла годарение именно на редицата пътешественици са оцелели много бройни и ценни старобългарски ръкописи. Почитта ни към тезı пътешественици се засилва още повече, като се има пред вид, ч някои от тях са пътували и събирали писмени паметници прı тежки условия: трябвало е да преодоляват редица битови трудно сти, да пътуват понякога пеш и т. н. Не всички са разполагали и с достатъчно парични средства. Може би някъде са си послужили с методи и средства, каквито днес нямат място в живота, но всичкс това е вършено в името на науката, в името на общото благо, а не в името на лични интереси и амбиции. Ние виждаме, че събранотс ръкописно богатство става в края на краищата обществено достояние, че то е донесло извънредно голяма полза на науката, на културата, че то е станало наш ценен капитал. При това положение готови сме да простим едни или други „прегрешения" на този или онзи пътешественик, на този или онзи събирач на ръкописи, щом като той е успял да ги запази от унищожителния ход на събитията. Нашата литература е загубила извънредно много и затова днес трябва да бъдем благодарни на всички онези, които са успели да спасят нещо от някогашните нейни придобивки, постижения.

В съдбата на старата ни писменост се оглежда съдбата на нашия народ — съдба несретна, нерадостна, съдба на народ, прекарал 700 години под чужд ярем!

* * *

Поради непреодолими технически трудности голяма част от старобългарските текстове (бележки, приписки и др.), които сочат съдбата на даден ръкопис или някои негови особености, са изпуснати. Тези бележки представляват интерес не само с фактическата си страна, но те възпроизвеждат и атмосферата, в която е никнал даденият ръкопис, въвеждат ни в съответната епоха.

[3] М. С. Милојевић, Путопис дела праве (старе) Србије, св. II. Београд 1872, с. 211.

Станиславов пролог от 1330 г., л. 153. Намира се в Сръбската академия на науките в Белград под сигнатура: № 83(53)

Сборник от 1345 г., л. 12, писан в Търново от поп Филип по поръка на Ив. Александър. Сега е в Синодалната библиотека в ГИМ, Москва, под сигнатура: Синод. 38

1. Съдбата на нашите ръкописи през IX—XII в.

Измежду всички славянски народи българският най-напред се сдобива с книжнина на роден език — през 863 г. двамата братя Кирил и Методий съставят славянската азбука и за пръв път превеждат от гръцки на старобългарски най-необходимите богослужебни книги, с които заминават за Моравия да проповядват новата религия и да разпространяват славянското богослужение. До разцвет обаче нашата книжнина достига след 885 г., когато пристигат у нас изгонените от Моравия Кирилометодиеви ученици и когато в границите на тогавашната българска държава се оформят две главни културни средища, два културни центъра — Преслав и Охрид. Пропита от съзнанието за голямата роля на литературата на роден език в живота, тогавашната върховна власт в лицето на Борис и Симеон създава всички условия за плодотворен книжовен живот. В резултат на това появяват се автори и съчинения, някои от които се стремят да бъдат на равнището на тогавашната византийска литература: Климент Охридски със своите слова и поучения,[1] Йоан Екзарх със своя Шестоднев и Небеса,[2] Константин Преславски с Учителното евангелие като пръв систематичен проповеднически сборник в славянските литератури и Азбучната молитва,[3] Черноризец Храбър със своята забележителна апология·

[1] Климент Охридски, Събрани съчинения, т. I. Обработили: Б. Ст Ангелов, К. М. Куев, Хр. Кодов. София 1970; т. II, 1977.

[2] А. Горский и К. Невоструев, Описание славянских рукописей Московской синодальной библиотеки, II, 1. Москва 1857, с. 1—30 (за Шестоднева); т. II, 2 (1859), с. 288—307 (за Небеса); вж. и П. Динеков, К. Куев, Д. Петканова, Христоматия по старобългарска литература. София 1974, с. 64—67.

[3] А. Горский и К. Невоструев, цит. съч., II, 2 (1859), с. 409—434; Антоний, Из истории християнской проповеди. СПб. 1892, с. 192—305; А. В. Михайлов, К вопросу об Учительном евангелии. Древности. Труды славянской коммисии императорского московского археологического общества, I. Москва, 1895, с. 76 и сл.; К. М. Куев, Азбучната молитва в славянските литератури. София 1974.

на славянската писменост „За буквите“[4] и др.[5] И днес в науката се спори твърде оживено по някои въпроси, свързани с тези автори и произведения, защото не разполагаме нито с един оригинал, защото познаваме тези творби по по-късни преписи, подложени с течение на времето на редица промени, защото някои са изчезнали безследно. И още нещо: дори и тези по-късни преписи не се намират в България. С тях се кичат други книгохранилища, но не и нашите. У нас няма например нито един препис от Храбровата апология, нито един препис от Учителното евангелие на Константин Преславски, нито един препис от Азбучната молитва, нито един препис от Прогласа към евангелието, нито един препис от Беседата на Козма и т. н. и т. н. И не само това, но в повечето случаи тези преписи не са българска редакция; те са резултат на отношението на руски и сръбски книжовници към нашето литературно наследство; те са резултат на усилията и заниманията на тези дейци с произведенията на нашите автори. Така например от известните засега 25 пълни преписа от Беседата на Козма[6] всички са руска редакция, възникнали са на руска почва, дело са на руски автори. От познатите четири преписа от Прогласа към евангелието три са сръбска редакция (Хилендарски, Хлудов, Гилфердингов) и един руска (Троицки). Храбровата апология „За буквите“ днес ни е позната по 73 преписа, от които 63 са руска редакция, а останалите са българска и сръбска.[7] Азбучната молитва е позната по 38 преписа, всичките руска редакция; само Синодалният от XII в. има следи от българизми.[8] От обнародваните през 1970 г. 27 преписа от общото Климентово поучение „Наставления за празници“ 25 са руска редакция, един сръбска и един българска[9] и т. н.

При това положение запитваме се: какво е станало с това богатство и как така се е получило, че именно родината му да се е лишила от него?

Отговорът на този въпрос е само един: още от началото на своето битие нашето книжовно наследство е подложено на преследване, на унищожение, на миграция.

Нека оставим настрана всякакви предположения, догадки и теории за връзките между България и Киевская Русь през IX—X в.

[4] К. М. Куев, Черноризец Храбър, София, 1967.
[5] Е. Георгиев, Разцветът на българската книжнина в IX—X в. София 1962.
[6] Ю. К. Бегунов, Козма презвитер в славянских литературах. София 1973.
[7] К. М. Куев, Черноризец Храбър, с. 165—166.
[8] К. М. Куев, Азбучната молитва, с. 148.
[9] Климент Охридски, Събрани съчинения, I, с. 55—61.

и да се спрем на онези моменти, които са по-конкретни и които не подлежат толкова на оспорване, да се спрем на онези условия, които обуславят българско-руските културни и литературни връзки през X—XII в.

На първо място тук трябва да се споменат двата похода на киевския владетел Светослав Игоревич, който през 968 г. завзема земите между Черно море и Дунав, а през 969—971 г. минава през Стара планина и достига до Пловдив и Охрид.[10] Сега той превзема и столицата Преслав и пленява българския владетел Борис II със семейството му. По този начин цялата Североизточна България между Дунав, Стара планина и Черно море минава в ръцете на руските войски, които после при отстъплението си отнасят със себе си различни богатства. От друга страна, след оттеглянето на руските войски и падането на България през 972 г. под Византия редица българи емигрират в Киевская Русь, които също не е изключена възможността да са отнесли и те редица неща в новото си отечество. Връзките между българи и руси стават още по-оживени след официалното покръстване при княз Владимир през 988 г. След като Владимир бива подведен от Византия, той скъсва черковните си връзки с нея и се свързва с Охрид, откъдето идват свещеници и книги. И първият киевски митрополит Михаил (989—991) е българин от Охрид. Дори се съобщава, че Михаил отишъл в Киев с няколко епископи.[11]

При такава една обстановка напълно естествено е да се изнесат от нашата страна ръкописи било като военен трофей, било за нуждите на новопокръстения народ. А. М. Селишчев пише: „Паметниците на старославянската писменост са донесени у източните славяни от юг, от българските области. Заедно с ръкописите пристигнали и учители — славяни от България. Политическите обстоятелства благоприятствували за появяването на български

[10] А. Чертков, Описание войны великого князя Светослава против болгар и греков в 967—971 годах. Москва 1843; М. Дринов, Съчинения, I София 1909, с. 460—488; В. Н. Златарски, История на българската държава, I, 2. София 1927, с. 137—140; П. Мутафчиев, Русско-болгарские отношения при Святославе. Seminarium Kondakovianum, IV. Praha 1931, с. 77—92. П. О. Карышковский, О хронологии русско-византийской войны при Святославе. Византийский временник, V (1952), с. 128 и сл.; В. Мошин, О периодизации русско-южнославянских литературных связей X—XV вв. Труды ОДРЛ, т. XIX (1963), с. 28—106. Твърде много в това отношение направиха Б. Ст. Ангелов, Из историята на руско-българските литературни връзки; София 1972, и Ив. Снегаров, Духовно-културни връзки между България и Русия през средните векове, X—XV в., София 1950.

[11] В. А. Мошин, Послание русского митрополита Леона об опресноках в Охридской рукописи. Byzantinoslavica, XXIV (1963), 1, с. 87—105.

книжовници в Русия. Това е време, когато източните **български** области са изгубили държавната си независимост и влезли в състава на Византия (от 972 г. до 80-те години на XII в.). Под ръководството на българските писатели и преводачи се подготвят първите грамотни люде у източните славяни. Ръкописите, пренесени от юг в славянския Изток, били писани с кирилица. Езиковите черти на старославянските оригинали, от които се ползували източнославянските книжовници, сочат към източнобългарските области. Трябва обаче да се предполага, че сред книжовниците, действуващи в Русия, имало е славяни не само от Източна България, но и от Югозападна."[11a] Разбира се, проникването на руските езикови елементи в староруските произведения не навсякъде се отразява в еднаква степен и е в зависимост от ред обстоятелства.

И днес науката разполага с редица руски произведения от XI—XII в., преписани от български оригинали.

1. Остромирово евангелие. Остромировото изборно евангелие е писано от дяк Григорий в Новгород през 1056—1057 г. за новгородския първенец Остромир. Сега се намира в Публичната библиотека в Ленинград (F. п. I. 5). Това е един от най-старите паметници на руската писменост. Евангелието е преписано от старобългарски оригинал, произхождащ от североизточните български предели, и то не по-нов от X в.[12] Редицата езикови особености на паметника потвърждават по неоспорим начин мисълта за българската принадлежност на оригинала, от който е направен преписът. Досегашните издатели[13] и изследвачи[14] недвусмислено също потвърждават неговата българска основа. В синаксара под 14 февруари е отбелязана паметта на Кирил Философ, а под 8 януари — паметта на Григорий, епископ в Мизия. Явно е, че сведенията за тези наши светци руският книжовник е взел от български извори.

2. Архангелско евангелие. Архангелското изборно евангелие е писано през 1092 г. и съдържа 178 л. малка 4°, пергамент, устав. Нарича се така, защото е намерено в Архангелска губерния. През

[11a] А. М. Селищев, Старославянский язык, I. Москва 1951, с. 82.
[12] В. Ягич, Мариинское евангелие, СПб. 1883, с. 450.
[13] А. Востоков, Остромирово евангелие 1056—1057 г., с. приложением греческого текста евангелии и граматическими объяснениями. СПб. 1843. Издавано е два пъти литографирано — през 1883 и 1889 г.
[14] М. Козловский, Исследование о языке Остромирова евангелия Исследования по русскому языку, т. I. СПб. 1885—1895, с. 1—127; Н. М. Каринский, Письмо Остромирова евангелия. Сборник Российской Публичной библиотеки, т. I, вып. 1. Петроград 1920, с. 188, 189, 192; Е. И. Мельников, К проблеме происхождения Остромирова евангелия. Slavia, roč. XXXVIII, seš. 4 (1968), с. 537—547; И. М. Смирнов, Синайский патерик в древне-славянском переводе, ч. I и II. Сергиев посад 1917, с. 5.

1877 г. бива предадено в Румянцовия музей в Москва (вх. № 1666), който от 1924 г. е преименуван в библиотека „Ленин". В редица случаи преписвачът запазва особеностите на българския оригинал — голямата носовка.[15] Според Г. Георгиевски паметникът възхожда към най-стария евангелски превод от Кирилометодиево време. Той пише: „По превода на евангелския текст според изследването на проф. Г. А. Вознесенски се отнася към числото на най-старите славянски евангелия, в които се съдържа т. нар. първа редакция на текста, по-стара южнославянска, най-близка до първоначалния превод на Евангелието на славянски език, извършен от славянските просветители св. Кирил и Методий . . . Ако Остромировият препис на Евангелието е ценен за филологията особено с това, че измежду всички известни преписи от тази книга е запазил особеностите на българския оригинал в най-голяма чистота, то Архангелският препис на Евангелието е несъмнено важен като най-стар опит за преписване на този оригинал съгласно установените вече фонетични изисквания на руския език и правописание."[16] Под 14 февруари тук е отбелязана паметта на Кирил Философ, а под 6 април — паметта на Методий (л. 161) Ако сведенията за Кирил руският книжовник е могъл да вземе от Остромировото евангелие, то сведенията за Методий са взети от друг български извор.

3. Симеоновият сборник. Симеоновият сборник се появява в Преслав около 915—920 г. В науката се приема, че сборникът е изнесен от Преслав по време на втория Светославов поход в България.[17] Няма никакви основания да се смята, че сборникът е напуснал родината си преди този поход. Попаднал на руска земя, след известно време оригиналът изчезва, но преди това той става родоначалник на редица преписи, някои от които са копия, а други са се отклонили в известни отношения от своя първообраз. Днес в науката са познати 21 преписа от този сборник, в крайна сметка възхождащи към българския оригинал: Светославов препис от 1073 г., руска редакция; Хилендарски препис от XIII в., сръбска редакция; Букурещки препис от XIII—XIV в., сръбска редакция; Онфимов препис от 1403 г., руска редакция; Кирилобелозерски препис от 1445 г., руска редакция; Букурещки препис от XV в.,

[15] Б. Цонев, История на българский език, I. София 1919, с. 157.
[16] Г. Георгиевский, Архангельское евангелие 1092 года. Издание Румянцовского музея. Москва 1912.
[17] К. М. Куев, Симеоновият сборник и неговите потомци. Год СУ, Ф-т по славянски филологии, 67, 2 (1974); К. М. Куев, Археографические наблюдения над Сборником Симеона в старославянских литературах. Изборник Святослава 1073 г. Москва, с. 50—56; Л. П. Грязина, Н. А. Щербачова, К текстологии Изборника 1073 г., цит. съч., с. 56—89.

сръбска редакция; Толстоев препис от XV в., руска редакция; Румянцов препис от XV в., руска редакция; Новгородски препис от XV в., руска редакция; Барсов препис от 1519 г., руска редакция; Втори Кирилобелозерски препис от XVI в., руска редакция; Волоколамски препис от XVI в., руска редакция; Синодален препис от XVI в., руска редакция; Вилненски препис от XVI в., руска редакция; Петрозаводски препис от XVI в., руска редакция; Пшемисълски препис от XVI в., руска редакция; Втори Синодален препис от XVI—XVII в., руска редакция; Уваров препис от XVII в., руска редакция; Овчинников препис от 1619 г., руска редакция; Строев препис от XVI в., руска редакция; Егоров препис от XVII в., руска редакция. Както се вижда, от всички 21 преписа само три са сръбска редакция, а останалите 18 са руска редакция.[18]

Около 30 години след откриването на сборника (юни 1817 г.) науката го смята за чисто руско произведение. След намирането обаче през 1847 г. на Кирилобелозерския препис от XV в. от проф. С. Шевирев, където в първия ред от Похвалата (л. 6) се чете името на Симеон, се разбира, че тук имаме работа с преводен труд. Оттогава вече се гледа на сборника като на произведение, идещо от България.

Сборникът дава възможност на руския читател да се запознае не само с постиженията на византийската догматическа, нравоучителна, каноническа и историческа книжнина, но и с постиженията на теоретическата литературоведческа мисъл. Защото тук именно е поместен трактатът на Георги Хировоск (VI—VII в.) „Περὶ τρόπων“ („За образите“, „За фигурите“), който е първият по рода си документ изобщо в старите славянски литератури.[19] Днес от него са познати 17 преписа, поместени все в този тип сборници.[20]

4. Златоструй от XI в. През 1929 г. руският славист Гр. Илински издава фрагменти от Златоструй, собственост на И. А. Бичков, завеждащ ръкописния отдел при Публичната библиотека в Ленинград.[21] Тези фрагменти той наследил от баща си. Илински излед-

[18] К. М. Куев, цит. съч.; Л. П. Грязина и Н. А. Щербачова, Изборник Святослава . . .

[19] П. Н. Берков, Очерк развития русской литературоведческой терминологии до начала XIX в. Известия АН СССР, XXIII (1964), кн. 3, с. 238—247; Б. Ст. Ангелов, Из старата българска, руска и сръбска литература, II, София 1967, с. 89 и сл.

[20] К. М. Куев, Бележки за съчинението на Георги Хировоск „Περὶ τρόπων“ в старославянските литератури. Старобългарска литература, II. София 1977, с. 46—60.

[21] Г. А. Ильинский, Златоструй А. Ф. Бычкова XI века. София 1929.

ва паметника подробно от палеографско, фонетично, морфологично и лексикално гледище. Изводите му са следните: в основата на фрагментите лежи български оригинал и преписвачът на паметника е русин. Доказателствата са силни и не могат да се оспорят: често се срещат носовките, но под влияние на родния си език руският книжовник не един път ги заменя с ѹ и ꙗ; има два случая на задпоставен член: хлѣвинѫ тѫ; боура та; липсва ѕ; има имперфектна форма прогонѣахѫ; лексиката води към лексиката на Симеоновата епоха и т. н. Тази хармония между историко-литературни съображения, палеографски, лексикални и лингвистически показатели според Илински не е случайна. И той подхвърля мисълта, дали това не е най-старият представител на кратката редакция на Златоструя от Симеоново време.

5. *Стихотворение от Гр. Богослов*. В ръкопис от XI в., л. 309—310, руска редакция, съдържащ Антиоховите Пандекти, по-рано собственост на Воскресенския манастир, а сега на ГИМ, Москва (Син. 30), намираме стихове от Григорий Богослов: Стааго Григориꙗ Богословьца граньса-алфавитарь. Най-напред произведението е издадено от И. И. Срезневский, Древние памятники русского письма и языка. Общее повременное обозрение. СПб. 1863, с. 218. Това е известното стихотворение на Григорий Богослов (IV в.), състоящо се от 24 стиха, където всеки стих започва с поредната буква от гръцката азбука и по този начин се образува азбучен акростих. Това са отделни изречения-стихове с независимо едно от друго съдържание. Обединява ги като цяло азбучният акростих и метрическата система (5+7, рядко 7+5) — 12-сричен стих. Гръцкия текст вж. у Migne, Patr. gr., 37 (1862), col. 908—910. В руския превод стихотворението е озаглавено „Мысли писанные одностишиями“. Вж. Творения Григория Богослова, т. II. СПб. 1912, с. 231—232. Според изследванията на Н. Карински оригиналът на този превод е български и възлиза към IX—X в. Авторът привежда редица аргументи: често се срещат носовките; понякога имаме замяна на носовките с оглед на руската фонетика — ѫ, ѭ с оу и ю; ѧ с ꙗ; пълно отсъствие на руските съответствия (о и е) за двата ера и др. Така че руският автор е запазил много старателно редица особености на българския оригинал. Вж. Н. Каринский, Византийское стихотворение Алфавитарь в русском списке XI в. Известия по русскому языку и словесности, т. III. Ленинград, 1930, с. 259—268.

6. *Евгениевски тълковен псалтир*. Руският митрополит Евге-

Днес ръкописът е в ГПБ, Ленинград (Q. п. I. 74). Вж. и А. Минчева, Старобългарски кирилски откъслеци. С. 1978, с. 57—76.

ний Болховитинов намира в Юриевския манастир на Илменското езеро, край Новгород, фрагменти от псалтир от XI в., устав, руска редакция с много българизми. Два листа той подарява през 1821 г. на П. И. Кеппен. През 1860 г. Кеппеновата сбирка минава в Академията на науките, където и сега се съхранява. Въпросните фрагменти тук са под сигнатура: 4.5.7. Вж. Пергаменные рукописи библиотеки Академии наук СССР. Составители: Н. Ю. Бубнов, О. П. Лихачева, В. Ф. Покровская, Ленинград 1976, с. 8. Други 18 листа от същия паметник сега се намират в ГПБ, Ленинград, в сбирката на М. Погодин (Погод. 9). Досега тези фрагменти са били издавани и изследвани не един път. Въз основа на редица особености се идва до заключението, че в основата им лежи български оригинал. Така например Н. П. Гринкова, една от последните изследвачи, пише: „Въз основа на гореспоменатите съображения възможно е да се предположи западнобългарско произхождение на паметника. В такъв случай Евгениевският псалтир се явява един от много малкото руски ръкописи, преписани от западнобългарски текстове." Вж. Н. П. Гринкова, Евгениевская псалтырь как памятник русской письменности XI в. Известия ОРЯС, за 1924, т. XXIX. Ленинград 1925, с. 289—306; М. Сперанский, Откуда идут старинные памятники русской письменности и литературы. Slavia, VII (1928—1929), с. 516—535. Трябва още да се посочи, че в основата на тези фрагменти лежи оня превод на псалтира, който имаме в Болонския и в Погодиновия № 8 (вж. статиите за тях).

7. Куприяновски фрагменти. През 1865 г. Публичната библиотека в Петроград (Ленинград) намира у И. К. Куприянов (F. I. 58), руски археолог, два пергаментни листа 1° с много старобългарски езикови особености. Преди това фрагментите са били в библиотеката при катедралата Св. София в Новгород. Затова някои учени ги наричат и „Новгородски". И тези фрагменти досега са били не един път предмет на издание и изследване. Съдържат евангелски четива. Според изследванията на Ф. В. Камински фрагментите са писани в Русия, но с много щателно запазване на особеностите на оригинала от южен произход, като двете носовки, еровете и др. Източнославянските черти тук са отразени слабо. Вж. Ф. В. Каминский, Отрывки евангельских чтений XI в., именуемые Куприяновскими (Новгородскими). Известия ОРЯС, за 1923, т. XXVIII. Ленинград, 1924, с. 273—319; А. Минчева, Старобългарски кирилски откъслеци. С. 1978, с. 45—56.

8. Чудовски псалтир, XI в. В ГИМ, Москва, в сбирката от Чудовия манастир, се намира пергаментен ръкопис от XI в. (Чуд. 7), съдържащ тълкованието на Теодорит Кирски (393—458)

на псалтира, руски препис със следи от българизми, като носовки и др. Според подробното изследване на В. Погорелов този препис „запазва в значителна степен особеностите на своя български оригинал“, при все че носи и следи от произношението на руския преписвач. Според Погорелов този текст и Супрасълският сборник произхождат от едни краища — Североизточна България. Вж. В. Погорелов, Толкования Феодорита Киррского на Псалтырь в древнеболгарском переводе. Варшава 1910; В. Погорелов, Словарь к толкованиям Феодорита Киррского на Псалтырь в древне-болгарском переводе. Варшава 1910; В. Погорелов, Чудовская Псалтырь XI века. Отрывок толкования Феодорита Киррского на Псалтырь в древне-болгарском переводе. СПб. 1910.

9. Туровско евангелие. Туровското евангелие съдържа 10 л., 4°, XI в., и е част от евангелие-апракос. В основата му лежи старобългарски текст. През XVI в. е собственост на Туровската Преображенска черква. През 1865 г. то бива открито от Н. И. Соколов в Туров, Минска област. След това постъпва в Публичната библиотека във Вилно. Вж. Ф. Добрянский, Описание рукописей Виленской Публичной библиотеки. Вильна 1882, с. 1—6, № 1. След Втората световна война ръкописите биват пренесени в библиотеката на Литовската академия на науките във Вилно. Въпросният ръкопис е под сигнатура: slav. 1. В много случаи паметникът запазва старобългарските си особености, но има и русизми. Така например носовките понякога стоят на етимологичните си места, но се и заменят с ѹ и ꙗ: приимоѹ вм. приимѫ, глоѹбинѫ вм. глѫбинѫ; има изяснение на Ъ: тогда вм. тъгда; срещаме и руското пълногласие серебро вм. сребро; имаме *ж* вм. *жд*: рожьства и др.

Паметникът е издаден от И. И. С р е з н е в с к и й, Сведения и заметки, XLV (1876), с. 105—136, и от П. И. Г и л ь т е б р а н д т, Туровское евангелие одинадцатого века. Вильна 1869.

10. Слуцки псалтир, XI в. По средата на XIX в. И. И. Срезневски намира в гр. Слуцк, Минска област, 5 пергаментни листа, 4°, съдържащи псалтирен текст. Вж. И. И. Срезневский, Древние славянские памятники юсового письма. СПб. 1868, с. 21—24 (описание), с. 155—165 (издание). Издадени са и от В. Ягич, Образцы языка церковнославянского по древнейшим памятникам глаголической и кирилловской письменности. СПб. 1882, с. 52—56. Фрагментите свидетелствуват за съществуването на старобългарски превод на псалтира преди Болонския и Погодиновия; тези псалтири са от една и съща редакция. За старобългарската основа на паметника свидетелствува наличието на носовките. В някои случаи те се употребяват правилно, но понякога се и заменят с

оглед на руската фонетика: наоучѹсѧ вм. наоучѫ сѧ, глющє вм. гѫщє, съконьчаша вм. съконьчашѧ, землю вм. землѫ (землѭ). твоꙗ вм. твоѩ...

11. Новгородски служебни минеи, XI в. Тези минеи са за м. септември (1095—1096 г.), октомври (1096 г.) и ноември (1097 г.). По-рано са собственост на Синодалната типография в Москва, а сега са в ЦГАДА, Москва (ф. 381). Издадени са от *В. Ягич,* Служебные минеи за сянтябр, октябр и ноябр в церковнославянском переводе по русским рукописям 1095—1097 г. СПб. 1886. И тук в основата на руските преписи лежи старобългарски текст. Вж. *А. М. Селищев,* Старославянский язык, I. Москва 1951, с. 85—86. Н. Дилевски пише: „Новгородските минеи, преписани от старобългарски оригинал в стария Новгород, отразяват важни особености на стария новгородски диалект, преди всичко произношението *ц* вм. *ч*: црѣвѣ вм. чрѣвѣ, пецали вм. печали и др." Вж. *Н. Дилевский,* Краткий очерк истории и исторической грамматики русского языка. София 1955, с. 57—58.

12. Путятински миней за май, XI в. Ръкописът съдържа 135 л., 1°, пергамент, устав, руска редакция. Писан е около 1100 г. Вж. *Е. Карский,* Славянская кирилловская палеография. Ленинград 1928, с. 303. На л. 135 четем: поутѧта пьсал, даче криво да исправите, а не кльните. Путята е руският преписвач. До средата на XIX в. ръкописът е собственост на катедралата Св. София в Новгород. През 1859 г. по нареждане на Синода ръкописите от Новгород биват пренесени в библиотеката на Петроградската духовна академия и в началото на XX в. повечето от тях са описани от Д. И. Абрамович в три тома: Софийская библиотека, т. I, 1905, т. II, 1907, т. III, 1910. Абрамович не е успял да опише всичко, тъй като е уволнен от Духовната академия за прогресивни разбирания. Въпросният ръкопис спада именно към неописаните ръкописи. През 1919 г. Софийската библиотека бива пренесена в Публичната библиотека в Ленинград, където и сега се пази, като запазва своята самостоятелност — Софийска сбирка. Путятинският миней тук се съхранява под № 202 (Соф. 202).

И този ръкопис е преписан от български оригинал. Доказателство за това е наличието на голямата носовка, която се среща много често: и блѫдѧщимъ (л. 1б), избавителѭ боу (л. 1), ѥдинѫ рачитель нѫ добротоу (л. 16), живѫщихъ... ѡдеждѹ тѣмь вѣчнѫѭ владѫ (л. 16), вопиѭще стрпци (л. 87б), оукраси сѧ дво красьнаго добротоѭ ха ради (л. 133) и др.

Има обаче и случаи, когато руският преписвач предава голямата носовка съгласно фонетичните закони на руски език — оу (ѹ): ѡдеждѹ (л. 16), добротоу (л. 10) вм. стб. ѡдеждѫ и добротѫ.

Има следи и от новгородския диалект: цьсть вм. чьсть. Вж. и *И. Куприянов,* Обозрение пергаменных рукописей Новгородской Софийской библиотеки. Известия II-го отделения императорской академии наук. СПб. 1857, с. 10—17.

Досега минеят не е издаден и почти непроучен. Вж. Сергий, Полный месяцеслов Востока, т. I. Владимир 1901, с. 211; Е. Э. Гранстрем, Описание русских и славянских пергаменных рукописей. Ленинград 1953, с. 18. В. И. Григорович разглежда паметника още в Новгород и в едно писмо от 3 юли 1847 г. до Срезневски пише: „Признаци на по-стара българска реч: ѩ, ѭ. Някои места доказват южно произхождение на оригинала.“ Вж. В. И. Срезневский, Преписка И. И. Срезневского с В. И. Григоровичем. СпБАН, кн. 54 (1937), с. 21—22; вж. и Ст. Романски, Български въпроси у Срезневски и Григорович. СпБАН, кн. 54, с. 145.

13. Слова на Григорий Богослов, XI в. В Публичната библиотека в Ленинград се намира ръкопис (Q.п.I.16) от XI в., който съдържа 376 л., 4°, в две колони, устав, пергамент. През 1276 г. ръкописът е в Новгород, а през 1824 г. вече е в ГПБ. Вж. Е. Э. Гранстрем, Описание русских и славянских пергаменнных рукописей, с. 16. Тук са поместени 13 слова от Григорий Богослов. Паметникът е изследван подробно и издаден от А. С. Будилович, Исследование языка древнеславянского перевода 13 слов Григория Богослова по рукописи Императорской Публичной библиотеки XI века. СПб. 1871; А. Будилович, XIII слов Григория Богослова в древнеславянском переводе по рукописей Императорской Публичной библиотеки XI века. СПб. 1875; И. Филев, Заметка о „13 словах Григория Назианина“, рукописи XI века. Сборник ОРЯС, т. 101 (1928), с. 245—249. Според автора езикът на словата се доближава до езика на Супрасълския сборник. Преписът на словата е направен от български оригинал от X в. Будилович твърди, че „основният звуков фонд в езика на този ръкопис е старобългарски“ (с. 142): в много случаи носовките се употребяват правилно; имаме и смесване на носовките; ъ и ь в много случаи запазват етимологичното си място; има следи и от глаголически оригинал — още едно доказателство за българския характер на използувания извод. Преписвачите са отразили и някои особености на руския език: голямата носовка минава в ѹ, а малката в ѩ; някъде има и пълногласие (городоу); имаме *ж* вм. *жд, шч* вм. *шт* и н. н.

14. Слова на Кирил Йерусалимски, XI—XII в. В Московската Синодална библиотека се намират слова от Кирил Йерусалимски (315—386), съдържащи 271 л., 1°, устав, пергамент. Вж. А. Горский и К. Невоструев, Описание славянских рукописей Московской Синодальной библиотеки, II, 2. Москва 1859,

с. 44—62, № 114 (478). Сега ръкописът е в ГИМ, Москва (Син.478). Науката отдавна е признала превода на тези слова за старинен, идещ от България. Вж. А. Селищев, Старославянский язык, I. Москва 1951, с. 87. Доказателство за това е наличието на носовките ѫ и ѧ, които понякога се заменят със съответните руски гласни: нѫдить сѧ, ѹподоблаѩ сѧ, тьмоѭ, живѫщаѩ, кожеѭ, азъ запрѣщаѭ, кротькоѭ, но зоубь, соушти, боудемъ, боудоут и др. Имаме шт и жд. Горски и Невоструев, цит. съч., с. 49, пишат: „Правописанието е руско, но често пъти запазва и особеностите на българското или пък неправилно го променя.“ Разглеждайки друго Кирилово поучение („Душеполезно слово“) по препис от XVI в., А. Востоков пише: „В славянския превод са се запазили въпреки направените от по-късните руски преписвачи изменения много следи от стария български език, въз основа на които може да се заключи, че този превод е съвременен на Екзарховия Шестоднев и други паметници на най-старата черковнославянска писменост.“ Вж. Описание русских и словенских рукописей Румянцовского музеума. СПб. 1842, с. 245; А. Минчева, Старобългарски кирилски откъслеци. С. 1978, с. 24—39.

15. Галичко евангелие. Това четириевангелие е от 1144 г. и дълго време е собственост на Галичката катедрала. Вж. А. Горский и К. Невоструев, Описание славянских рукописей Московской Синодальной библиотеки, I. Москва 1855, с. 263, 20 (404); архим. Амфилохий, Четвероевангелие Галичкое 1144 года, т. I, II, III. Москва 1882—1883. След това попада в Синодалната библиотека в Москва. От 1920 г. е в ГИМ, Москва (Син. 404). При употребата на гръцките думи то е сходно с Остромировото евангелие. Тук под 19 октомври е отбелязана паметта на Иван Рилски. Доколкото ми е известно, това е първият случай в староруската книжнина да се споменува името на нашия светец. Ясно е, че и тук руският книжовник е имал под ръка български оригинал.

16. Учително евангелие от Константин Преславски, XII в. Съдбата на Симеоновия сборник ще да е споделена и от Учителното евангелие на Константин Преславски, чието родно място също е Преслав. Обстоятелството, че най-старият дошъл до нас препис от този труд е от XII в., показва, че произведението е изнесено от България не по-късно от началото на XII в. и че руският препис е направен от български оригинал. Този препис (Синодален) е руска редакция със следи от българизми. Когато В. М. Ундолски (1815—1864) намира Учителното евангелие в Синодалната библиотека в Москва, московският славист проф. О. Бодянски пише в едно писмо от 31 август 1847 г. до Шафарик следното: „Вероятно нашият препис е бил направен от българския първообраз без ни-

какви изменения освен систематичното изпускане вред на носовките ѫ и ѧ, което показва, че книжовникът бил русин." V. A. Francev, Korespondence P. J. Šafařika, č. I. Praha 1927, с. 117. Изказаната от Бодянски преди толкова години мисъл и днес е в сила и няма основания да се отхвърли. Ако между българския оригинал и Синодалния препис имаше някакъв посредник, то бихме очаквали все пак по-големи отклонения, както това обикновено става в подобни случаи. Всичко това се потвърждава и от факта, че в началото на ръкописа е нарисуван образът на българския владетел княз Борис I върху златно поле под арка с надпис: стыи борис (л. 1).

Днес ръкописът се намира в Синодалната библиотека в ГИМ, Москва, под сигнатура: Син. 262.

17. За Йоан Екзарх. В синаксара на руско евангелие от XII в., по-рано собственост на Синодалната типография в Москва (№ 54), под 31 юли е отбелязана паметта на Йоан Екзарх. Вж. Сергий, Полный месяцеслов Востока, I. Владимир 1901, с. 124; т. II, ч. 1, с. 232; т. II, ч. 2, с. 294. Като се свърже този факт с Успенския сборник, където имаме поместено Екзарховото слово за Възнесение, неминуемо идваме до следното заключение: като книжовник и черковен деец Йоан Екзарх е познат в Русия още през XII в. Няма съмнение, че и тук авторът е черпил сведения от български източници. Сега въпросното евангелие е в ЦГАДА, Москва (ф. 381, № 54).

Още в началото на украинската драма „Ярослав Мъдри" от И. Кочерга монаси показват на княза (XI в.) „Шестоднев от български поп" — Йоан Екзарх.

18. Беседата на Козма. Най-новите проучвания върху Беседата на Козма установяват, че това произведение е познато на руския читател още през XI в., а през XII в. то вече се и преписва. Вж. Ю. К. Б е г у н о в, Козма Презвитер в славянских литературах. София 1973, с. 28 и сл. Доказателство за първия случай са паралелните мисли и идеи между Беседата и „Заповеди на митрополит Георги" от 60—70-те години на XI в., а за втория — галицийските фрагменти от втората половина на XII в. Сега тези фрагменти са в сбирката на А. С. Петрушевич в Лвов (ЛГНБ, АСН-372). Днес Беседата е позната по 25 пълни преписа и редица фрагменти, все руска редакция. В някои случаи части от Беседата са оформени в руската книжнина и като отделни статии.

19. Поучения от Климент Охридски, XII в. В сборник № 12 от Троицко-Сергиевата лавра, XII в., са поместени три Климентови поучения: Наставления за празници, Поучение за апостол или мъченик, Поучение за неделя (неделния ден). Вж. Описание сла-

вянских рукописей библиотеки Свято-Троицкой Сергиевой лавры. Ч. I. Москва 1878, с. 18—22. Сега ръкописът е в ГБЛ, Москва (ф. 304, № 12). Освен тези три кратки поучения от XII в. имаме в руска редакция и други Климентови творби: Похвално слово за Цветница (Връбница), Поучение за Пасха, Похвално слово за Възкресение Лазарово. През XII—XIII в. произведенията на нашия автор в руската книжнина са вече нещо твърде обикновено: Поучение за предпразненство на Рождество Христово, Поучение за Рождество Христово, Поучение за Рождество Богородично, Поучение за Въздвижение и т. н. Вж. Климент Охридски, Събрани съчинения, т. I. София 1970, с. 55, 586, 599, 548, 313, 329, 198, 215. Всичко това показва, че през XII—XIII в. Климентовите поучения и слова са добре известни в руските предели и че руският проповедник често прибягва до тях. Като се има пред вид, че княз Владимир е бил в тесни връзки с Охрид и че първият киевски митрополит Михаил е българин от Охрид (според Мошин), то лесно можем да си обясним и ранното проникване на Климентовите произведения в Русия.

20. Успенски сборник. В този сборник от XII в. (напоследък започнаха да говорят, че е от XII—XIII в.), руска редакция, някога собственост на Успенския събор в Москва на Кремъл, са поместени три старобългарски произведения от IX—X в.: под 10 май е поместено пространното житие на Методий, под 6 април намираме похвалата за Кирил и Методий, която обикновено се свързва с името на Климент Охридски, а на л. 263—265 б намираме словото за Възнесение от Йоан Екзарх „Веселете се небеса, радвай се земльо . . .“. Вж. Успенский сборник XII—XIII в. Издание подготовили О. А. Князевская, В. Г. Демьянов, М. В. Ляпов. Москва 1971, с. 188, 198, 429. Езиковите особености на сборника издават старобългарска основа. Вж. А. Теодоров-Балан, Кирил и Методий, I. София 1920, с. 81, 118.

21. Ефремовска редакция на Кормчая. Най-старият препис от тази редакция е от XII в. и сега се намира в Синодалната сбирка в ГИМ, Москва (Син. 227/148). Преписът е издаден от В. Бенешевич, Древнеславянская кормчая XIV титулов без толкований, т. I. СПб. 1906. Съдържа 310 л., 1°, устав, пергамент. В основата на този руски юридически паметник лежи български текст; обстоятелство, за което свидетелствуват някои езикови особености: наличието на носовки (мѫкоѭ, сѫщиимь, боудѫть; ѧ и ѩ се смесват с ѫ и ѭ); имаме шт вм. щ и др. Най-напред преводът е направен в Преслав по Симеоново време (893—927) и после, през XI в., получава разпространение в Русия и оказва влияние върху черковното право, хронографията, календарните изчисления и др. Вж. И.

И. Срезневский, Древние русские списки Кормчей книги. Ефремовская кормчая. Сборник ОРЯС., т. 65 (1899), с. 15—46; С. П. Обнорский, Язык Ефремовской кормчей XIV титулов без толкований. Исследование по русскому языку, т. III, 1. СПб. 1912; А. М. Селищев, Старославянский язык, I. Москва 1951, с. 88; Я. И. Щапов, Византийские хронологические сочинения в древнеславянской кормчей Ефремовской редакции. Летописи и хроники. Москва 1976, с. 230—231, и посочената тук литература.

Посочените по-горе паметници от руска редакция, писани върху българска основа, свидетелствуват по категоричен начин за литературните връзки между България и Русия, за миграцията на нашето литературно наследство по посока към руските предели още през X—XI в. За да бъдат тези произведения преписани на руска почва и приспособени към местните условия през XI—XII в., то значи, че те са попаднали в новото си отечество значително порано. Дали са изнесени от българи-емигранти след Светославовите походи, дали са военен трофей, или пък са дадени на Киевская Русь за задоволяване нуждите на новопокръстения руски народ, за нас в случая няма значение. Важното е, че много от найстарите руски писмени паметници или са преписи от български оригинали, днес обаче изгубени, или са претърпели известни промени с оглед на местните условия, или пък при съставянето им са използувани български извори. От друга страна, вижда се, че тук не става въпрос за отделен паметник, а за значителен брой произведения. В. М. Истрин пише: „Трябва да признаем, че голямо количество от византийските произведения е дошло в Русия вече в готов южнославянски превод и при това от най-старо време — в български преводи.“[22] Най-сетне руските преписи показват колко много и какви ценни старобългарски произведения са изчезнали безследно, какви големи щети е претърпяла нашата писмена култура. Ако нямаше тези руски преписи, днес нямаше изобщо да знаем за съществуването на старобългарските им оригинали. Въз основа на руските преписи ние съдим и за оформлението на нашите оригинали. Проф. Н. К. Гудзи пише: „Може да се каже с пълна увереност, че много от произведенията на найстарата българска, преводна и оригинална литература не са дошли до нас; много са погинали или са били унищожени в тежките исторически катастрофи, с каквито е наситена историята на България. Нито един паметник от преводната или оригиналната литература от времето на Борис и Симеон не е запазен по български

[22] В. М. Истрин, Очерки истории древнерусской литературы до монголского периода XI—XIII в. Ленинград 1922, с. 14.

преписи; всички те, както и много по-късни, са известни по руски или сръбски преписи, откривани дори до наши дни в различни книгохранилища, главно руски. Не са се запазили например българските оригинали на Остромировото евангелие и Светославовия изборник от 1073 г., дошли до нас в богато оформени руски преписи, очевидно възпроизвеждащи външното оформление на оригиналите."[23] Затова и днес в науката се говори за редица руски ръкописи от XI—XIII в. като паметници, идещи от старобългарската литература, като паметници със старобългарска основа.[24]

Изчезването на нашите най-стари писмени паметници на руска земя ще да се дължи не толкова на унищожителния ход на времето, колкото на някои големи исторически събития, неблагоприятни не само за тези паметници, но и изобщо за руския народ, за руската култура — на монголо-татарското иго в Русия (XIII—XV в.). Това е епоха на силна съпротива, но същевременно и на силни репресии, на унищожение. Това е и епоха на големи въстания (Ростов, Суздал, Владимир, Твер и др.), потушени жестоко от поробителя. При такива обстоятелства културните ценности чезнат, унищожават се.

Имайки обаче пред вид големите ръкописни богатства в Съветския съюз, значителна част от които нямат описи, ще ми се да вярвам, че изненадите не са изключени, т. е. че е възможно да се намерят неизвестни досега ръкописи, които да съдържат нов материал за нашата стара книжнина и култура. Тази вяра се подсилва и от изнесения напоследък фактически материал за редица наши автори и произведения, неподозиран по-рано, като Климент Охридски[25], Черноризец Храбър[26], Азбучната молитва[27], Симеоновия сборник[28] и др.[29]

[23] Н. К. Гудзий, Литература Киевской Руси и древнейшие инославянские литературы. IV международный съезд славистов. Доклады. Москва 1958, с. 25.

[24] Н. Н. Дурново, Русские рукописи XI и XII вв. как памятники старославянского языка. Јужнословенски филолог, књ. IV. Београд 1924, с.72—94; књ. V (1945—1926), с. 93—117: књ VI (1926—1927), с. 11—64. Аргументите на автора са от езиково и правописно естество.

[25] Климент Охридски, Събрани съчинения, т. I. София 1970.

[26] К. М. Куев, Черноризец Храбър. София 1967.

[27] К. М. Куев, Азбучната молитва в славянските литератури. София 1974.

[28] К. М. Куев, Симеоновият сборник и неговите потомци. Год. Соф. унив.; Ф-т по славянски филологии, т. 67 (1974); Л. Грязина и Н. Щербачева, К текстологии Изборника 1073 г. Изборник Святослава 1073 г. Москва 1977, с. 56—89.

[29] Б. Ст. Ангелов, Из старата българска, руска и сръбска литература, I. София 1958, т. II (1967); Б. Ст. Ангелов, Из историята на старобългарската и възрожденската литература. София 1977.

2. Турското нашествие и съдбата на нашето ръкописно наследство

Турското нашествие на Балканския п-ов през XIV в. нанася извънредно големи щети на поробените народи. Разместване на християнското население с цел да се настани на негово място мюсюлманско, разрушаване на архитектурни паметници, потурчване, обръщане на християнските храмове в джамии, избиване на мирното население, разграбване на богатствата, разрушаване на села и градове и др. от този род са постоянните спътници на робството през вековете.[1] И за отбелязване е, че тази своя политика турците провеждат още отначало на своя възход. Така например при превземането на Цариград през 1453 г. те ограбват някои манастири, черкви, дворци и др. Според едни сведения тогава се унищожават 6000 книги, а според други — 12 000.[2] След битката при Мохач (30 август 1526 г.) Сюлейман Великолепни влиза в Буда и ограбва богатата библиотека на унгарския крал Матей Корвин (1458—1490).[3] Сякаш целта е да се заличи от лицето на земята всичко чуждо, всичко не мохамеданско, всичко българско, всичко християнско. Във връзка с посещението си на Търново през 1838 г. френският пътешественик Ами Буе пише, че там мохамеданите „са унищожили всичко, което би напомняло за българската народност"[4]. А казаното от Ами Буе за Търново важи и за много други градове, села и области у нас и изобщо на Балканския п-ов.

И в този именно поход на унищожение не са пощадени и ръкописите, били те български или сръбски. Застрашени от чуждото нашествие, редица книжовници и културни дейци напускат родните си предели и търсят убежище в сръбските краища и в днешните румънски земи, които по онова време все още са по-далеко от опасността. В Сърбия избягва например Константин Костенечки, който шири там Евтимиевите езиково-правописни и агиографски схващания и става приближено лице на деспот Стефан Лазаревич. През 1422 г. в Белград умира Константин, синът на

[1] Ив. Снегаров, Турското владичество пречка за културното развитие на българския народ и на другите балкански народи. София 1958; Хр. Гандев, Българската народност през XV в. София 1972; Н. Тодоров. Положението на българския народ под турско робство. София 1953.
[2] Ив. Снегаров, Турското владичество, с. 169—172.
[3] Пак там, с. 172.
[4] Н. Тодоров, Положението на българския народ, с. 144.

видинския владетел Срацимир. Преди да се яви в Сърбия Костенечки, в качеството си на ипекски патриарх работи редица години българинът Ефрем (1375—1402 г.). Според някои съставителят на сборника (панегирика) от 1425 г. дяк Андрей е оня Андрей, който е бил учител на Константин Костенечки, и т. н. При това положение няма нищо чудно, че тези лица ще да са занесли от България в Сърбия някои книги, следите на които засега не са известни.[4a]

Трябва обаче да се отбележи, че в оня момент Сърбия не е много подходяща страна за спасение, тъй като след кръвопролитната Косовска битка (15. VI. 1389 г.) тя става васална на Турция и е под зоркото око на султана, на врага. Така че земите северно от р. Дунав в това отношение имат предимство.

Бягството на българи северно от р. Дунав по онова време се обуславя не само от историческия момент, но и от оживените връзки между България, Влахия и Молдова през XIV в.: Иван Александър е зет на угро-влахийския воевода Ив. Басараб (1325—1340); Ана, съпругата на Срацимир, е дъщеря на влашкия воевода Ал. Басараб (1330—1365); Срацимир дава грамота за свободно търгуване в неговите земи на брашовски търговци;[5] видни влахомолдовски дейци през XIV в. (Никодим Тисмански, угро-влахийският митрополит Антим) са в кореспонденция с Евтимий Търновски;[6] от житието на Теодосий Търновски узнаваме, че славата му се разнесла сред власи и че при него в Килифарево имало ученици и от Влахия;[7] Григорий Цамблак говори в похвалното си слово за Евтимий, че при него идвали хора на „север до океана, а на запад до Илирик";[8] в края на XIV в. в Брашов има вече много-

[4] В. Сл. Киселков, Евтимиевият ученик Андрей. Училищен преглед, кн. 2/1931, с. 246—254; Ив. Гошев, Нови данни за историята и археологията на Бачковския манастир. Год. Соф. унив., Богосл. фак., т. VIII (1930—1931), с. 354—380; В. Сл. Киселков, Проуки и очерти по старобългарска литература. София 1956, с. 261—265; В. Пандурски, Панегирикът на дяк Андрей. Търновска книжовна школа. София 1974, с. 225—241; Вл. Мошин, Рукописи Пећке патриjаршиjе. Старине Косова и Метохиjе, књ. IV—V. Приштина 1971, с. 8; K. M. Kujew, Konstantyn Kostenecki w literaturze bułgarskiej i serbskiej, Kraków 1950. В панегирика от 1425 г. има поместени три произведения от Евтимий: житието на Петка Търновска, житието на Иван Рилски и житието на Иларион Мъгленски. Тук е и Климентовото слово за Михаил и Гавриил.

[5] Л. Милетич, Нови влахо-български грамоти от Брашов. СбНУ, кн. XIII (1896), с. 46.

[6] В. Сл. Киселков, Патриарх Евтимий. София 1938, с. 303—313.

[7] В. Сл. Киселков, Житието на Теодосий Търновски като исторически паметник. София 1926, с. 17.

[8] П. Динеков, К. Куев, Д. Петканова, Христоматия по старобългарска литература. София 1967, с. 435.

го българи;[9] Константин Костенечки говори, че при Евтимий се стичали лица от „скитските предели“ (земите северно от Дунав),[10] и т. н. Така че всичко това създава подходяща атмосфера за добър прием на нашите бежанци северно от р. Дунав. „От всичко това, пише Ст. Романски, се обяснява много добре онова гостоприемство, що дадоха румънските държавици на много български бежанци, които след злополучната 1393 г. трябваше да търсят прием в околните православни страни, и значението, което тия гости добиха за развоя на българската култура и българската книжнина във Влахия и Молдавия.“[11]

Избягалите северно от Дунав българи не само че донасят от България редица писмени паметници, но и на местна почва продължават да се занимават с книжовна дейност. Както по-рано нашите владетели, така сега влахо-молдовските се стремят да съберат около себе си книжовници и да им създадат условия за културна работа. В това отношение особено се отличава молдовският владетел Александър Добрият (1402—1431), един от първите организатори на молдовското княжество, изиграл и значителна роля за развитието на изкуството в неговите владения. Така например по искане на неговата жена Марина през 1429 г. бива изработено в манастира Нямц великолепно пергаментно евангелие с паралелен гръцки и славянски текст, намиращо се сега в Оксфорд.[12] Когато основава манастирите Бистрица и Молдовица, той поканва български книжовници, които да съдействуват за развитието и разпространението на литературните произведения на славянски език в неговите владения. И не само това, но манастирът Бистрица е основан по настояване на монаси, дошли южно от р. Дунав. Същото важи и за манастира Бисерикан.“[13]

Разбира се, емигриралите северно от р. Дунав българи носят

[9] Л. Милетич, Нови влахо-български грамоти, с. 22. Румънски и немски летописи сочат, че през 1392 г. тук идват българи. Вж. Ст. Маслев, Неизвестни у нас български ръкописи в Брашов. Известия на Института по история, т. XIX, С. 1967, с. 196—197. Г. Нешев, Културни прояви на българския народ XV—XVIII век. С. 1978.

[10] В. Ягич, Рассуждения старины о церковно-славянском языке. Исследования по русскому языку, I. СПб. 1885—1895, с. 390—391.

[11] Ст. Романски, Българската книжнина в Румъния и едно нейно произведение. Известия на семинара по славянска филология, кн. I. София 1905, с. 18; E. Turdeanu, La littérature bulgare de XIV-e siècle et sa difusion dans les Pays Romains. 1947.

[12] Ф. Успенский, О некоторых славянских и по славянски написанных рукописях, хранящихся в Лондоне и Оксфорде. ЖМНП., ч. 200 (1878), с. 91—92.

[13] Л. Милетич, Дако-ромъните и тяхната славянска писменост. СбНУ, кн. IX, 1893, с. 269.

със себе си и редица ценности, между които и книжовни паметници. Така например от Търново биват изнесени във връзка с чуждото нашествие ценни ръкописи, като Ловчанския сборник отпреди 1331 г., Томичовия псалтир, Попфилиповия сборник от 1345 г., Иван Александровият (Лаврентиев) сборник от 1348 г., Иван Александровото (Лондонско) евангелие от 1356 г. и др. В православната черква Св. Николай в гр. Брашов, Румъния, сега се намира миней за м. септември, XIV в., съдържащ 239 л., 1°, полуустав, хартия, българска редакция (№ 34). Подвързан е с дъски и кожа, орнаментирана с растителни, животински и геометрични мотиви. Писан е от Димитър от с. Мусина, Търновско, царски пчелар: азъ димитръ писхъ ѿ мѹсинѧ пчеларъ црвъ . . . (л. 239). Основните езикови особености са следните: има носовки, които се смесват; след шушкавите съгласни ѧ минава в ѫ: дившѫ вм. дивишѧ сѧ ; носовките не се йотуват; употребяват се двата ера; има ударения и придихания. Ръкописът е ценен и с това, че на л.78б има миниатюра на Търново: крепостна стена във формата на полукръг със зъбери и бойници; към стената са прилепени кули; посредата на стената има четириъгълна кула с вход към града.[13а] По всяка вероятност и този ръкопис ще да е напуснал родните си предели в края на XIV в. Изнасянето на сборника във връзка с чуждото нашествие изглежда още по-вероятно, като се има пред вид, че българи се заселват в Брашов още през 1392 г.

В Патриаршеската библиотека в Букурещ се намира сборник от 1359 г. — Германов сборник —съдържащ 296 л., 4°, полуустав, пергамент, среднобългарска редакция, от времето преди Евтимиевата реформа. Някога сборникът е бил собственост на манастира Воронец, Буковина, а след това пренесен в библиотеката на православната черква в Черновиц. На сборника най-напред обръща внимание Е. Калужняцки. По-късно той попада в Патриаршеската библиотека в Букурещ, където и сега се намира (cod. slav. № 1). По всяка вероятност и този ръкопис ще да е променил местонахождението си във връзка с катастрофата в края на XIV в.[14]

[13а] Ст. Маслев, Неизвестни у нас български ръкописи в Брашов. Известия на ИИ, т. 19, 1967, с. 195—216; вж. и Св. Николова, Старославянските ръкописи в Румъния. Старобългарска литература, кн. 3, 1978, с. 107—112.

[14] Joan Jufu, Sbornicul lui Gherman (1359). Ortodoxia Revista Patriarhiei Romîne. Bucureşti, an XII, № 2, aprile-junie 1960, c. 253—279; Д. Иванова-Мирчева, „Германов сборник" — български писмен паметник от X в. в препис от 1359 г. Български език, год. XV (1965), кн. 4—5, с. 308—325; Н. Дилевски, Към въпроса за произхода на „Германовия сборник" от 1359 г. Български език, год. XVII (1967), кн. 4, с. 307—322.

Попаднали северно от р. Дунав, по-нататък нашите писмени паметници отново са подложени на различна съдба. Някои остават тук, четат се и се преписват на местна почва и по този начин задоволяват нуждите от книжнина. Така именно възниква във Влашко и Молдова богата книжнина не само на български език, но и по съдържание българска. Разбира се, не един път тя се свързва с местните събития и условия. Доказателство за това са преди всичко онези преписи от старобългарската книжнина, които днес с положителност се знаят, че произхождат от влахо-молдовските краища. Така например най-старият засега препис от Евтимиевото слово за Константин и Елена, среднобългарска редакция, произхожда от манастира Путна, Северна Молдова. И днес той се пази в този манастир. Преписът ще да отразява най-добре особеностите на оригинала. Т. нар. Молдовски препис на Храбровата апология е поместен в сборник от XVI в., собственост на поп Анастасий, игумен на Бистричкия манастир в Молдова.[15] Проучванията показват, че този препис спада към онази група, която отразява най-добре особеностите на оригинала. Така че в основата му лежи някой старобългарски текст, изнесен по-рано от България, но днес изгубен вече. Освен това има и редица други произведения от наши автори от XIV в., запазени по преписи от влахо-молдовските краища. И всичко това е резултат на внесени от България книги. Разсъждавайки по този въпрос, Ст. Романски пише следното: „Във влахо-молдавската писменост намираме това, което не можем да намерим в българската, но което принадлежи ней."[15а]

Други ръкописи продължават своето странствуване към Русия. А връзките между влахо-молдовските и руските земи през XIV—XV в. са твърде оживени; те се и засилват все повече и повече. По този начин отново оживяват и руско-българските литературни връзки. П. А. Сирку изрично бележи, че руско-българските литературни отношения са се осъществявали чрез посредничеството на румънските земи.[16] На руска почва тези съчинения се преписват и разпространяват. Така именно се обяснява например появата на многобройни преписи от Евтимиевите съчинения в руските предели. Разбира се, има и друг път на проникване — чрез Цамблак и Киприан, — но и този не може да се отрече. Т. Илина пише: „В XIV век вследствие натиска на турците върху Визан-

[15] К. М. Куев, Черноризец Храбър, с. 210—214.
[15а] Ст. Романски, Българската книжнина в Румъния, с. 34.
[16] П. Сырку, Очерки из истории литературных сношений болгар и сербов в XIV—XVII веках. СПб. 1901, с. CXXII.

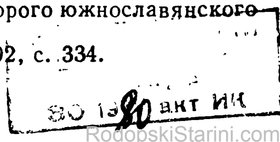
тия и славянските страни нова вълна от славяно-византийското влияние нахлува в Русия. По това време в руските градове се появяват множество гръцки, български и сръбски произведения на живописта, най-вече икони, произведения на художествената промишленост, книги."[17] И всичко това става важен фактор за „второто южнославянско влияние върху развитието на книжнината в руските земи през XV в. и нататък"[18].

Разбира се, в Русия биват отнесени и ръкописи, появили се във влахо-молдовските краища, но българска редакция. Така служебен миней за м. април от 1467 г., писан в манастира Путна, Северна Молдова, българска редакция, днес е в ГБЛ, Москва, в сбирката на Ундолски (ф. 310, № 81). В същата сбирка се намира и служебен миней за м. февруари от 1530 г., писан също в манастира Путна, българска редакция (ф. 310, № 79), и др.

Трети ръкописи биват изнесени от влахо-молдовските краища в Атон от поклонници и преселници-монаси. А знае се, че през XVI—XVII в. връзките между румънските предели и Атон са много оживени. Доказателство за това са редицата дарения на атонските манастири от страна на влахо-молдовските владетели. Порфирий Успенски пише: „За всички тези техни благодеяния аз говоря с охота, защото нито един православен народ не е сторил толкова добро за Атон, колкото са направили румънците."[19] Даренията са от най-различно естество: пари, постройки, икони, приходи и т. н. За отбелязване е още и това, че даренията не са отправени към определен манастир, а към всички. Така например през 1433 г. угро-влахийският воевода Йоан Александър дава на Зограф 10 000 аспри ежегодно и по 1000 аспри на монасите; през 1568 г. г-жа Роксандра, майка на молдовския воевода Богдан, дава на Зограф 52 000 аспри; през 1496 г. молдовският воевода Стефан IV построява на брега на морето сграда за спиране на лодките; през 1699 г. воеводата Антиох Константин дава на Зограф манастира „Киприанов" в Бесарабия; Павловият манастир има подарени метоси в Галац, Влашко и край Сучава; в Букурещ Иверският манастир има метох Св. Троица (нарича се още Раду-вода), построен от Александър, син на Мирчо воевода, през 1568 г.; през 1708 г. угро-влахийският владетел Константин Бранковяну

[17] Т. Илина, За графичната украса в българските, сръбските и руските ръкописи в сбирките на Ленинград и Москва. Известия на Института за изобразителни изкуства, V. София 1962, с. 98.
[18] Д. С. Лихачев, Некоторые задачи изучения второго южнославянского влияния в России. Москва 1958.
[19] П. Успенский, История Афона, III, СПб. 1892, с. 334.

3

построява параклис Св. Константин и Елена, изографисва го и го подарява на Павловия манастир, и др.[20]

Всичко това свидетелствува действително за оживени връзки между влахо-молдовските краища и Атон през съответното време. В оня момент Атон се явява почти единственото място за поклонение. Така именно от влахо-молдовските краища се стичат стотици и хиляди поклонници, които носят и съответни подаръци. И по време на тези оживени връзки, по време на това поклонничество се пренасят и ръкописи. Днес с положителност се знае, че пренесените от Търново в земите северно от р. Дунав ръкописи, като Попфилиповия сборник от 1345 г., Томичовия псалтир, Иван Александровото (Лондонското) евангелие от 1356 г., Иван Александровия (Лаврентиевия) сборник от 1348 г., попадат в Атон по този именно начин. С други думи, техният път е следният: Търново — румънските краища — Атон. В Атон те вече попадат в различни манастири, защото и поклонниците посещават различни обекти, защото връзките им са с различни манастири. Има и редица бележки, които конкретно сочат за пренасяне на ръкописи от влахо-молдовските краища в Атон. Така в бележка от 1627 г. в четириевангелие, среднобългарска редакция, се съобщава, че то е обновено и обковано от молдовския владетел Мирон Бръновски Могила и е подарено на черквата Св. Богородица в с. Борзещи на Торту. По-късно ръкописът попада в Зограф, където и сега се намира.[21] В приписка от 1544 г. в четириевангелие, българска редакция, се казва, че ръкописът е писан в манастира Бистрица по времето на воеводата Йон Петър и неговия син Йон Влад воевода. И този ръкопис сега е собственост на Зографския манастир (№ 18).[22]

Пренасянето на ръкописи от влахо-молдовските краища става и от монаси-преселници, които остават на постоянно пребиваване в този или оня атонски манастир. Така например към края на XVI в. поп Анастасий, игумен на манастира Бистрица в Молдова, за когото стана по-горе дума, се преселва на монашество в Св. гора и там почива през 1606 г. Със себе си той изнася и един сборник, българска редакция, в който има Храбровото сказание. Днес

[20] Пак там, с. 334—354. Ето още няколко примера: през 1495 г. влахо-молдовският владетел Стефан воевода, син на Богдан воевода, построява в Зограф трапезария. Вж. Й о р д. И в а н о в, Български старини из Македония. София 1931, с. 239—240; през 1533 г. молдовският владетел Йон Петър купува воденица и я подарява на Зограф. Вж. Й о р д. И в а н о в, Български старини, с. 241, и др.

[21] Г. А. И л ь и н с к и й, Рукописи Зографского монастыря· Известия русского археологического института в Константинополе, XIII. София 1909, с. 257—258; Й о р д. И в а н о в, Български старини, с. 239, 249.

[22] Г. А. И л ь и н с к и й, цит. съч., с. 258—259.

този сборник е вече собственост на Хилендарския манастир. За всичко това узнаваме от приписката, поместена в края на сборника.[23]

Най-сетне има основание да се смята, че творби от старобългарската книжнина от влахо-молдовските краища продължават пътя си и към Запад. По този път вероятно е минал Ватиканският препис на Манасиевата хроника, появил се у нас около 1344—1345 г. Като ценност от царската библиотека в Търново преписът ще да е споделил най-напред съдбата на другите ръкописи от въпросната библиотека, т. е. и той ще да е изнесен северно от Дунав, а след това тръгва вече по друга посока — към Запад. А че действително преписът е бил някъде в западните краища на Балканския п-ов, се вижда от латинските бележки, писани в далматино-хърватските предели,[24] и после, около 1475—1481 г., заедно с други ръкописи от сбирката на Никола Катарски, епископ на Модрос, Хърватско, попада във Ватиканската библиотека, където и сега се намира.[25] Северно от Дунав ще да е пренесен най-напред и Видинският (Бдински) сборник от 1360 г., който после попада в гр. Ганд, Белгия,[26] където и сега се намира в Университетската библиотека. Изнасянето на сборника северно от Дунав става още по-понятно, като се има пред вид, че той е писан по поръка на Срацимировата съпруга Ана, дъщеря на влашкия воевода Александър Басараб.

3. Мисията на Арсений Суханов

Третият етап на масово изнасяне на ръкописи от Балканския п-ов се отнася към средата на XVII в. и е свързан с проектираната в Русия реформа на богослужебните книги; реформа, която поражда разкол в руската черква и появата на т. нар. старообрядчество.

Как се идва до идеята за съсредоточаване на гръцки и славян-

[23] Стојановић, Стари српски записи и натписи, I. Београд 1902, с. 268, № 951.

[24] Ив. Дуйчев, Латинските надписи по Ватиканския препис на Манасиевата хроника. ИДАИ, VIII (1934), с. 369—378.

[25] Б. Филов, Миниатюрите на Манасиевата хроника във Ватиканската библиотека. София 1927, с. 7; Ив. Дуйчев, Летописта на Константин Манаси. София 1963.

[26] И. Мартынов, Бдинский сборник 1360, рукопись Гентской библиотеки. Памятники древней письменности, 23 (1882). Bdinski sbornik. Complete facsimile edition Ghent. Ms. 408. With a presentation by Ivan Duičev. Bruges 1973.

ски ръкописи в ръцете на руската духовна власт по онова време?

В началото на 1649 г. в Москва пристига йерусалимският патриарх Паисий, който се среща с ръководителите на политическата и духовната власт. В разговорите се повдигат редица въпроси, свързани с практиката на руската църква. Според Паисий руската черковна практика не се покрива в редица отношения с практиката на Източната черква. В резултат на всичко това идва се до идеята да се изпрати специално лице, което да провери нещата на самото място. Такова лице бива определено — Арсений Суханов (умр. 1668 г.), йеромонах от Троицко-Сергиевата лавра. Отначало го виждаме да се среща с лица в околността на Яш, в манастираВаслуй и др. По-късно, през 1654—1655 г., бива изпратен вече от патриарх Никон във връзка с проектираната от него реформа на богослужебните книги. За да има по-добра основа за тази реформа, Никон иска да събере стари гръцки и славянски ръкописи. И с тази именно цел той изпраща Арсений Суханов по православния Изток. Сега Суханов обикаля Цариград, Атон, о-в Хиос, Родос и др. и през Мала Азия и Кавказ се връща през 1655 г. в Москва. Своето пътуване той описва в книгата си „Проскинитарий“, издадена от проф. Ивановски в Казан през 1870 г. И по време на това си именно пътуване Суханов събира много славянски и гръцки ръкописи, които отнася в Русия.

В Атон Суханов стои около два месеца и посещава редица манастири, които му дават право да си избере които книги иска. След вземането на отделните книги Арсений се подписва („Арсений“) и отбелязва по гръцки от кой манастир е взета книгата: τῶν ἰβήρων, τοῦ διονυσίου, τοῦ ἐσφιγμένου, φιλοθέου, λαύρας, δοχειαρίου, ξηροποτάμου и т. н. В една грамота на Атонския протат се чете следното: „Сам си избрал със своята ръка божествените книги, които пожелал.“[1] Най-много ръкописи Суханов е взел от Иверския манастир — 156. Този манастир по онова време се ползува в Русия с голям авторитет. На второ място по броя на ръкописите стои лаврата Св. Атанасий — 61 ръкописа (някои са само с подписа λαύ

[1] С. Белокуров, Арсений Суханов, ч. I—II. Москва 1891, с. 341. В своята мисия на Атон и по-специално в Иверския манастир Суханов е улеснен от редица обстоятелства: между Москва и Атон съществуват и по-рано връзки: на 21 януари 1653 г. атонските иверци получават като подарък Николския манастир, намиращ се в Москва на ул. Никольская (сега ул. 25 октября край Кремъл; Суханов носи и специална грамота от патриарх Никон; носи също така и подаръци: 37 000 талера, 54 соболи за 580 талера и др. Вж. С. Белокуров, Арсений Суханов, с. 340. Трябва да се има пред вид и това, че след унията през втората половина на XIII в. гръцката черква губи значението си като пазителка на православието, а ролята на иверската нараства в това отношение.

ρας). От Ватопед са взети около 60 ръкописа, от Св. Филотея 45, от Пантократор около 30, от Ставроникита около 10 и т. н.[2] Има и няколко ръкописа с подписа на Арсений, но не се знае от кой манастир са взети. Точният брой на изнесените от Суханов ръкописи от Атон днес не може да се установи. От Атон пишат на патриарх Никон, че Суханов е взел 498 ръкописа.[3]

За нас в случая имат по-голямо значение онези манастири, от които са взети български ръкописи или пък преписи от български съчинения. А такива са манастирите Св. Павел и Хилендар. От манастира Св. Павел са взети следните ръкописи:

1. *Шестоднев* от Йоан Екзарх XV в., съдържащ 204 л., устав, пергамент. Вж. архим. Савва, Указатель для обозрения Московской Патриаршей (ныне Синодальной) библиотеки. Москва 1858, № 35; А. Горский и К. Невоструев, Описание славянских рукописей Московской Синодальной библиотеки, II, 1. Москва 1857, с. 30—34, № 55. На л. 1 отдолу намираме подписа „Арсений“. Има и две бележки: 1) **лѣта҂зрѯг июнѧ въ ке присла сию кнгу аѳѡнские горы мнтрѧ свтго великомучнка георгиѧ архимари ананиѧ з братею**; 2) подпис на патриарх Никон, че подарява ръкописа на Воскресенския манастир през 1661 г. Сега ръкописът се намира в ГИМ, Москва (Син. 35).

2—3. *Тълкуване на Битие (Шестоднев)* от Йоан Златоуст и др., XV в., полуустав, сръбска редакция. Ръкописът се състои от две части, като № 61 има 431 л., а № 62 има 442 л.; № 62 е продължение на № 61. Вж. Савва, Указатель, № 36 и 37; А. Горский и К. Невоструев, Описание славянских рукописей, II, 1 (1857), с. 45—47, 47—53. На л. 17 в № 61 има бележка, че ръкописът е подарен от патриарх Никон през 1661 г. на Воскресенския манастир. На л. 2 в № 62 имаме: „Арсений“. На л. 18 четем: **лѣта҂зрѯг июнѧ въ ке присла сию кнгу шестоднев аѳѡнскиѧ горы мнтрѧ свтго великомчника георгиѧ архимари ананиѧ з братею**. Или: 7163—5508=1655. Годината 1655 е времето, когато ръкописът е взет от Атон и отнесен в Русия. От л. 32 започва бележката от патриарх Никон, който подарява през 7169 г. ръкописа на Воскресенския манастир (7169—5508=1661). Сега и двете части на ръкописа са намират в ГИМ (Син. № 36 и 37).

[2] С. Белокуров, Арсений Суханов, с 412—413.
[3] Пак там с. 341 и сл.

4. *Тълкование на книга Йов* от дякон Олимпий Александрийски, 1412 г.; има 309 л., 1°, полуустав, сръбска редакция. Вж. Савва, Указатель, № 202; А. Горский и К. Невоструев, Описание славянских рукописей, II, 1 (1857), с. 53—59, № 63. На л. 2 четем: лѣта ҂ зрѯг июня въ ке присла сию кнгу иева праведнаг афоские горы мнтра стаго павла великомчнка георија ахимари ананья з братьею. По същите листа следва бележка от патриарх Никон, че подарява ръкописа през 7169 (=1661 г.) на Воскресенския манастир. На обратната страна на последния лист четем: сіа книга монатира стго павла. Сега ръкописът е в ГИМ (Син. 202).

5. *Георги Амартол,* Хронограф от 1386 г., сръбска редакция. Вж. Савва, Указатель, № 148. Ръкописът е излязъл от ръцете на монасите Роман и Василий. Сега се намира в ГИМ (Син. 148).

6. *Синтагмата на Матей Властар,* XIV—XV в., устав, хартия, сръбска редакция. Вж. архим. Амфилохий, Описание Воскресенской Новойерусалимской библиотеки. Москва 1875, с. 102—105, № 27. Сега ръкописът е в ГИМ (Воскр. 27). На л. 341 на първата неписана страница четем: „Арсеній". От л. 2 до л. 18 отдолу по листата срещаме следната бележка: лѣта ҂ зрѯг (=1655) іюня въ ке днь прислалъ сию книгу правила великія афонскіе горы мнтра стаго Павла Великомученика Георгїя Архимандрить Ананїя з братїею. От л. 19 до л. 41 е подписът на патриарх Никон, че подарява ръкописа на Воскресенския манастир.

7. *Съчиненията на Дионисий Ареопагит,* XV в., съдържащи 316 л., сръбска редакция, дребен устав. Вж. архим. Амфилохий, Описание, с. 126—127, № 75. Сега ръкописът е в ГИМ, Москва (Воскр. 75). На л. 1 до л. 28 четем подписа на патриарх Никон. От л. 9 до л. 26 отдолу се чете бележката, че ръкописът е изпратен от архимандрит Ананий от Павловския манастир, на Атон.

8. *Маргарит, „Златоуст",* XV—XVI в., съдържащ 349 л., 1°, скоропис, сръбска редакция. Вж. архим. Амфилохий, Описание, с. 151—154, № 106. Сега ръкописът е в ГИМ (Воскр. 106). От л. 1 до л. 16 отдолу се чете следната бележка: ҂ зрѯг (=1655 г.) июня въ ке днь прислаль сию книгу Афонскіе горы мнтра стаго Павла велокомученика Георгія Архимандритъ з братіею панигирикъ".

9. *Требник,* XV в., съдържащ 220 л., 1°, устав, сръбска редакция. Вж. А. Горский и К. Невоструев, Описание славянских ру-

кописей, III, 1 (1869), с. 153—163, № 373. Вж. Савва, Указатель, № 324. На л. 1 четем: сїи матвеникъ є стго павла монастира въ афонцѣй горѣ въ лѣт 7132 (=1624). Сега ръкописът е в ГИМ (Син.324).

10. *Требник* от 1423 г., съдържащ 424 л., 1°, полуустав, бомбицина, сръбска редакция. Вж. Савва, Указатель, № 307; А. Горский и К. Невоструев, Описание славянских рукописей, III, 1 (1869), с. 163—198, № 374. На вътрешната страна на подвързията четем: ргг възата и кѣльи гдра паріарха. арсеніи. Тук ргг трябва да се чете 7163 (7163—5508=1655). От същата килия Арсений е взел и нашия Иван Александров (Лаврентиев) сборник от 1348 г. Сега ръкописът е в ГИМ (Син. 307).

11. *Иван Александровият (Лаврентиев) сборник от 1348 г.*, съдържащ 214 л., 1°, устав, българска редакция. Сборникът е писан в Търново от монах Лаврентий по поръка на цар Иван Александър. На кориците има две бележки: 1) сїа книга стго павла цркїє обители їюннь млотивь; 2) ргг взата изь кельи государа патріарха. И тук годината 163-та трябва да се чете 7163 (7163—5508=1655). През първата половина на XIX в. сборникът бива изнесен от Синодалната библиотека и неизвестно по какви пътища попада в ръцете на руския учен и колекционер И. П. Сахаров, след чиято смърт (1863 г.) бива намерен между другите негови ръкописи. Част от Сахаровата сбирка попада в Публичната библиотека в Петроград (Ленинград), където и сега се намира. Тук е и въпросният сборник (F.I.376). Вж. К. М. Куев, Судьба сборника Ивана Александра 1348 г. Труды отдела древнерусской литературы, XXIV (1969), с. 117—121. Вж. тук и отделната статия за сборника.

От Хилендарския манастир са взети следните ръкописи:

1. *Шестоднев* от Йоан Екзарх, 1263 г., съдържащ 268 л. малък формат, устав, пергамент, сръбска редакция. Писан е от сръбския книжовник Теодор в Хилендарския манастир. Вж. Савва, Указатель, № 345; А. Горский и К. Невоструев, Описание славянских рукописей, II, 1 (1857), с. 1—30, № 54. Този именно ръкописляга в основата на изследването на Калайдович, Йоан, ексарх Болгарский. Москва 1824. Трябва да се отбележи, че този препис засега е най-старият от Екзарховия Шестоднев. На л. 1 имаме: хиландарскїа обители. Сега ръкописът е в ГИМ (Син. 345). Макар преписът да е направен от сръбски книжовник, в него са запазени редица особености на българския оригинал. Според П. А. Лавров „тук е запазено напълно българското правописание, срещат се четирите начертания на носовките“, т. е.

йотувани и нейотувани, и др. „Всички тези букви се пишат напълно правилно.“ Вж. П. А. Лавров, Палеографическое обозрение кирилловского письма. Петроград 1914, с. 81.

2. *Кормчая от 1295 г.,* съдържаща 398 л., 1°, устав, пергамент, сръбска редакция. Вж. архим. Амфилохий, Описание с. 44—45, № 29. Сега ръкописът е в ГИМ (Воскр. 29). На първия празен лист четем: „Законикъ великiй. Книга коръмчая Хилендарскiя обители“. На л. 2 отдолу четем: „Арсенiй“.

3. *Пророчески книги с тълкование,* XVI в., съдържащи 352 л., 1°, руска редакция с българизми (често се срещат носовките и правилно се употребяват). Вж. Савва, Узазатель, № 300; А. Горский и К. Невоструев. Описание славянских рукописей, II, 1 (1857), с. 109—111, № 78. На последния лист има бележка, че ръкописът е подарен през 1556 г. на Хилендарския манастир от руския болярин Михаил Яковлев Морозов. На л. 1 имаме подписа на Арсений Суханов: „Арсенiй.“ Също на л. 1 отдолу под редовете има бележка от патриарх Никон, че той подарява ръкописа на Воскресенския манастир през 1661 г. Сега ръкописът е в ГИМ (Син. 300).

4. *Житие на Панкратий Тавроменийски,* XIV в. Вж. Савва, Указатель, № 82, На л. 1 четем: „Арсенiй“. Сега ръкописът е в ГИМ (Син. 82).

5. *Попфилипов сборник от 1345 г.,* полуустав, българска редакция. Ръкописът е писан в Търново от поп Филип по нареждане на цар Иван Александър. Тук е поместен един от преписите на среднобългарския превод на Манасиевата хроника. Сега ръкописът е в ГИМ (Син. 38). На л. 1 четем: „Арсенiй“.

В сбирката на Михаил Погодин (1800—1875), която сега е в Публичната библиотека в Ленинград, се намира т. нар. Погодинов тълковен псалтир от XIII в., съдържащ 279 л., 4°, дребен устав, пергамент, българска редакция (Погод. 8). На л. 2 намираме подписа „Арсенiй“. С много голяма вероятност може да се твърди, че и този ръкопис е изнесен от Атон и известно време е бил в Синодалната библиотека, но докога не се знае. Знае се само това, че през 1840 г. чрез известния в Русия търговец на ръкописи и старини Т. Ф. Болшаков той попада в ръцете на Мих. Погодин. Според изследвачите в този псалтир е засвидетелствуван архаичният превод на псалтира; запазени са някои черти на старобългарския превод. В много случаи носовките са на старото си място. Текстът е издаден от В. Ягич паралелно с текста на Болонския псалтир през 1907 г. (Вж. статията за Болонския псалтир)[4].

[4] В сбирката на Погодин има и други български ръкописи, за които скоро ще излезе специален опис от Кл. Иванова.

Скоро след завръщането на Суханов в Москва пристигат двама монаси — Теодор от Хилендар и Йоасаф от Павловския манастир, — които донасят още ръкописи от Атон и ги предават на патриарх Никон. От Хилендарския манастир са донесени 13 ръкописа, а от Павловския 16. Разбира се, това е станало с предварителната уговорка между Суханов и съответната управа на тези манастири. Суханов взема и печатни книги.

Разбира се, с това не се изчерпва броят ръкописи, взети от атонските манастири. Следите на някои сега се губят. Но каквото и да е, днес се знае, че Суханов е взел от Атон не по-малко от 460 ръкописа, гръцки и славянски. Преобладават гръцките.

По този начин Синодалната библиотека в Москва се сдобива с редица ценни гръцки и славянски ръкописи от атонските манастири. Когато патриарх Никон напуска патриаршеския престол през 1658 г. и бива заточен във Воскресенския манастир, намиращ се западно от Москва, той взема със себе си една част от ръкописите, които после, през 1661 г., подарява на Воскресенската библиотека. Друга част остава в Печатния двор в Москва, а трета се предава на Иверския метох в Москва, намиращ се на ул. Никольская (сега 25-го октября). Малко по-късно — през 1674 г. и през XVIII в. — част от ръкописите на Воскресенския манастир биват предадени на Синодалната библиотека и по-нататък те споделят съдбата на последната. Между пренесените сега ръкописи в Синодалната библиотека има някои и от атонските манастири. Отделни постъпления от Воскресенския манастир в Синодалната библиотека има и през XIX в. — Светославовият сборник от 1073 г. (Симеонов) и Юриевското евангелие от XII в. Така че когато Горски и Невоструев започват по средата на XIX в. да описват ръкописите от Синодалната библиотека, те имат под ръка и някои атонски ръкописи. През 1906—1907 г. Воскресенската библиотека постъпва в Синодалната и в състава на последната се предава през 1920 г. в Историческия музей (ГИМ) в Москва, където и сега се намира.[5] Не всичко обаче е предадено, постъпили са в Синодалната библиотека само 165 ръкописа от 213 броя по инвентарния опис.

[5] М. В. Щепкина и Г. Н. Протасьева, Сокровища древней письменности и старой печати. Москва 1958, с. 23 и сл.; вж. и Н. П. Попов, Последние поступления в Патриаршую библиотеку. ЖМНП, кн. IX. 1909.

4. Интересът към старобългарските ръкописи през XIX в.

За дислокацията на старобългарското ръкописно наследство немалка роля изиграват и редицата експедиции за събиране на материали по служебен или частен път, предприети през различни времена и по различни поводи. Вниманието сега е насочено преди всичко към манастирските библиотеки, тъй като в тях се съхраняват най-много писмени паметници. Разбира се, ръкописи се съхраняват и в някои черкви, у частни лица и т. н.

Експедициите за събиране на ръкописи са характерни особено за XIX в., когато интересът към старината е голям във връзка с развитието на историческите науки. И онова, което за нас в случая е по-важно, то е полагането основите на славянската филология като наука през 20-те години на миналия век. Появата на тази нова наука изисква събиране на различен и по-богат материал: археологически, исторически, езиков, литературен, етнографски, фолклорен. При такава именно обстановка славистите проявяват голяма активност и постигат добри резултати. Никога по-рано не е имало толкова много посещения на манастири и други обекти с научна цел, както сега. Балканският п-ов, който е родината на най-старата славянска писменост и който се слави с богатите си манастирски библиотеки, сега става главен обект на посещения от страна на пътешествениците, на славистите. И на първо място тук стои Атон, чиито монаси особено след гръцкото въстание (1821—1831) започват да известяват на света, че поробителите са ограбили богатствата им, разорили са манастирите и братството е изпаднало в бедствено положение. Тези именно слухове за големите щети възбуждат желанието да се посетят атонските манастири и да се види останалото, да се събере нещо. Редят се пътешественици от различни специалности, политически лица, любители. Разкриват се много неща, но и много нещо се изнася; обогатяват се частни сбирки и европейски библиотеки. И тъй като руската славистика през XIX в. е водеща, то и руските слависти стоят на първо място в събирането на стари писмени паметници. Те обикалят Балканския п-ов, Палестина и Атон и намират много документи. Няма съмнение, че редица ръкописи днес нямаше да са достояние на науката, ако те не бяха взети от руските учени и запазени от разрушителния ход на времето.

По какъв начин са получавани и изнасяни от съответните книгохранилища ръкописите по онова време?

Получаването на ръкописи от едно или друго книгохранилище дори до края на XIX в. не е тежък проблем и особено когато се дават парични суми. Защото не са редки случаите, когато този или онзи манастир изпада в затруднено материално положение, когато се явява нужда от ремонт и т. н. А материалната помощ, получавана по-рано от съответните феодали, ктитори и други, сега значително е намалена, а някъде и съвсем не съществува. От друга страна, не един път манастирското братство гледа на ръкописите като на непотребна вещ, от която би се освободило при пръв удобен случай, при първа възможност. Интересен материал в това отношение ни дава английският пътешественик Роберт Кързон във връзка със своето посещение на Атон през 1837 г. Така например за манастира Каракал той пише: „И най-сетне купих на Алексия Комнин огромния ръкопис за 22 лири, или за 550 франка, а по-важния там Евангелието с тълкованията ми дадоха награда (панагон върху другия), защото изпърво се преструвах, че го презирам! Прочее излязох из стаята, като държах под мишниците си двата огромни тома и с наведен покорно врат гледах комическите движения на монасите, които не можеха да се въздържат да не се смеят сърдечно за смешната роля, която играеха с един глупав и безумен чужденец, който имаше лудостта да си дава лирите за овехтели книги! Затова ми сложиха още едно кафе . . .“[1] Друг път Кързон пише за манастира Каракал следното: „Аз взех Откровението и като го скрих в пазвата си, попитах игумена дали не ще ми продаде някой от тия ръкописи, като толкова малко ги уважава; с благодарение да Ви продам колкото обичате, отговори игуменът, понеже не ми са полезни за нищо, пък и манастирът иска да се поправя, та имам нужда от пари, затова драговолно бих ги направил всичките на пари.“[2] Срещу пари получава много ръкописи по-рано (1654—1655 г.) от Атон и Арсений Суханов (вж. главата за мисията на Суханов). Днес вече са известни гръцки документи, подписани от Протата, където изрично се говори, че манастирите са изпаднали в тежко материално положение и се търсят средства за тяхната издръжка. Затова именно са продадени през 1654—1655 г. ръкописи на Русия. Думата е за Арсений Суханов. От друга страна, в тези документи се сочи, че атонските манастири чакат и милостиня от руския цар.[3]

[1] Читалище, год. II, кн. 7, декември 1871, с. 302.
[2] Читалище, год. I, кн. 9 (1870), с. 310.
[3] Б. Л. Фонкич, Греческо-русские культурные связи в XV—XVII вв. Москва 1977, с. 72—77.

На второ място, пътешествениците получават не един път един или друг ръкопис от манастирските библиотеки като подарък в знак на уважение или за спомен. Така например, след като Роберт Кързон разглежда манастира Св. Павел на Атон, игуменът пожелава да му „подари нещо като въспоминание за посещението". В резултат на това прочутото Иван Александрово (Лондонско) евангелие от 1356 г. минава в ръцете на Кързон. От същия игумен той получава и други два ръкописа (вж. статията за Кързон). М. С. Милоевич съобщава, че Гилфердинг получил от игумена на манастира Св. Марко край Призрен като подарък едно много старо сръбско евангелие (вж. статията за Гилфердинг). Във връзка със своето посещение на Карпинския манастир, Кумановско, руската пътешественичка Карлова пише: „В манастира имаше някакви три славянски ръкописа на пергамент. Когато предложихме за тях пари, поп Бойко заяви, че за пари не може да продаде ръкописите, но с желание ще ги подари, защото макар и тези стари книги да му са скъпи, то гостите, дошли от Русия, са по-скъпи."[4]

Има и случаи, когато пътешествениците вземат ръкописи под предлог за временно ползуване, а после не ги връщат и така те стават тяхна собственост. Такъв е случаят с А. Миханович. Според Сава Хилендарец Миханович е получил от Атон „три товара" ръкописи, но след като бива преместен от Солун като консул, не е успял да ги върне (вж. статията за Миханович). Според сведенията на М. Милоевич Гилфердинг също е обещал да върне някои ръкописи, взети от него, но и той не ги е върнал (вж. статията за Гилфердинг).

Най-сетне пътешествениците стават собственици на ръкописи и по един не много етичен начин — при удобен случай вземат този или оня ръкопис без разрешението на манастирските власти. Найчесто в тези случаи те откъсват отделни листа и ги прибират. Жертва на тази практика са станали извънредно много ръкописи. Добра илюстрация за подобен подход може да ни послужи съдбата на Слепченския апостол от XII в. (вж. статията за него). В Хилендарския манастир се е пазил сборник от XIII—XIV в. (№ 25), който по редица статии се доближава до Симеоновия сборник. Днес ръкописът е разкъсан на няколко части: няколко листа се намират в сбирката на Григорович в Москва (библ. „Ленин"), няколко листа има в сбирката на А. Дмитриевски в БАН, Ленинград (бр. 3), в сбирката на П. А. Сирку, също в БАН (Сирку № 57); редица листа са изгубени. В сбирката на Порфирий Успенски има

[4] М. Ф. Карлова, Путешествие по Македонии и Албании. В-к Европы, год. IV. СПб. 1870, с. 168.

около 15 фрагмента от ръкописи, взети от Зографския манастир на Атон.

5. Сбирката на Павел Йосиф Шафарик

П. Й. Шафарик (1795—1861) е виден словашки и чешки славист.[1] Автор е на многобройни и ценни изследвания из областта на старите славянски литератури, на езика и етнографията; основател е на славянската етнография. След завършването на висшето си образование в Йена той постъпва учител в сръбската православна гимназия в Нови Сад (1819). Това обстоятелство се оказва решаващо в много случаи за научната му дейност. Нови Сад по онова време е център на сръбското възраждане. Тук именно се съсредоточава тогавашната сръбска интелигенция. Много близко е гр. Карловци, където е Патриаршеската библиотека с богати архиви, отнасящи се до миналото на славяните и по-специално до сърбите. Около 15—20 км от Нови Сад е и прочутата Фрушка гора — сръбският Атон — със своите манастири: Крушедол, Хопово, Раваница, Ремета и др., до които Шафарик има свободен достъп.[2] Всичко това му дава възможност да се запознае добре с миналото преди всичко на сърбите, с началния период от развитието на старите южнославянски литератури и т. н. В писмо от 2. II. 1826 г. Шафарик пише: „Събирам материал за своето ново съчинение за политическата и литературната история на българите и сърбите. В Карловци поръчах да ми направят копия от всички старини."[3] Така именно се явяват редица трудове из споменатите области. Сега Шафарик става и собственик на значителен брой славянски ръкописи, чието подбиране е с оглед на научните му интереси.

[1] П. А. Кулаковский, Павел Йосиф Шафарик. СПб. 1895; М. Н. Сперанский, Рукописи Павла Йосифа Шафарика. Москва 1894; В. Ягич, История славянской филологии. СПб. 1910, с. 267—273, 517—518; Ив. Д. Шишманов, Личните спомени на П. Й. Шафарик с българите. София 1895; Ив. Д. Шишманов, Бележки за България в ръкописното наследство на П. Й. Шафарик. София 1896; П. А. Лавров, Жизнь и ученая деятельность П. Й. Шафарика. Москва 1897; J. Novotny, Pavel J. Šafařik, Praha 1971.
[2] П. А. Лавров, цит. съч., с. 7.
[3] Пак там, с. 74.

Шафарик завещава своята ръкописна сбирка на Националния музей в Прага. Тук тя постъпва при посредничеството на зет му Йосиф Иречек, който имал право да се ползува от нея до края на живота си. Събраните от Шафарик ръкописи са от българска и сръбска редакция; сръбските са повече. Българска редакция са следните осем ръкописа според проучванията на руския славист Михаил Несторович Сперански:

1. *Струмишки изборен апостол,* XIII в., съдържащ 88 л, 4°, въздребен устав, пергамент, българска редакция. Не се знае кога точно и как Шафарик е станал собственик на паметника. Знае се само това, че през 1833 г. ръкописът е вече в неговите ръце. Тук носовките се смесват без някакво правило. Паметникът не един път е бил обект на внимание от страна на учените. Описан е от редица слависти: И. И. Срезневский, Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках, № LXXII (СбОРЯС, XV. СПб. 1876, с. 463—489 (бележки и текст); Г. Воскресенский, Древний славянский перевод апостола и его судьбы до XV века. Москва 1879, 104—111; М. Н. Сперанский, Рукописи Павла Йосифа Шафарика, с. 1—2; А. И. Яцимирский, Описание южнославянских и русских рукописей заграничных библиотек (СбОРЯС, т. 97, Петроград 1921), с. 597—598; П. А. Лавров, Палеографическое обозрение кирилловского письма. ЭСл. филологии, вып. 4, 1. Петроград 1914, с. 116—117; Б. Цонев, История на българский език, I. София 1919, с. 218—219; V. A. Francev, Korespondence P. J. Šafaříka. Praha 1927, с. 771, 772—775, 948; J. Polivka, Paleolgrafische, grammatische und kritische Eigentümlichkeiten in dem Makedonischen Praxapostolus. ASlPh, t. X (1887), с. 106—132, 417—483. Сега ръкописът е в Националния музей в Прага в Шафариковата сбирка и се съхранява под сигнатура: IX E 25 (Š I). Вж. J. Vašica — J. Vais, Soupis staroslovanských rukopisů Narodního musea v Praze. Praha 1957, с. 158—159.

2. *Четириевангелие*, XVI в., съдържащо 326 л., 1°, устав, българска редакция. Произхожда от Тимошкия край. В началото на всяко евангелие, с изключение на Матеевото, има плетеници; пред отделните глави има малки заставки. Пред всяко евангелие има предговор от Теофилакт Охридски. Листата 197, 299 и 304—326 са писани по-късно на мястото на изгубените листа. Ръкописът е описан най-подробно досега от Иржи Поливка. Вж. М. Н. Сперанский, Рукописи П. Й. Шафарика, с. 2—3; J. Polivka, Bugarsko četverojevangelije u bibliotеci češkog museju u Pragu. Starine XIX (1887), с. 193—250.

Сега ръкописът е в Националния музей в Прага под сигнатура: IX D 20 (Š II). Вж. J. Vašica — J. Vajs, Soupis, с. 118—119.

3. *Часослов,* XVI в., съдържащ 85 л., 4°, полуустав, българска редакция. Липсват началото и краят. Заглавията са киноварни. Има смесване на носовките. Почти на всяка дума има ударение. Вж. Сперанский, Рукописи П. Й. Шафарика, с. 3—5. Сега ръкописът е в Националния музей в Прага под сигнатура: IX F 26 (Š III). Вж. J. Vašica — J. Vajs, Soupis, с. 243—245.

4. *Златоустови слова,* XV в., състоящи се от 32 л., 1°, полуустав, българска редакция. Заглавията и инициалите са киноварни. Вж. Сперанский, Рукописи П. Й. Шафарика, с. 5—8. Сега ръкописът е в Националния музей в Прага под сигнатура: IX C9 (Š IV). Вж. J. Vašika— J. Vajs, Soupis, с. 53—55. Вж. и J. Polivka. Opisi i izvodi iz nekoliko jugoslavenskih rukopisa u Pragu. Starine, knj. XXIV (1891), с. 76.

5. *Римски патерик,* XIV в., съдържащ 278 л., 1°, дребен кирилски полуустав, българска редакция. Заглавията са киноварни. Има много надредни букви. Отначало липсват листа. Вж. Сперанский, Рукописи П. Й. Шафарика, с. 8—10, № 5; П. А. Сырку, К истории исправления книг в Болгарии в XIV веке. Т. I. Время и жизнь патриарха Евфимия Терновского. СПб. 1898, с. 478—485; А. И. Яцимирский, Описание южнославянских и русских рукописей, с. 727—741, № 45. Сега ръкописът е в Националния музей в Прага под сигнатура: IX F 15 (Š V). Вж. J. Vašica—J. Vajs, Soupis, с. 224—227.

6. *Параклис,* 1661 г., съдържащ 117 л., 8°, молдавски полуустав и кирилски курсив, българска редакция. Това е богослужебен сборник, наричан „Драгомирненски". Има румънски бележки с кирилица от по-късно време. Вж. Сперанский, Рукописи П. Й. Шафарика, с. 10—12, № 6; А. И. Яцимирский, Славянские и русские рукописи в румынских библиотеках. СбОРЯС, т. 79. СПб. 1905, с. 679. Сега ръкописът е в Националния музей в Прага под сигнатура: IX H 19 (Š VI). Вж. J. Vašica—J. Vajs, Soupis, с. 349—354.

7: *Служебник,* XVI в., съдържащ 164 л., 4°, хубав молдавски кирилски полуустав, българска редакция. Вж. П. А. Сырку, К истории исправления книг в Болгарии в XIV в., вып. II.: Литургические труды патриарха Евфимия Терновского. СПб. 1890; М. Н. Сперанский, Рукописи П. Й. Шафарика, с. 12—13; А. И. Яцимирский, цит. съч., с. 639—645. Сега ръкописът е в Националния музей в Прага под сигнатура: IX E 29 (Š VII). Вж. J. Vašica—J. Vajs, Soupis, с. 160—162.

8. *Катехизис,* XVIII в., съдържащ 55 л., 8°, небрежен кирилски полуустав, българска редакция. Вж. М. Н. Сперанский, Рукописи П. Й. Шафарика, с. 14—16, № 8; Ст. Аргиров, Един бъл-

гарски ръкопис от XVII в. в Пражкия музей. Псп, год. IX, кн. 44 (1894), с. 169—200. Паметникът отразява чист народен език. Сега се намира в Националния музей в Прага под сигнатура: IX H 10 (Š VIII). Вж. J. Vašica—J. Vajs, Soupis, с. 314—317.

От осемте български ръкописа в Шафариковата сбирка най-ценни за нас са № 1, 4 и 8, защото те именно дават възможност най-добре да се следи развитието на нашия език през съответната епоха. Трябва още да се отбележи, че Шафарик няма практиката да сочи по някакъв начин къде и кога е намерил съответния ръкопис; той обаче отбелязва века, названието и др.

6. Сбирката на Антун Миханович

Антун Миханович (1796—1861) е хърватски възрожденски деец, поет, ценител и събирач на старини. Завършва право в Загреб, а след това се отдава на дипломатическа кариера; дълго време е австрийски консул в Белград, Солун, Цариград, Смирна, Букурещ и др. В началото на 40-те години той е консул в Солун, откъдето посещава Атон и събира редица старини. Сава Хилендарец пише следното: „Около 1840 г. Миханович е австрийски консул в Солун; той посещава Света гора и иска от монасите много ръкописи да ги прегледа, обещавайки им, че ще ги върне обратно, и те му дават три товара. Той обаче скоро бива преместен и не връща ръкописите. Хилендарците търсили своето богатство, съставили протокол в Протата, с който се дава право на манастира да търси ръкописите и ако не ги намери, да се плати за това. Всички манастири сложили печат, но всичко извършено в това отношение останало без резултат. Говори се, че същият този Миханович е взел освен това славянски ръкописи и от Ватопед."[1] Сведения за посещението на Миханович на Атон и събирането на стари славянски ръкописи намираме и у руския славист и пътешественик Виктор И. Григорович. Говорейки за пребиваването си през 1844 г. в Солун, Григорович пише: „Ще спомена само за светейшия митрополит отец Йероним и за австтрийския консул г. Миханович. Последният пътувал из Македония и посетил някои атонски манастири. Той притежава забележително събрание от монети, старини и славянски ръкописи, в това число и сръбски номоканон, писан в 1262 г. Г. Миханович ми съобщи за намиращия се в Зографския манастир

[1] Сава Хиландарац, Историја и опис манастира Хиландара. Београд 1894, с. 47—48.

глаголически ръкопис."[2] Думата е за Зографското евангелие (вж. главата за Зографското евангелие), глаголически паметник от XI в.

Заслугата на Миханович за нас в случая се състои в това, че той именно пръв открива Зографското евангелие и съобщава за тази си находка на Григорович, който пък пръв го описва. През следващите години паметникът започва вече да привлича все повече и повече вниманието на учените.

В резултат на всичко това Миханович става собственик на 38 ръкописа, по-голямата част от които са сръбска редакция. След 1861 г., когато Миханович умира, ръкописите минават в ръцете на негови наследници. Малко по-късно те биват откупени от Йосиф Щросмайер и предадени на съхранение в Югославянската академия на науките в Загреб, където и днес се пазят. Със сигурност се знае, че през 1867 г. ръкописите вече са собственост на Академията. Характерното за Миханович като събирач на стари ръкописи е това, че той гледа да събере паметници с по-голяма значимост. Досега Михановичевата сбирка е описвана няколко пъти заедно с останалите ръкописи в Югославянската академия.[3] Най-подробни са описите на Вл. Мошин и те са най-изгодни за ползуване, тъй като дават най-много подробности.

За нас Михановичевата сбирка представлява интерес преди всичко с оглед на нашите паметници, били те оригинални, или пък преписи. А тук има паметници и от двете групи.

1. *Търновско четириевангелие*. Ръкописът съдържа 247 л., 4°, пергамент и хартия, българска редакция. Това е един от най-старите български ръкописи, в който е употребена хартията. Писано е през 1273 г. в Търново от презвитер Драгие по времето на цар Константин Асен (1258—1277), както се вижда от една приписка: „В годината 6781 (6781—5508 = 1273) при царуването на благоверния цар Константина и на неговия син Михаила, владетели на всички българи, и при патриарха на българите Игнатия бе начената и довършено това четириевангелие с усърдието и заплащането на йеромонаха Максима и от ръката на презвитер Драгия. Писано е в царевград Търново. До кого стигне, поправяйте, а не

[2] В. Григорович, Очерк путешествия по Европейской Турции. Москва 1877, с. 10.

[3] Ник. Ружевић, Стари српски рукописи у књижевницу Југославенске академије у Загребу. Споменик, XXXVIII (1900), с. 129—147; Б. Цонев, Кирилски ръкописи и старопечатни книги в Загреб. СбБАН, кн. I. София 1913, с. 1—54; Vl. Mošin, Ćirilski rukopisi Jygoslavenske akademije, Zagreb 1955; Vl. Mošin, O podrijetlu Mihanovičeve ćirilske zbirke. Slovo, 4—5. Zagreb 1955, с. 71—84.

кълнете онзи, който е писал."[4] По-рано приписката е била повредена и после възстановена от сърбин, който е променил и редакцията.

Кога и при какви обстоятелства евангелието е било изнесено от Търново, не се знае. Тук обаче има две възможности: или е изнесено от Търново в Атон от някой поклонник, или пък при турското нашествие е отнесено северно от Дунав в днешните румънски предели и после оттам в Атон; път, по който са минали и редица други наши ръкописи. Не е известно също така и къде го намира Миханович. На фона на споменатия по-горе протокол вероятността евангелието да е намерено в Хилендар изглежда много голяма.

Търновското четириевангелие от 1273 г. става известно на учения свят преди всичко от студията на М. Валявец от 1888 г.[5] След това то се цитира вече в научната литература като важен писмен паметник.

В Михановичевата сбирка ръкописът е под № 35, а сега в Загребската академия на науките под сигнатура: III. a. 30.[6]

2. *Михановичев октоих.* Ръкописът е от XIII в. и съдържа 112 пергаментни листа, 4°, среднобългарска редакция. Писали са три ръце. Липсва началото и краят. В същност това е параклитик, съдържащ осемте гласа. Използуван е от Миклошич за неговия речник. През 1878 г. Ягич описва и изследва паметника, като го сравнява със Струмишкия октоих от XI в., открит в Струмица от Ал. Гилфединг през 1868 г.[7]

В Михановичевата сбирка ръкописът е под № 7, а сега в Загребската академия на науките под сигнатура: III.в.9.[8]

3. *Михановичев псалтир.* Ръкописът е от XIII в. и съдържа 104 л., 8°, хубав устав, сходен с Търновското евангелие, пергамент, среднобългарска редакция. Липсва началото и краят; липсват листа и по средата. През 1950 г. е реставриран. В Михановичевата сбирка ръкописът е под № 37, а сега в Загребската академия на науките под сигнатура: III. a. 49.[9]

[4] Ив. Дуйчев, Из старата българска книжнина, II. София 1944, с. 65.
[5] M. Valjavec, Trnovsko tetrajevanђelije XIII vjeka. Starine, XX. Zagreb 1888, с. 157—241; XXI (1889), с. 1—68; Б. Цонев, Кирилски ръкописи, с. 9—10; Б. Цонев, История на българский език, I. София 1919, с. 214—215 и посочената тук литература.
[6] Vl. Mošin, цит. съч., с. 120—121.
[7] Архим. Амфилохий, О самодревнейшем октоихе XI века юго-славянского юсового письма, найденном в 1868 г. А. Ф. Гильфердингом в Струмице. Москва 1874; V. Jagič, Bugarsko-slovenski oktoich kolekcije Mihanovičeve sada akademicke u Zagrebu. Starine X (1878), с. 127—157.
[8] Vl. Mošin, цит. съч., с. 203.
[9] Пак там, с. 185; Б. Цонев, цит. съч., с. 6, № 2.

4. *Изборно евангелие (Радомирово)*, XIII в., съдържащо 182 л., 4°, пергамент, средно уставно писмо, българска редакция.[10] На л. 169 има следната приписка: „Помени ме, Христе. Писах аз грешният Радомир. Голяма бе мъката на сърцето ми." Това е оня Радомир, който пише Зографския псалтир, XIII в., среднобългарска редакция.[11] Имаме смесване на носовките без особено правило. В Михановичевата сбирка ръкописът е под № 6, а сега в Загребската академия на науките е под сигнатура: III. в 24.

5. *Михановичево четириевангелие.* Ръкописът е от XIV в. и съдържа 145 пергаментни листа, 1°, устав; писано е преди Евтимиевата реформа. Има замяна на носовките. Пълен опис на ръкописа има от Лескин.[12] В Михановичевата сбирка ръкописът е под № 15, а сега в Загребската академия на науките под сигнатура: III.в 7.

6. *Бдински апостол.* Ръкописът е от 1428 г., както се вижда от приписката на края на ръкописа, и е писан във Видин от книжовника Драйко; сръбска редакция.После ръкописът попада в Лесновския манастир, а след това игуменът на манастира го продава в с. Ново село, Щипско. В сбирката на Михaнович ръкописът е под № 19, а сега в Загребската академия на науките е под сигнатура: III. в 16.[13]

7. *Патерик*, XIV в., 4°, българска редакция, пергамент, полуустав. Съдържа около 250 патерични разказа, агиографски, апокрифни и други произведения. През 1851 г. Михaнович го подарява на Фр. Миклошич и после заедно с другите Миклошичеви ръкописи постъпва (1891 г.) във Виенската национална библиотека, където и сега се намира (Cod. slav. 152). Има няколко бележки, от които се вижда, че действително ръкописът е бил подарен на Миклошич от Михaнович, когато е консул в Цариград: Anno 1851. mihi dono dedit Constantinopoli amicus Antonius Mihanovič, Franciscus Miklosich. Пак на първия неписан лист четем: Donum Mihanovič. Mein. Miklosich.[14]

[10] Г. Воскресенский, Славянские рукописи, хранящиеся в заграничных библиотеках: Берлинской, Пражской, Венской, Люблянской, Загребской и двух белградских. СПб. 1882, с. 45—46 (СбОРЯС, т. XXXI, № 1), Б. Цонев, цит. съч., с. 10—11, № 15; Vl. Mošin, цит. съч., с. 121, № 64.

[11] Г. А. Ильинский, Рукописи Зографского монастыря на Афоне. Известия русского археологического института в Константинополе, т. XIII. София 1909, с. 262, № 47.

[12] A. Leskien, Bemerkungen über den Vocalismus der Mittelbulgarischen Denkmäler. ASPh. IV (18), с. 566—572; Vl. Mošin, с. 133—134.

[13] Б. Цонев, цит. съч., с. 40, № 18.

[14] А. И. Яцимирский, Описание южно-славянских и русских рукописей заграничных библиотек, т. I. Петроград 1921, с. 184—185; Б. Цонев, Славянски ръкописи в Виена. ГСУ, Историко-филологически фак., т. XXV

8. Франц Миклошич получава от Миханович и два глаголически листа от Мариинското евангелие, които после издава (вж. главата за Мариинското евангелие). Че действително това са фрагменти от Мариинското евангелие, се установява много по-късно.

9. В Михановичевата сбирка има един миней, XIV в., сръбска редакция, сега в Загребската академия на науките (№ III.c.22), в който се намира препис от вторичната редакция на Климентовата похвала за Кирил (Загребски или Михановичев препис). Пръв за този препис съобщава В. Григорович.[15] Досега преписът е издаван няколко пъти.[16]

7. Старобългарски ръкописи в сбирката на лорд Кързон

Лорд Роберт Кързон (умр. 1873 г.) е английски пътешественик и колекционер. За да може да събере повече старини, през 1833 г. той обикаля Египет и неговите манастири. На 9 ноември е в манастира Св. Варлам, където намира много ръкописи, без да може обаче да ги преброи и да се запознае по-добре с тях. Тук той попада и на един старобългарски ценен ръкопис. „Аз не можах да преброя ръкописите, пише той,[1] между които намерих и един български — folis по формат, — който не можах да прочета, затова особено желаех да го купя. Доколкото разбрах, той не беше препис от евангелие, а трябваше да бъде някой исторически ръкопис. Калугерите обаче не се съгласяваха да го продадат." На 10 ноември е в манастира Великий Метеора, Албания, където също имало много ръкописи.

С това се свършва първото пътуване на лорд Кързон; от него той не остава доволен, тъй като не е могъл да постигне целта си. Затова през 1837 г. предприема второ пътуване, само че този път

(1929), с. 23—26; G. Birkfellner, Glagolitische und kyrillische Handschriften in Österreich. Wien 1975, с. 261—262. Тук е посочена и цялата литература.

[15] В. Григорович, Очерк, с. 154.

[16] П. А. Лавров, Климент, епископ словенски. Труд В. М. Ундольского. Москва 1895, с. 34—38; П. А. Лавров, Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности. Ленинград 1930, с. 95—99; Г. Баласчев, Климент, епископ словенски, София 1898, с. V—VIII; Климент Охридски. Събрани съчинения, т. I. Обработили: Б. Ст. Ангелов, К. М. Куев, Хр. Кодов, София 1970, с. 428—442.

[1] П. Т. Гудев, Български ръкописи в сбирката на лорд Zouche, СбНУ, кн. VII (1892), с. 159.

до Атон и Левант.[2] Снабдил се със съответните документи в Цариград от вселенския патриарх, Кързон заминава за Атон и обикаля атонските манастири: лаврата Св. Атанасий, Ватопед, Ефигмен, Хилендар, Зограф, Кутлумуш, Кастамон, Ксеноф, Пантелеймон, Ксиропотам, Дохиар, Св. Павел, Симопетър. Преглеждайки ръкописите в Св. Павел, той попада на един интересен паметник с богати илюстрации. Кързон пише: „Той е основан от Константин Бранковяну, влашки воевода. Библиотеката му се помещава в една слабо осветена стаичка; книгите са чисти и наредени върху нови дъбови дъски. Тук се намира само един гръцки ръкопис: 12° по формат, препис на евангелието, от XII или XIII век. Сръбските и българските ръкописи възлизат на около 250. От тях три са за забелязване; първият е един препис на евангелието, 4° по формат; три четвърти от буквите устав (прави и отделни), с които е написано, имат големина 25 мм. Той е непълен в края. Вторият е също един препис от евангелието, на големина фолио, с букви устав и с изящно украсени изображения в началото на всеки евангелист; един голям и любопитен портрет на някой патриарх се намира в края. Всичките препинателни знаци на този ръкопис са златни; много думи също тъй са писани със златно мастило. Той е един прелестен ръкопис. Третият е също тъй препис на евангелието на старобългарски език, подобно на другите два с букви устав. Този ръкопис е цял, от началото до края изпълнен с илюминации (картини с краски). Никъде другаде в Левант не можах да видя подобна книга. Без малко щях да падна от стълбите, гдето се бях покачил, при откриването на един тъй извънреден том. Видях, че тези книги се пазят с една извънредна грижа, затова и не попитах дали желаят да се разделят с тях; още повече, че обществото се виждаше да е в благоденствие и нямаше нужда да продава някое от своите притежания."

Украсеният ръкопис, който прави извънредно силно впечатление на Кързон, е т. нар. Иван Александрово (Лондонско) еванге-

[2] През 18—20 в. понятието Левант почти се покрива с днешното понятие Близкият Изток: обхващало е страните около източните брегове на Средиземно море и южните части на Балканския полуостров. Пътешествието му е описано в книгата Visits to Monasteries in the Levant. Немското издание гласи: Besuche in den Klöstern der Levante; Reise durch Aegypten, Palästina, Albanien und die Halbinsel Athos. Von Robert Curzon,; iun. Nach der 3 Aufl. deutsch von Meissner. 2 Ausg. Leipzig 1854. Преведено е на гръцки и от гръцкото издание Стефан Захариев го превежда на български: Описание на манастирските книгохранителници в Атонската гора, преведено от английски на гръцки език и побългарено от Стефан Захариев, татар-пазарджичанин, в 1870. Сп. Читалище. год. I. Цариград 1870, кн. 10, с. 308—315; год. II (1871), кн. 7, с. 296—303; кн. 8, с. 335—341; кн. 9, с. 397—401.

лие от 1356 г., писано в Търново по искане на Ив. Александър. Както това евангелие (вж. главата за него), така и останалите два ръкописа Кързон получава като подарък от игумена на манастира. Единият от тези два ръкописа (у Кързон втори) е четвероевангелието на митрополит Яков Серски, 1354—1355 г., 302 л. пергамент, сръбска редакция, богато украсен, едър устав; в Кързоновия каталог описан под № 152.[3] Другият (у Кързон първи) също е четвероевангелие, XIII—XIV в., съдържащо 198 листа, пергамент, българска редакция, среден устав. На л. 1 е отбелязано № 236, но ръкописът по описание напомня отбелязания в каталога на Кързон български ръкопис № 1. Първоначално ръкописът е съдържал пълния текст на евангелието и синаксарни таблици, но днес някои части липсват. До л. 8 има нотни знаци. Синаксарът и тези знаци сочат, че ръкописът е използуван за богослужебни цели. Украсата е много скромна: малки плетенични заставки и инициали от геометрично-растителен тип.

В сбирката на Кързон има и друг един български ръкопис, четвероевангелие, взето от манастира Каракал, Атон. Писано е по средата на XIV в. (според Гудев през 1348 г.), съдържащо 208 пергаментни листа, 4°, среден устав, българска редакция. У Кързон е описан под № 151. От приписката на л. 207 б се вижда, че евангелието е писано във Видин по искане на тогавашния видински митрополит Даниил, по времето на цар Иван Александър, на неговия престолонаследник Иван (Йоан) Срацимир и на патриарх Теодосий. Първоначално ръкописът е съдържал целия текст на четирите евангелия и на края синаксарни таблици. Неизвестно кога са отпаднали първите четири тетради. Така че днес ръкописът започва от Матеевото евангелие, гл. XV, с. 23. Ръкописът е украсен: големи заставки в началото на отделните евангелия и инициали в неовизантийски стил с плетенични мотиви. В Кързоновия каталог имаме следното описание: „То е едно четвероевангелие, кварто на големина, облечено със синьо кадифе; ръкописът не е пълен. Заглавията на евангелията са направени с краски и с груби червени и жълти украшения. В края на книгата има 23 листа, върху които е написано съдържанието и една забележка с карминово мастило, която казва, че той е писан по заповед на Даниил, митрополит. . . във времето на патриарх Теодосий и царуването на Александра, български цар."[4]

[3] П. Гудев, цит. съч., т. VIII (1892), с. 156 и сл.; А. Джурова, Славянски ръкописи в Британския музей и библиотека. София 1977, № 3, табл. VI—IX. В Британския музей ръкописът сега се намира под сигнатура: Add. Ms. 39626.

[4] П. Гудев, цит. съч., т. VIII (1892), с. 166—167; А. Джурова, Сла-

Днес в Британския музей ръкописът се пази под сигнатура: Add. Ms 39625.

По време на своето пътешествие по атонските манастири Роберт Кързон е взел и редица други предмети и ръкописи. Така например за манастира Кутлумуш той пише: „Игуменът ми позволи да отбера колко и какви книги ми трябват и аз взех едно красно евангелие, написано на изряден пергамент с кръглести букви. Един много стар ръкопис, написан на книга от Демостена, един ръкопис Юстинова творба и други стари редкости, които можах да намеря в книжарницата. При това един от монасите имал един кръст, добре издълбан от кипарисово дърво и обкован със сребро, и го донесе да ми го предаде, но като беше много нова работа, аз предложих на игумена, че ако би ми дал някой кръст или ковчеже със св. мощи или друга някоя древна рядкост, ще ги купя за добра цена. Игуменът на това предложение . . . каза: „Аз ще взема тоя кръст и ще го поставя в черквата и на негово място ще Ви продам един от старите манастирски кръстове." И така се уговорихме за цената. И сега придобитият ми по този начин кръст е един от най-добрите и ценените златарски работи от намиращите се в Англия. Според показанието на игумена тоя кръст бил подарен от някой цар Иванка, може би да е от българския владетел Иваница, или „Калаоан", „подарен".[5]

Че действително Кързон е взел немалко неща от Атон, личи от края на неговия очерк за пътешествието му по атонските манастири. Във връзка с раздялата си с игумена на манастира Кутлумуш той пише: „Остатъка от парите си дадох на игумена, който ми даде и един голям вехт сандък, та сложих големите томове, защото чувалите не можеха да съберат всичките ми книги . . . стигнахме в Дарданелите, дето с неописуема радост стоварих евтино спечелените книги, драгоценен плод на моите трудове и издирвания в Атонската гора."[6]

8. Сбирката на Авраам С. Норов

Авраам Сергеевич Норов (1795—1869) е руски поет и държавник. Учи известно време в Московския университет, но напуска и постъпва в армията. Участва в Отечествената война и при с. Боро-

вянски ръкописи в Британския музей и библиотеката, № 5, табл. XVI—XXI.
[5] Сп. Читалище, год. II (1871), кн. 9, с. 399—400.
[6] Пак там, с. 400—401.

дино е ранен. През 1823 г. минава на цивилна служба. През 1854—1856 г. е министър на народното просвещение. Сега той успява да разшири университетските преподавания и изучаването на класическите езици. Става и член на Руската академия на науките. Норов е още библиофил и пътешественик: пътува из Германия, Франция, Италия, Египет и Нубия.[1] За нас в случая важно е пътуването му по Палестина през 1834—1835 г. Сега именно той събира известно количество славянски ръкописи, между които има и български. Във връзка с посещението си на манастира Св. Сава Освещени в Йерусалим Норов пише: „Моето удивление се превърна в радост, когато намерих тук няколко славянски ръкописа на пергамент, на бомбицина и на хартия. Започнах да отделям онова, което намерих за забележително. От славянските избрах всичките, колкото бяха; числото им достигна до 15 книги, от които две печатни; към тях прибавих и 9 гръцки ръкописа. Древността им за мене беше неоспорима; впоследствие моят избор се оправда. Уверявайки се в безполезността на тези книги за манастира, накрая аз ги получих с благоволението на йерусалимския митрополит."[2] Отнесени в Русия като негова собственост, тези ръкописи биват описани най-напред от Ал. Востоков през 1836 г.[3]

По-късно, но не се знае точно кога, Норов продава част от своите ръкописи на граф А. С. Уваров. След продажбата той задържа за известно време някои ръкописи.[4] Около тази продажба има някои неизяснени засега положения. Онези ръкописи, които са най-важните и са български, сега са в Уваровата сбирка, постъпила през 1917 г. в ГИМ, Москва, където и сега се намира.[5] Ръкописи от Норовото събрание сега има и в библиотеката „Ленин" в Москва.[6] Ето кои ръкописи са българска редакция:

1. *Псалтир* от първата половина на XIV в. (в науката досега се сочи XIII в.; нарича се обикновено Норов псалтир); съдържа

[1] Тези пътувания са събрани в пет тома и са издавани няколко пъти.

[2] А. С. Норов, Путешествие по святой земле в 1835 году. Изд. 2-ое, ч. II. Спб. 1844, с. 59—60.

[3] А. Востоков, Описание рукописных и печатных книг словенских, принадлежащих г-ну Норову. ЖМНП, ч. XI, ноябр. СПб. 1836, с. 529—551; има и отделна брошурка.

[4] Отчет по Московскому публичному музею от времени основания его до 1-го января 1864 г. СПб. 1864, с. 40.

[5] М. В. Щепкина, и Т. Н. Протасьева, Сокровища древней письменности. Москва 1958, с. 36.

[6] И. М. Кудрявцев, Рукописное собрание А. С. Норова. Записки отдела рукописей, вып. 18. Москва 1956, с. 48—63. В библиотеката „Ленин" Норовите ръкописи са под ф. 201. Тук са онези ръкописи, които Норов събира по време на пътуването си по Палестина и Синай през 1861 г.

267 л., 4°, източнобългарски устав, пергамент, българска редакция. Псалтирният текст започва от л. 13. В науката се сочи като ценен езиков паметник. Отнесен е от български поклонници в манастира Св. Сава Освещени, но не се знае кога точно. Има няколко бележки, които свидетелствуват за неговото намиране и за вниманието към него от страна на поклонници, посетили манастира.

Л. 1, сръбска бележка: приде Живко отъ Белиградн с братя му, ва святи градъ Ерусалимъ поклонити ся частному и животворящему гробу господа нашего Исуса Христа и васе свети места и поби ово і потле причасти смо отаць священикь Алипии, да и ти брате рецы: богъ да ге прости тако и васъ богъ простио своимъ милости. Писа месеца вевруариа. дінъ въ годъ от Рожества Христова 1701.

Л. 2, отдолу: псалтырь, приобрѣтена въ монастырѣ св. Савы въ Палестинѣ 1835 г. Апрел 16 (А. С. Норов).

Л. 12 б, отдолу: въ лѣта 1705 придосмо в Іерусалимъ отъ Србскіе землѥ монастыра Раковице Архимандритъ Григоріе и попъ Сиварионъ: Ероѳей іеромонахъ отъ монастыра Раче.

В Уваровата сбирка ръкописът е описан под № 6 (285). Вж. архим. Леонид, Систематическое описание славяно-российских рукописей собрания графа А. С. Уварова, ч. I. Москва 1893, с. 9—10, № 6 (285). Срв. и М. В. Щепкина, Т. Н. Протасьева, Л. М. Костюхина, В. С. Голышенко, Описание пергаменных рукописей Государственного исторического музея. Археографический ежегодник за 1965 г. Москва 1966, с. 276. От 1917 г. ръкописът заедно с другите Уварови ръкописи е в ГИМ (Увар. Q. № 285). В момента е предмет на подробни проучвания от страна на съветски учени.

2. *Изборно евангелие*, започвайки от Пасха. В Норовото събрание се намират само 16 л. (=две тетради), 4°, едър устав, XIII в., пергамент, българска редакция. Неизвестно кога ръкописът е разкъсан на две. Основната част (=139 л.) е намерена от ГИМ през 1912 г. (сега в ГИМ: Муз. 3178). Вж. Отчет императорского Российского исторического музея за 1912 г. Москва 1913, с. 22—23. Другата част (=16 л.) купува Уваров от Норов. Вж. архим. Леонид, Систематическое описание, I, с. 19, № 38. Между Норовите фрагменти и основната част липсват листа (=една тетрада и два листа). Липсва също така и краят. Така че двете части, неизвестно кога разделени, събират се в ГИМ. Вж. М. В. Щепкина и др., Описание пергаменных рукописей, с. 274—275. У Востоков, отд. отпеч., ръкописът е описан на с. 5—6, № 2.

В паметника се среща ѧ. Има и съкратени глаголни форми за мин. вр.: обрѣтомъ вм. обрѣтохомъ, идѫ вм. идошѧ, обрѣтѫ вм. обрѣ-

тоша. Тези съкратени форми са свойствени на българския език.

3. *Четириевангелие,* XIII или началото на XIV в. с прибавки от XV в., съдържащо 240 л., 1°, устав и полуустав разни ръце, пергамент, българска редакция. Има и месецеслов със славянските наименования на месеците. Употребяват се ѭ и ѩ. Винаги имаме *у* вм. *в*: праудა вм. правда, урѣма вм. врѣма и т. н. Под 14 февруари е посочена паметта на Кирил Философ, а под 19 октомври на Иван Рилски. В ръкописа има две бележки; на л. 1 имаме бележка от Норов: Приобрѣтено въ Палестинѣ въ обители св. Саввы 1835 г. Апрѣля 16.“ На л. 240б имаме бележка на гръцки език, която показва, че ръкописът е изнесен от България още в началото на османското робство. Тук се казва, че апостолският текст (има части от апостола) е от „Георгий чтец писал апостол“ в: ἐν ἔτει + ςϡθ (6909—5508 = 1401).

Ръкописът е описан от Востоков, отд. отпеч., с. 6—8, и от Леонид, Систематическое описание, I, с. 25—27, № 55 (480). Сега ръкописът е в ГИМ в Уваровата сбирка (Увар. F. № 480).

4. *Апостол,* XV в., съдържащ 280 л., 1°, хартия, полуустав, българска редакция. Описан е от Востоков, отд. отпеч., с. 15, и от архим. Леонид, Систематическое описание, I, с. 66—67, № 108 (459). Сега ръкописът е в ГИМ (Увар. F № 459). В ръкописа има гръцки надписи, от които се вижда, че той е бил собственост на манастира Св. Сава, откъдето го е взел Норов. Тук има някои особености, които сочат българския произход на паметника: срещаме специфичното българско ѹ вм. ю. Българска особеност е и това: сѫмъ вм. смь, нѣсѫмъ вм. нѣсмь. И така е навсякъде. Това показва, че ѫ и ъ вече са се изравнили по гласеж.

5. *Празничен миней,* 1550—1552 г., съдържащ 264 л., 1°, полуустав, преминаващ към скоропис; има смесица и от сръбски правопис: употребяват се ж, ѧ, но и в редица случаи ѧ се заменя с е те вм та, се вм сѧ. Често се среща ы вм. и. И в края на ръкописа има следната бележка въ лѣт҂з. и. ни. по се сїа кны мцъ іоу. и съвръшы въ лѣт҂зѯ. мцъ іоу кі. въ ча ѕ днѣ. вто писа пфовеепъ поп8 коиоу, оу село шрѣшане. Или: 7058—5508 = 1550; 7060—5508 = 1552. Криптограмата: пфовеепъ = Калиникъ

Ръкописът е описан от Востоков, отд. отпеч., с. 15—16, и от архим. Леонид, Систематическое описание III (1893), с. 140—144, № 848 (535). Сега ръкописът е в ГИМ (Увар. F. № 535).

6. *Октоих,* XVII в., съдържащ 136 л., 1°, хартия, полуустав, сръбска редакция (Норов). Ръкописът е описан от Востоков, отдел. отпеч., с. 16—17, и от архим Леонид, Систематическое описание,

II (1893), с. 110—111, № 740 (499). Сега ръкописът е в ГИМ в Уваровата сбирка (Увар. F. № 499). В края на ръкописа има приписка, писана на новобългарски език през 1681 г., от която се вижда, че ръкописът е бил собственост на поп Петър от Търново, чийто баща, поп Кою, го купил за църквата Св. Георги в с. Леденик: сиѣ книга глми шктших к8пи є блажени попь кшию 8 селш леденикъ и поститави є 8 храмъ светаго великом8чиника и побед8носца хва геѡрие и сега є 8 сина м8 8 хачи попъ петра 8 градъ трнѡвъ. въ лѣто ѿ рождество хва, а. х. п. а. мца шктоврие день к. а 21. Тази година си додохъ шт божи грѡбъ. а ѿ адама бѣше, з тис8що р. п. ѳ: 7189. азъ грѣшникъ хачї попъ петръ попъ коиювъ синъ. 8 трновъ велики. Или: 7189—5508=1681. Село Леденик се намира на около 7—8 км. западно от Търново.

9. Сбирката на В. И. Григорович

Виктор Иванович Григорович (1815—1876), професор по славянска филология в Казанския университет, предприема своето „пътешествие по Европейска Турция" през 1844—1845 г.[1] На 20 август той напуска Одеса и заминава за Цариград, а оттам за Атон. На 24 септември вече е в Атон. Така че Григорович започва да се запознава и да събира славянски ръкописи, намиращи се в книгохранилищата на Балканския п-ов, именно от Атон. В пределите на Европейска Турция Григорович прекарва почти цяла година. През това време той посещава редица манастири, църкви, градове, села, частни лица и т. н. От неговия „Очерк путешествия по Европейской Турции", излязъл най-напред в Казан през 1848 г.,[2] се

[1] Ф. И. Успенский Воспоминания о В. И. Григоровичe, Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете. Одесса 1890, с. 15—49; В. Ягич, История славянской филологии. СПб. 1915, с. 338—345, 479—484; Ив. Д. Шишманов, В. И. Григорович и неговото пътешествие в Европейска Турция (1844—1845) и неговите отношения към българите. СбБАН, кн. VI. София 1916, с. 3—221; Ст. Романски, Български въпроси у Срезневски и Григорович. СпБАН, кн. 54 (1937), с. 95—176; А. Кирпичников, В. И. Григорович и его значение в истории русской науки. Исторический вестник, год. XIII, декември 1892, с. 764—775, и др.
[2] Второто издание излиза в Москва през 1877 г., когато започва Руско-тур-

вижда, че той се интересува преди всичко от старите славянски ръкописи: говори за състоянието на манастирските библиотеки, за някои много ценни ръкописи, за отношението на монашеството към книжовното наследство. И едва ли би се намерило друго подобно съчинение, което да може да съперничи на този Очерк в това отношение. За трудностите, които Григорович среща по време на своето пътуване, почти не говори. А знае се, че тези трудности не са били малки и лесно преодолими. Преди всичко той пътува по места, където няма елементарни условия за пътешественика и където на този пътешественик гледат с подозрително око. Руски консул по онова време в Солун е гъркът Мустаксиди, който не само че не улеснява работата на Григорович, но му се и надсмива. В Битоля го свалят от магарето и го откарват при турския управител като подозрителна личност; по пътя за манастира Св. Наум едва спасява живота си и т. н. и т. н. Освен това Григорович не разполага с по-големи суми, та да може да плаща скъпо, както това правят някои други пътешественици. Веднъж той казва: „Аз не бях Гилфердинг, пред когото всичко се е откривало и прекланяло."[3] Има пред вид пътуванията на Гилфердинг по Балканския п-ов.

По време на своето пътуване Григорович събира значително количество ръкописи, които отнася като своя собственост в Русия. Това е т. нар. сбирка на Григорович, станала впоследствие твърде популярна поради обстоятелството, че в нея се намират някои много ценни ръкописи: Мариинското евангелие, Охридският апостол, Боянското евангелие, Григоровичевият паримейник и др. Днес тази сбирка е разделена на две. Значителна част от нея Григорович предава в Одеската библиотека, където той е професор по славистика след откриването на Одеския университет (1864). Описана е от В. Мочулски.[4] Другата част попада след неговата смърт (1876) в Московския и Румянцев музей в Москва (сега библиотеката „Ленин"), където и сега се намира. Описана е от А. Викторов.[5—6] Трябва обаче да се отбележи, че тези две части — московската и одеската — не съдържат всичко, което Григорович е събрал по време на своето пътуване, тъй като предварително е пода-

ската война. Вж. Н. М. Петровский, Путешествие В. И. Григоровича по славянским землям. ЖМНП, 1915, № 10, с. 203—261; № 11, с. 62—131; № 12, с. 205—235.

[3] А. Кочубинский, Рукописи В. И. Григоровича (А. Викторов, Собрание рукописей В. И. Григоровича), отделен отпечатък от РФВ, № 2 (1880).

[4] В. Мочульский, Описание рукописей В. И. Григоровича. Летопись Историко-филологического общества при императорском Новороссийском университете. Одесса 1890, с. 53—133.

[5—6] А. Викторов, Собрание рукописей В. И. Григоровича. Москва 1879. В библ. „Ленин" Григоровичевата сбирка образува фонд 87.

рил някои ръкописи на свои приятели и на културни институции: на Казанския университет, на Казанската духовна академия, на Московския и Румянцев музей в Москва, на свои познати и приятели. Така например днес в ръкописния отдел на библиотеката при Академията на науките в Ленинград се пази 1 лист от поучение с молитва за прощение на греховете (Григоровичев лист) от XI—XII в., 1°, глаголица, под сигнатура: 24.4.17. Най-напред листът е бил собственост на Григорович, който после го дава на И. И. Срезневски (Срез. 64). Описан и издаден е с паралелна кирилска транскрипция от И. И. Срезневский, Древние глаголические памятники. СПб, 1866, с. 235—242. През 1910 г. заедно с останалите ръкописи от сбирката на Срезневски листът постъпва в БАН, където и сега се намира. Вж. Н. Ю. Бубнов, О. П. Лихачева, В. Ф. Покровская, Пергаменные рукописи библиотеки Академии наук СССР. Ленинград 1976, с. 10—11. От Григорович Срезневски получава и един лист от Слепченския апостол, който днес се пази в БАН в Ленинград под сигнатура: 24.4.6. Вж. тук заглавието „Лист на Срезневски" в главата за Слепченския апостол. При посещението си на манастира Трескавец над Прилеп през 1845 г. Григорович намира осем листа от славянски ръкопис, XV в., 1°, полуустав, които съдържат кратката редакция на граматическия трактат на Константин Костенечки. На л. 1 вляво отгоре с молив Григорович пише: „М. Трѣскавецъ". В описа на Викторов тези листа не фигурират, тъй като те са подарени от Григорович на Румянцевия музей през 1871 г. Сега те са в ГБЛ (Муз. 1338).

1. *Рилски глаголически листи,* XI *в.* През 1845 г. Григорович намира в Рилския манастир глаголически лист, 1°, в две колони, залепен на подвързията на кирилския ръкопис „Андрианти" от Златоуст по препис от 1473 г. Григорович намира и един отрязък. Първите сведения за тази находка Григорович дава през 1852 г. Като говори за разпространението на глаголицата сред южните славяни, той пише: „В Охрид и в манастира Св. Иван Рилски аз намерих лист от евангелие и късове от някакво поучение."[7] Когато пък изброява познатите му глаголически паметници, пише под № 7 следното: „Фрагменти, съдържащи поучение, били залепени на кирилски ръкопис, намиращ се в манастира Св. Иван Рилски, сега у мене в Казан."[8] Както се вижда, първите сведения имат съвсем общ характер и не дават представа за паметника.

Неизвестно кога и при какви обстоятелства листът попада в ръцете на Измаил Иванович Срезневски, който съобщава за него

[7] В. Григорович, Статьи, касающиеся древняго славянского языка. Казань 1852, с. 63.
[8] Пак там, с. 74, под № 7.

и го издава.[9] След смъртта на Срезневски (8. II. 1880 г.) следите на листа се губят. Едва през м. януари 1906 г. Гр. Илински се научава, че се намира у В. И. Срезневски, син на И. И. Срезневски. Илински го проучва и го издава през 1909 г.[10] Според него това е чист старобългарски тип писмен паметник, който може да бъде поставен наред с редица други ценни старобългарски глаголически паметници. Според Илински, Ягич и В. Погорелов паметникът спада към Симеоновото време.

През 1910 г. листът постъпва в състава на сбирката на И. И. Срезневски (Срезн. 62) в ръкописния отдел при Академията на науките в Петроград (Ленинград), където и сега се намира. Тук той получава нова сигнатура: 24.4.15.[11]

В Зографския манастир, „в нишата на неговата болница" Григорович намира служебен празничен миней от края на XIII в., 8°, устав, българска редакция,[12] състоящ се от две части. В ръцете на Григорович попадат редица листа, 16 от които дава на И. И. Срезневски,[13] а останалите запазва за себе си и през 1864 г. заедно с други ръкописи постъпват в библиотеката в Одеса, където и сега се намират. Вж. В. Мочульский, Описание рукописей В. И. Григоровича, с. 60, № 6 (32). На л. 92 се чете името на автора „Добриан": азь многогрѣшныи добриань писахь сиє дѣло малоє да исправлѣѭще поітє а нє кльнѣтє. ѡти хорикь бѣхь ꙋмомь и вась бь да протить. Вж. П. А. Лавров, Запись к минее № 6 (32) из Одесского собрания рукописей В. Ив. Григоровича. Известия ОРЯС, т. I, кн. 1. СПб. 1896, с. 112—113.

Кога точно и при какви обстоятелства Срезневски получава тези листа от Григорович, не се знае. През 1910 г. те постъпват заедно с редица други материали от библиотеката на Срезневски

[9] И. И. Срезневский, Известия императорского археологического общества, IV (18), с. 381—390; И. С. Срезневский, Древние глаголические памятники. СПб. 1866, с. 220—224; И. И. Срезневский, Сведения и заметки, I. вып. I. СПб. 1867, с. 27—36, № 5. През 1882 г. го издава и В. Ягич, Specimina linguae palaeoslovenicae. СПб. 1882, с. 27—29.
[10] Гр. Ильинский, Македонский глаголический листок. С приложением двух фототипических снимок. Памятники старославянского языка, т. I, вып. 6. СПб. 1909.
[11] Н. Ю. Бубнов, О. П. Лихачева, В. Ф. Покровская, Пергаменные рукописи библиотеки Академии наук. Ленинград 1976, с. 10.
[12] В. И. Григорович, Древнеславянский памятник, дополняющий житие славянских апостолов святых Кирилла и Мефодия. Казань 1862, с. 1—4.
[13] И. И. Срезнеский, Сведения и заметки, т. I, вып. 3. СПб. 1869, с. 63—78, № XXVIII; с. 65—78; И. И. Срезневский, Древние славянские памятники юсового письма. СПб 1868, с. 62—65; 211—212 (тук е обнародвана част от Методиевата служба).

в ръкописния отдел при Академията на науките в Петроград (Ленинград), където и сега се намират. В сбирката на Срезневски те са под № 59, а в БАН под № 24.4.12.[14]

Одеските части сега се намират в библиотеката „А. М. Горки" (Р 4/17 и Р 5/24, ПС № 304 и 305). Вж. В. Мочульский, Описание рукописей В. И. Григоровича, с. 60, 6 (32).

В Одеската сбирка на Григорович ръкописите от българската редакция са много по-малко на брой, отколкото са ръкописите в Москва. От друга страна, те са и от по-ново време. Ще спомена само някои:

2. *Четириевангелие, XIV в.*, съдържащо 294 л., 1°, среднобългарска редакция, намерено на „Балканы". Ръкописът е много пострадал. Освен евангелския текст тук има и месецеслов. Вж. В. Мочульский, Описание рукописей В. И. Григоровича, с. 55 и сл., № 3 (29).

3. *Дамаскин (Григоровичев дамаскин), XIV в.*, съдържащ 123 л., 4°, хартия, новобългарски език намерен от Григорович в с. Шипка, Казанлъшко. Започва с Дамаскиновото слово за второто пришествие. Вж. В. Мочульский, Описание Рукописей В. И. Григоровича, с. 100—102, № 36 (62). Според Д. Петканова „езикът в него обаче е така народен, че е невъзможно да е писан по-рано от втората половина на XVII в."[15]

4. *Сборник на новобългарски език (Григоровичев дамаскин) № 37* (63), съдържащ 241 л.: служби, пасхалия, поучения, месецеслов. Вж. В. Мочульский, Описание рукописей В. И. Григоровича, с. 102—103, № 37 (63). Д. Петканова пише: „Езикът и съдържанието му обаче показват, че той не е по-ранен от началото на XVIII в."[16]

5. *Сборник на новобългарски език (дамаскин)*, 1789 г., съдържащ 328 л., 4°, хартия, преписан от Григорий Попилиевич от Свищов от извод на Йосиф Брадати. Вж. В. Мочульский, Описание рукописей В. И. Григоровича, с. 103—114, № 38 (64).[17]

6. *Сборник (дамаскин)*, XVIII в., съдържащ 294 л., 4°, без начало и край. Ръкописът е много пострадал. Съдържа 19 слова, от които 7 са Дамаскинови; има и жития. Вж. В. Мочульский, Описание рукописей В. И. Григоровича, с. 114—117, № 39 (65).[18]

Московската част от Григоровичевата сбирка съдържа не само

[14] Пергаменные рукописи, с. 40.
[15] Д. Петканова, Дамаскините в българската литература. София, 1965, с. 240, № 30.
[16] Пак там, с. 251, № 11.
[17] Пак там, с. 250, № 2.
[18] Пак там, с. 241, № 41.

повече наши паметници, но в някои отношения и по-ценни. Достатъчно е да се споменат например Мариинското евангелие, Охридският апостол и Боянското евангелие. За тях виж отделните глави. Ето някои други паметници.

7. *Един лист от служебен миней* за м. август, XII в., пергамент, полуустав, българска редакция. Съдържа края на канона и стихирите в деня „Успение Богородично“. Отбелязано е „Балканы“. Листът е описан и издаден от И. И. Срезневский, Древние памятники юсового письма. СПб. 1868, с. 65—66, 213—214. Вж. и А. Викторов, Собрание рукописей В. И. Григоровича. Москва 1879, с. 35, № 45. Сега листът се намира в ГБЛ (Григ. 45; или: Муз. 1727).

8. *Шест листа от български пролог,* XIII в., 4°, дребен полуустав, пергамент. Съдържат кратки жития от 14 до 25 септември и от 6 до 11 ноември. Григорович отбелязва: „Балканы, Богоевъ“.[19] Тази бележка срещаме и в други случаи. Вж. А. Викторов, Собрание рукописей В. И. Григоровича, с. 16, № 23. Сега листата са в ГБЛ (Григ. 23; или: Муз. 1705).

9. *Два листа от октоих,* XIII в., 1°, пергамент, дребен полуустав, българска редакция. Съдържат няколко стихири на 2 и 3 глас. Григорович отбелязва: „Шипка“. Вж. А. Викторов, Собрание рукописей В. И. Григоровича, с. 32, № 36. Сега фрагментите са в ГБЛ (Григ. 36; или: Муз. 1718).

10. *Фрагменти (4 листа) от български сборник,* XIII в., 4°, дребен полуустав, българска редакция. На л. 1 се намира краят на Златоустовото слово за Благовещение. На л. 1б и на л. 2 е Златоустовото слово за Цветница: **ѡтъ чюдєсъ на чюдєса г҃нѣ**. Вж. А. Викторов, Собрание рукописей В. И. Григоровича, с. 13, № 18. Сега фрагментите са в ГБЛ (Григ. 18; или: Муз. 1701).

11. *Три листа от постен триод,* XIV в., 1°, в две колони, пергамент, полуустав, българска редакция. Съдържат части от утренната и вечернята във вторник на 6-та неделя от Великия пост и няколко паремии. Вж. А. Викторов, Собрание рукописей В. И. Григоровича, с. 33, № 38. Сега фрагментите са в ГБЛ, Москва (Григ. 38; или: Муз. 1720).

12. *Листа (всичко 36) от четириевангелие,* XIII в., 8°, пергамент, дребен устав, българска редакция. Намерени са в Хилендарския манастир. На обвивката четем: „1877 г. Вход. № 1692. Изъ собр. В. Григоровича.“ На л. 1 имаме: „№ 1692 изъ собр. Григоровича.“ Фрагментите съдържат части от Йоановото евангелие, гл. II,

[19] Думата е за Иван Богоров, който по това време се подписва Богоев.

ст. 12 и нататък. Вж. А. Викторов, Собрание рукописей В. И. Григоровича, с. 8—9, № 10. Сега фрагментите са в ГБЛ (Григ. 10; или: Муз. 1692). Два листа от същия ръкопис Григорович е подарил на В. М. Ундолски (вж. главата за Ундолски) и един лист на священик А. В. Карамзински в Нижни Новгород. На самия лист имаме следната бележка: „XIII ст. еванг. отъ Луки отъ В. Григоровича 11 апрѣля 69 г. Казань.“ После Карамзински го продава. На 25 август листът бива купен от търговеца Силин „у Ильинских ворота“, Москва. Купен е от Общество рукописей императорского общества любителей древней письменности, III. СПб. 1899, с. 85, № LXXV (2001). След Октомврийската революция ръкописите от ОЛДП минават в Публичната библиотека в Ленинград, където и сега се съхраняват, запазвайки своята самостоятелност като сбирка. Въпросният лист тук е под сигнатура: ОЛДП, № 75. Като езиков паметник листът е изследван от С. М. Кульбакин, Материалы для характеристики среднеболгарского языка, вып. II. Отрывок четвероевангелия Григоровича. СПб. 1900, с. 70—113.

13. *Два листа от изборен апостол,* XIII—XIV в., пергамент, устав, българска редакция. Съдържат четива за: събота на 26-та неделя; в понеделник и вторник на 27-та неделя; в сряда, четвъртък, петък, събота и неделя на 29-та неделя. На л. 1 Григорович пише: „Балканы, Богоев.“ Вж. А. Викторов, Собрание рукописей В. И. Григоровича, с. 12, № 15. Сега фрагментите са в ГБЛ (Григ. 15; или: Муз. 1697).

14. *Два листа от миней* за м. октомври, XIII—XIV в., 4°, пергамент, полуустав, българска редакция, взети от Зографския манастир. Съдържат: проложното житие на Ив. Рилски, част от канона и стихири. Вж. А. Викторов, Собрание рукописей В. И. Григоровича, с. 34, № 42. Сега фрагментите са в ГБЛ (Григ. 42; или: Муз. 1725).

15. *Фрагменти (58 листа) от евангелие-апракос,* XIV в., 4°, полуустав, българска редакция. 38 листа са пергамент, а останалите 20 са бомбицина. Съдържат евангелски четива за неделните дни, започвайки от сряда на 3-та неделя след Петдесетница и нататък. Григорович бележи: „Балканы, Богоевъ“. Вж. А. Викторов, Собрание рукописей В. Григоровича, с. 8, № 9. Сега фрагментите са в ГБЛ (Григ. 9; или: Муз. 1691).

16. *Три листа от български поменик,* XIV в., 4°, полуустав, хартия. На л. 1 се споменават български владетели, а на л. 2б български архиереи. На л. 3б се дават имената на някои православни господари, боляри и ктитори. Григорович бележи: „град Софіа“. Вж. А. Викторов, Собрание рукописей В. Григоровича, с. 25—26, № 31. Сега фрагментите са в ГБЛ (Григ. 31; или: Муз.

1711). Дълго време останалата част от поменика е в неизвестност. През 1959 г. бива откупен от Музея за история на София един ръкопис-поменик. След известни проучвания от страна на М. Станчева и Ст. Станчев оказа се, че това е действително Боянският поменик, от който са и трите листа в сбирката на Григорович. Вж. М. Станчева и Ст. Станчев. Боянският поменик. София 1963.

17. *Шест листа от постен триод,* XV в., 4°, пергамент и бомбицина, дребен полуустав, българска редакция, намерен от Григорович в Зографския манастир Вж. А. Викторов, Собрание рукописей В. Григоровича. с. 33, № 39. Съдържат песнопения с паремии за сряда, четвъртък и петък на 1-та неделя от Великия пост. Сега фрагментите са в ГБЛ (Григ. 39; или: Муз. 1721).

18. *Осем листа от требник,* XII—XIII в., 8°, пергамент, полуустав, българска редакция. Съдържат: л. 1 псалом 118, ст. 79—126; л. 5б: стихири и др. Вж. А. Викторов, Собрание рукописей В. Григоровича, с. 28—29. № 33. Сега фрагментите са в ГБЛ (Григ. 33; или: Муз. 1716).

10. Сбирката на Порфирий Успенски

Порфирий Успенски (светското му име е Константин Александрович, 1804—1885) е виден руски византолог, археолог и богослов.[1] След завършването на Петербургската духовна академия (1829 г.) служи около 10 години в различни учебни заведения. От 1840 г. е настоятел на руската черква при Руското посолство във Виена. В това си качество той предприема първото си научно пътешествие из Далмация. От 1847 г. е началник на руската духовна мисия в Йерусалим. Сега отново пътува и обикаля редица забележителности. В резултат на всичко това се явяват редица трудове, като: Восток христианский. Абисиния. Киев 1866; Первое путешествие в Синайский монастыр в 1845 г. СПб. 1846; Путешествие по Египту и в монастыри св. Антония Великого и преп. Павла Тивейского в 1850 г. СПб. 1856; Второе путешествие в Синайский монастыр в 1850 году. СПб. 1856; Первое путешествие в Афонские монастыри и скиты в 1845 и 1846 г. Киев 1877; Второе путешествие по св. горе Афонской в годы 1858, 1859 и 1861 и описание скитов афон-

[1] Вж. Русский библиографический словарь, т. 14. СПб. 1905, с. 593—596; П. А. Сырку, Описание бумаг епископа Порфирия Успенского, пожертвованным им в Импер. акад. наук по завещанию. СПб. 1891.

ских. Москва 1880. Автор е и на редица други трудове, които и днес не са изгубили своето значение, тъй като съдържат богат фактически материал, свързан с християнската археология, архитектура, книжнина и т. н.

В сбирката на Успенски има ръкописи на различни езици: славянски, гръцки, арабски, грузински, сирийски, етиопски, турски. Славянските, цели или фрагменти, са 61 броя; те са българска, сръбска и руска редакция. По време на своите пътувания Успенски открива за пръв път някои ценни писмени паметници. Така например той пръв открива Синайския кодекс на Библията от IV в. Пак на пл. Синай в манастира Св. Екатерина открива за пръв път Синайския псалтир и Синайския евхологиум (вж. за тях отделните глави). През 1883 г. Порфириевата сбирка постъпва в Публичната библиотека в Петербург (Ленинград), където и сега се съхранява[2].

Ето някои наши паметници в тази сбирка:

1. *Лист от четириевангелие,* писано през 1322 г. в Търново по нареждане на цар Георги Тертер II (1321—1322), син на Теодор Светослав, устав, пергамент, българска редакция. На л. 1 имаме с молив следната бележка: „6830 года. Болг. царя Георгия (Хилендар)“. Или: 6830—5508=1322. Писаното с молив е от ръката на Порфирий. Листът е взет от Хилендарския манастир. Обнародван е от И. И. Срезневский, Древние славянские памятники юсового письма. СПб. 1866, с. 124—125 (опис и езикова характеристика), с. 350—351 (текстът). В Отчета на Публичната библиотека е описан на с. 53. Вж. Е. Э. Гранстрем, Описание русских и славянских пергаменных рукописей. Ленинград 1953, с. 82—83. Сега листът се намира в ГПБ, Ленинград (F.п.I.№ 84), а целият ръкопис се пази в Хилендарския манастир. Вж. Йорд Иванов, Български старини из Македония. София 1931, с. 264—266.

2. *Три листа от Драгановия миней,* XIII в., 4°, устав, пергамент, българска редакция (вж. статията за Драгановия миней). Листата са откъснати от Порфирий в Зографския манастир, където се намира паметникът (№ 55). Вж. Йорд. Иванов. Български старини, 468—474. Сега те са в ГПБ (Q.п.I. № 40).

3. *Синайски патерик,* XIV—XV в., съдържащ 118 л., 4°, бомбицина, българска редакция. Подарен е на Порфирий Успенски през 1845 г. от настоятеля на атонския манастир Филотея. В От

[2] Отчет Императорской Публичной библиотеки за 1883 год. СПб. 1885, с. 9—275. Отчетът излиза и отделно под заглавие: Краткий обзор собрания рукописей, принадлежавшого преосв. епископу П., а ныне хранящого ся в Императорской Публичной библиотеке. СПб. 1885.

чета на ГПБ е описан на с. 34—39. Сега ръкописът е в ГПБ (Q.I. № 899).

4. *Номоканон („Зонара“),* XIV в., съдържащ 112 л., 4°, бомбицина, българска редакция. Подарен е на Порфирий Успенски през 1845 г. от настоятеля на атонския манастир Филотея. В Отчета на ГПБ е описан на с. 39—42. Сега ръкописът е в ГПБ (Q.п. № 90).

5. *Лист от псалтир от 1669 г.,* 1°, хартия, сръбска редакция, писан от йерей Аврам Димитриевич в Карлово (старото му име е Сушица). На л. 154б имаме следната бележка: роука начрьтавша ѱалты сьи грѣшныи и мьншїи аврамъ їереи димитрїеви. + сьвршиси се въ лѣто ҂з҃р҃о҃з (7177—5508 = 1669), а ѿ ро га наше ін ха. а. х. а҃х (1669 г.). мца іюлїа д҃і. кр8 слнца ѳ. а л8нны д҃ї. ѳе. з҃ злато число, нї індїкто з҃ епа лѣт8 д. въ ѡбластї плѡвивскые покрылїе старїе планинѣ села с8шица, имен8емо касава карлово. Вж. Г. Ильинский, Рукописи Зографского монастыря на Афоне. Известия русского археологического института в Константинополе, т. XIII. София 1909, с. 264, № 59. Йорд. Иванов, Български старини, с. 254. Сега псалтирът се пази в Зографския манастир (№ 77), а листът е в ГПБ (F.I. № 589). В Отчета на библиотеката е описан на с. 57—58.

6. *Лист от четириевангелие,* сръбска редакция, полуустав, писано в Драгалевския манастир край София през 1469 г., както личи от приписката: попь никола писа ҂ѕ҃ц҃о҃з (6977—5508 = 1469). поче се и сьвршиси се сїи тетроевангель вь мѣстѣ царскые обытели храмъ прѣстые влце наше вїтошкїе. при иг8мени поп8 кур павл8 и при того о хѣ братїи иже подъ нєго. тогда дрьжещѹ прѣстоль стителства великые сардакїе митрополит8 кур силвестр8. Вж. Йорд. Иванов, Български старини, с. 266—267, и посочената тук литература. Кога и как ръкописът попада в Хилендарския манастир, не се знае. Порфирий Успенски взема този лист от Хилендар. Сега листът е в ГПБ (F.I. № 593). В Отчета на библиотеката е описан на с. 59—60, № 5.

7. *Лист от апостол,* писан в Черепишкия манастир през 1630 г., 1°, полуустав, сръбска редакция, взет от Порфирий в Зографския манастир. Ръкописът и сега е собственост на Зограф. Вж. Г. Ильинский, Рукописи Зографского монастыря, с. 262, № 45. Взетият от Порфирий лист сега се намира в ГПБ (F.I. 609). В Краткия обзор е описан на с. 55, № 22.

8. *Лист от служебен миней* за м. септември, писан през 1642 г. в Етрополския манастир, 1°, сръбска редакция. На л. 1 има следната бележка: сы минеи исписа и василиа софиани въ место ѩтропо ѹ монастирь рекоми трωица и принесе и въ стаѹю гор8. въ монатирь зωграф и приложи и ѹ црква въ даръ стго мника геωргїа ҂зрн (7150—5508 = 1642). Минеят и сега се намира в Зограф. Вж. Г. Ильинский, Рукописи Зографского монастыря, с. 268, № 93. Взетият от Порфирий лист сега е в ГПБ (F.I. № 622). В Краткия обзор е описан на с. 61, № 38.

9. *Четири листа от словата на Исак Сирин,* писани в лаврата Св. Атанасий на Атон през 1389 г., 4°, българска редакция. Намерени са в манастира Св Сава Освещени край Йерусалим. Сега те са в ГПБ (F.I. № 903). В Отчета на ГПБ са описани на с. 74, № 48.

10. *Един лист от 1495 г.,* българска редакция, 1°, взет от Порфирий Успенски от Зографския манастир. Сега листът е в ГПБ (F.I. № 595).

11. *Един лист от 1644 г.,* търновски и ресавски извод, съдържащ антифони. Взет е от Порфирий в Зографския манастир. Сега листът е в ГПБ (F.I.616).

12. *Един лист от 1640 г. от миней,* българска редакция, 1°. Взет е от Порфирий от Зографския манастир. Сега листът е в ГПБ (F.I. № 621).

13. *Четири листа от Яковото послание и Павловото до римляните,* влахо-българска редакция, от 1463 г. Листата са взети от Порфирий от Хилендар. Сега те са в ГПБ (F.I. № 607).

14. *Един лист от 1367 г.,* устав, българска редакция, съдържащ част от словото на Василий Велики за 40-те мъченици. Листът е взет от Зографския манастир. Сега се намира в ГПБ (F.I. № 631).

15. *Един лист от служебен миней* за октомври, XVI в., полуустав, българска редакция. Взет е от Зографския манастир. Вж. Г. Ильинский, Рукописи Зографского монастыря, с. 267, № 89. В Краткия обзор листът е описан на с. 60, № 34. Сега той е в ГПБ (F.I. № 618).

16. *Един лист от четириевангелие,* XV в., полуустав, среднобългарска редакция. Взет е от Зографския манастир. В Краткия обзор е описан на с. 52—53, № 14. Вж. Г. Ильинский, Рукописи Зографского монастыря, с. 258, № 19. Сега листът е в ГПБ (F.I. № 601).

17. *Един лист от четириевангелие от 1305 г.,* устав, среднобългарска редакция, пергамент, взет от Зографския манастир. Ръкописът сега е собственост на Зографския манастир. Вж. Г. Иль-

инский, Рукописи Зографского монастыря, с. 257, № 12. Взетият от Порфирий лист сега е в ГПБ (Q.п.I. № 35). Описан е в Краткия обзор на с. 43.

18. *Два глаголически листа,* XI—XII в., пергамент, българска редакция, 8°, украсени. По форма приличат на Синайския евхологиум. На подвързията четем: „Листи из Синайского служебника. Глаголица 2". Сега листата са в ГПБ (глагол. 2) в сбирката на Порфирий. Разпространено е мнението, че това са части от Синайския евхологиум. Обаче Н. П. Карински и И. А. Бичков отричат това. Те смятат, че листата са взети от подвързията на някой ръкопис и със Синайския евхологиум нямат нищо общо. Вж. Е. Э. Гранстрем, Описание русских и славянских пергаменных рукописей. Ленинград 1953, с. 78—79 и посочената тук литература.

11. Сбирката на Александър Феодорович Гилфердинг

Александър Ф. Гилфердинг (1831—1872) е руски историк, събирач на стари славянски ръкописи и дипломат.[1] Като студент по история в Московския университет той попада под благотворното влияние на В. Григорович, който насочва вниманието му към Славянския юг. След завършване на висшето си образование (1852 г.) постъпва на служба в Министерството на външните работи. В писмо от 2 януари 1857 г. до Найден Геров Гилфердинг пише: „Заминавам за Турция, но не за Вашата страна. Поверено ми е временно консулството в Сараево. След няколко дена заминавам през Виена за Рагуза, откъдето ще отида в Босна. От моето ново назначение Вие виждате, че Задунавският край не престава да ме интересува. Действително реших да приема мястото в Сараево главно с надеждата, че там ще имам случай да се обогатя с полезни материали за древната история на Славянския юг. Ще ми окажете истинско благодеяние, ако се погрижите да съберете за мене в България ръкописи, надписи, предания и др. . . . Не зная към кого да се обърна в България освен към Вас с молба за намиране и доставяне на ръкописи . . ."[2]

[1] М. Г. Попруженко, А. Ф. Гильфердинг. Славянски календар, год. XXII. София 1932, с. 47—54; В. Ягич, История славянской филологии. СПб. 1910, с. 769—774; Русский библиографический словарь, V. Москва 1915, с. 195—204; М. Г. Булахов, Восточнославянские языковеды, т. I. Москва 1976, с. 70—72 и посочената тук литература.
[2] Из архива на Найден Геров, I. София 1911, с. 463—464.

В Сараево в качеството си на руски консул Гилфердинг стои една година, която се оказва за него много благотворна. Сега той обикаля Босна, Херцеговина и Стара Сърбия и събира много ръкописи и други материали. В писмо до И. И. Срезневски от 28 август (9 септември) 1857 г. от Сараево Гилфердинг сочи кои краища е обиколил по време на пътуването си: „Аз току-що се завърнах от обиколката, по време на която посетих Банския манастир край Стари Влах, Нови пазар с развалините на Сопочани и с манастира Св. Петър Коришки на Ибър, манастира Св. Йоаникий Девически, Печката патриархшия, Дечани, Призрен с околните манастири, обителта Грачаница на Косово поле, а при завръщане и манастира Св. Троица край Плевля (Таслидже), неотдавна запустелите обители Доволе и Св. архангел Михаил на Гара и най-сетне големия манастир Пива в Дробняки. Ръкописи събрах оттам достатъчно много, в това число 21 пергаментни. Разбира се, по-голямата част с богословско съдържание, но има и някои още неизвестни исторически паметници."[3] В писмото си от 4 април 1858 г. до Найден Геров пише: „Отдавна се канех да Ви пиша и да Ви съобщя, че аз, след даденото ми от Министерството обещание след едногодишното ми пребиваване в Турция, освободен съм и се връщам в Петербург. Тази година мина за мене не даром, поне в научно отношение. Аз донесох със себе си от пътуването си в Призрен и по манастирите в Стара Сърбия и Херцеговина голям запас ръкописи, в това число и стари, разбира се, главно сръбска редакция."[4]

За отбелязване е, че в своето Пътешествие Гилфердинг много малко говори за състоянието на посетените от него библиотеки, за намирането на този или оня ръкопис. Няма обаче съмнение, че и той се снабдява с ръкописи по същия начин, по който се снабдяват и другите пътешественици: покупка, подарък и т. н. Във връзка със сбирката в Ипекската патриаршия Д. Вуксан пише следното: „През 1912 г. тогавашният патриаршески игумен Максим Павичевич ми казваше, че му е известно, че през петдесетте години на миналото столетие в Патриаршията дошъл един русин (Григорович?), който в северната страна на църквата е открил гробницата (собствено имитация на гробница) и намерил маса книги, главно на „заешка кожа", които той всичките е „задигнал".[5] За същата патриаршия Милоевич пише: „В сръбската патриаршия

[3] Документы к истории славяноведения в России (1850—1912). М.—Л. 1948, с. 14—15.

[4] Из архива на Найден Геров, I, с. 465.

[5] Зборник за историју јужне Србије и суседних области. Скопје 1936, с. 134.

се ужасиха тримата калугери, които се случиха там, като им прочетохме разписката; защото г. Гилфердинг е отнесъл повече книги, отколкото е записал, и то да ги върне, освен пет подарени."[6] При посещението си на тази патриаршия Гилфердинг пише в една книга следното: „Получих от Ипексата славяно-сръбска патриаршия шест книги (едно Евангелие, един пролог, три сборника и една книга с гръцки стихове) за дар на царската руска библиотека в Петроград на 28 юли 1857 г. Царско-руски Сараевски консул Александър Феодорович Гильфердинг."[7] Говорейки за ръкописите в един манастир край Призрен, Милоевич съобщава, че между тях „особено прочуто е било старосръбско евангелие, казват, от първата половина на X в., от 920 г., писано на кожа, което е подарено на г. Гилфердинг от достойния сърбин и патриот игуменът Симон... а ние сме чули, че то му е дадено за временно ползуване, а после да го върне на Св. Марко, но той още не е сторил това."[8]

При събирането на ръкописи Гилфердинг е срещал и откази. Интересно е сведението, което ни дава Ефрем Каранов за Кратово: „В кратовската черква, подновена в 1836 година, една цяла ниша в зидовете беше пълна с книги, но сега няма нито една; още Гилфердинг искал да вземе една книга, но не му я дали и той само се надписал на нея."[9]

Още по време на пътуването си Гилфердинг подчертава, че събира ръкописи за Петроградската публична библиотека. И действително през 1868 г. част от събраните от него ръкописи постъпват в Публичната библиотека в Петроград (Ленинград), където и сега се намират, запазвайки своята самостоятелност. Описани са в Отчета на библиотеката за 1868 г.[10] Тук са описани 101 ръкописа. След смъртта на Гилфердинг постъпват в Публичната библиотека още няколко ръкописа, описани в Отчета на библиотеката за 1873 г.[11]

Каза се, че събраните през 1857 г. ръкописи са главно сръбска редакция. Има обаче няколко и българска редакция.

1. Във връзка с посещението си на манастира Дужи, Херцеговина, Гилфердинг пише: „Исторически интерес има само фрагмен-

[6] М. С. Милојевић, Путопис дела праве (старе) Србије, св. II. Београд 1877, с. 211.
[7] Пак там, 210.
[8] Пак там, с. св. III, с. 148.
[9] Е. Каранов, По етнографията на Македония. СбНУ, кн. IV (1891), с. 304.
[10] Отчет императорской Публичной библиотеки за 1868 г. СПб. 1869, с. 10—159.
[11] Отчет императорской Публичной библиотеки за 1873 г. СПб. 1875, с. 9 и сл.

тът от житието на Св. Петка, съставено от патриарх Евтимий Търновски; фрагмент българска редакция, изглежда много близък до времето, в което е живял съставителят."[12] Съдбата на тези фрагменти по-нататък е неизвестна. Ако Гилфердинг ги беше взел, сега щяха да бъдат запазени.

2. *Дечанско четириевангелие,* XIII в. (според Срезневски XIII—XIV в.), съдържащо 208 л., 4°, пергамент, българска редакция със сърбизми. Намерено е от Гилфердинг през 1857 г. в Дечанския манастир, Сърбия. Затова се и нарича така. Сега ръкописът е в ГПБ (Гильф. 4). В края, л. 198—207, е поместен синаксар, в който под 19 октомври е отбелязана паметта на Иван Рилски, под 14 февруари — на Кирил Философ, под 14 януари — на Сава Сръбски, под 30 януари намиране мощите на Климент Римски. Обикновено имаме правилна употреба на носовките; само някъде стои ꙋ вм ѫ, ѣ вм. ѧ и още по-рядко є. Двата ера се смєсват. Езиковите и палеографските особености на паметника са отбелязани от И. И. Срезневски, Древние славянские памятники юсового письма. СПб. 1868, с. 137—143 (бележки), с. 384—393 (текст); вж. и П. А. Лавров, Палеографическое обозрение кирилловского письма. Петроград 1914, с. 112—113.

3. *Сборник от XV в.,* съдържащ 509 л., 4°, полуустав, българска редакция, купен от монах Саватий в Атон. През 1857 г. бива намерен от Гилфердинг в манастира Пива, Херцеговина. Сега ръкописът се намира в Гилфердинговата сбирка в Ленинград, ГПБ (Гильф. 47). На л. 508 б е бележката, от която се вижда, че ръкописът е купен от Саватий в Атон. На л. 509 има друга бележка, от която се вижда, че ръкописът е четен от друго лице. Миниатюрите в ръкописа са използувани от Вл. Стасов.[13]

4. *Седем листа от поученията на Ефрем Сирин,* XIV в., 4°, устав, българска редакция, подвързани със сръбски октоих от XV в. Гилфердинг ги намира в манастира Черна река, Стара Сърбия. Фрагментите са описани и издадени от И. И. Срезневский, Древние славянские памятники юсового письма. СПб. 1868, с. 146—148 (описание и бележки), с. 398—405 (текст). Сега фрагментите са в ГПБ, Ленинград (Гильф. 20).

5. *Фрагменти от сборник с поучения от 1370—1385 г.,* съдържащи 68 листа, 4° устав, българска редакция, намерени от Гилфердинг през 1857 г. в манастира Пива, Херцеговина. Сега ръкописът е в ГПБ Ленинград, (Гильф. 81).

[12] Ал. Гильфердинг, Собрание сочинений, т. III. СПб. 1873, с. 9.
[13] Вл. Стасов, Славянский и восточный орнамент по рукописям древнято и нового времени. СПб. 1884, с. 4, табл. IX.

6. В черквата Св. Никола в с. Горночи, в областта на Дечанския манастир, Гилфердинг намира „част от евангелие-апракос, писано на хартия, български почерк от XV в., с голям юс и много древни езикови форми“. Вж. А. Ф. Гильфердинг, Собрание сочинений, т. III. СПб. 1873, с. 117. Каква е по-нататък съдбата на този наш писмен паметник, не се знае.

7. В черквата Св. Георги в Призрен Гилфердинг намира няколко стари книги, между които един сборник от XV в., хартия, 4°, българска редакция, съдържащ жития за няколко жени-мъченици и множество аскетически разкази за подвизите на монахини. Вж. А. Гильфердинг, Собрание сочинений, т. III, с. 146.

8. В същата черква Гилфердинг намира и друг сборник, XVI в., съдържащ 396 л., 1°, хартия, полуустав, сръбска редакция с българизми. Тук е поместено краткото житие на Кирил Философ и житието на Ромил, л. 311б—333, писано „от неговия ученик Григорий, отшелник и доброписец, в подножието на светата Атонска планина, в мястото, наречено Мелания“. Вж. А. Гильфердинг, Собрание сочинений, III, с. 146. Сборникът е взет от Гилфердинг и се намира в неговата сбирка в ГПБ. Вж. Отчет императорской Публичной библиотеки за 1868 г. СПб. 1869, с. 138—142. Сега е под сигнатура: Гильф. 58. По този именно препис Ромиловото житие бива издадено от П. А. Сырку, Монаха Григория житие преподобнаго Ромила. Памятники древней письменности № 136. СПб. 1900.

9. За Грачаница Гилфердинг пише: „Моето внимание привлече големият сандък с разни късчета хартия и други боклуци, намиращ се в Съкровищницата. Помолих да го изнесат и открих в него на парчета едно много старо и любопитно евангелие, българско писмо, с много езикови особености, писано на гръцки палимпсест.“ Вж. А. Гильфердинг, Собрание сочинений, т. III, с. 165.

В събраните от Гилфердинг ръкописи има и преписи на важни старобългарски писмени паметници, но сръбска редакция. Имам пред вид Храбровото сказание „За буквите“, Учителното евангелие от Константин Преславски и Проглас към евангелието. Тези преписи свидетелствуват за проникването на наши писмени паметници в сръбските земи и за интереса към тях от страна на сръбските книжовници.

1. *Храбровото сказание*. Поместено е в сборник от XV—XVI в., хартия, полуустав и скоропис различни почерци, сръбска редакция. Сборникът съдържа слова от Златоуст, Василий Велики, Григорий Богослов и др., молитви, извадки от граматическия трактат на Константин Костенечки, части от пасхално съчинение и др. Сборникът е намерен от Гилфердинг през 1857 г. в манастира

Пива, на р. Пива, ляв приток на р. Дрин, Херцеговина. През 1868 г., заедно с други ръкописи, постъпва в Публичната библиотека в Петроград (Ленинград), където и сега се намира (Гильф. 39) Вж. Отчет императорской Публичной библиотеки за 1868 год. СПб. 1869, с. 70—75; Труды отдела древнерусской литературы, т. XV. Москва—Ленинград 1958, с. 413. Храбровото съчинение е на л. 261б—264б. Преписът е открит и издаден от К. М. К у е в, Черноризец Храбър. София 1967, с. 207—210. В текстуално отношение преписът спада към най-старата група преписи.

2. *Учително евангелие от 1286 г.* Намерено е от Гилфердинг в Дечанския манастир, Сърбия, 1°, сръбска редакция, устав. Съдържа само беседите. Ръкописът постъпва в Публичната библиотека през 1868 г., където и сега се намира (Гильф. 32). Вж. Отчет императорской Публичной библиотеки за 1868 год, с. 41—48. Срв. и Starine V. Zagreb 1873, с. 28 и сл.

3. *Проглас към евангелието.* Поместен е в пергаментно четириевангелие от XIV в., л. 1—3, сръбска редакция, устав, 1°. Преписът е намерен от Гилфердинг в Ипек (Печ), Сърбия. Вж. Отчет императорской Публичной библиотеки за 1868 год, с. 12—13. Сега ръкописът е в ГПБ (Гильф. 2). Издания: Г и л ь ф е р д и н г, в Русская беседа, год. III, кн. 9. Москва 1858, с. 111—114; И. И. Срезневский, Известия Императорской академии наук по отделению русского языка и словесности, т. VIII, вып. 2. СПб. 1858, с. 145—148; В. К а ч а н о в с к и й, История Сербии с половины XIV до конца XV века. Киев 1899, с. 9 (само фрагменти); А. И. С о б о л е в с к и й, Материалы и исследования в области славянской филологии и археологии. СПб, 1910, с. 19—21; Franko, ASlPh, XXXVI (1916), с. 209—212; с. 213—214 е немски превод.

През 1867—1868 г. в Петроград се основава „Славянско благотворително дружество". За негов пръв председател е избран именно Александър Феодорович Гилфердинг, който разгръща голяма дейност. Така например по негово настояване през 1869 г. по случай 1000 години от смъртта на Константин-Кирил Философ се урежда награда. От друга страна, сега Гилфердинг урежда и заминаването си за Македония пак с цел да събира ръкописи и други материали, необходими за неговите исторически изследвания. За това пътуване (1868—1869 г.) в науката почти не се говори. Изглежда, че и Гилфердинг е пътувал под друго име.[14] Известна

[14] През 1870 г. се появява обширна статия от М. Карлова, Турецкая провинция и ее сельская и городская жизнь. Путешествие по Македонии и Албании. В-к Европы, год. V, т. III, кн. 6 (СПб. 1870), с. 721—754; т. IV, с. 150—190. Авторът на статията предприема своето пътуване през 1868 г. и обикаля Македония и Албания; достига до Рилския манастир. Посещава редица градове,

светлина хвърлят по въпроса една визитна картичка в архива на академик А. А. Куник (1814—1899) и едно писмо на Найден Геров до Гилфердинг от 4 април 1869 г. Във визитната картичка на Куник четем: „А. Ф. Г. шлет Аристу Аристовичу поклон с берега Брегальницы и везет ему воды, из него почерпнутой. Штип 18 октября 1868 г." Вж. Русский библиографический словарь, V. Москва 1916, с. 199. От някои бележки по ръкописите в Хлудовата сбирка от южнославянски произход се вижда, че те са изнесени от книгохранилището на Марковия манастир Св. Димитър край Скопие. Така в пролог за март—август от 1370 г., пергамент, 1°, сръбски правопис, от вътрешната страна на последната корица-подвързия четем: сию книжица ѿ монастирь марковь глаголеми триωдь велики пость чита се 1808 трьпко. В Хлудовата сбирка ръкописът е описан под № 188, с. 377. Сега е в ГИМ (Хлуд. 188). В сборник от XIV в., съдържащ важни статии за старобългарската книжнина, на л. 342б има бележка, от която също се вижда, че ръкописът е бил в Марковия манастир. Вж. Йорд. Иванов, Български старини из Македония. София 1931, с. 119. Сега ръкописът е в ГИМ (Хлуд. 195). В друг ръкопис, триод от XIII в., българска редакция, на л. 4 отдолу на полето с молив е отбелязано: „Марковъ монастырь". Сега ръкописът е в ГИМ (Хлуд. 133). От бележката в Карпинското евангелие и апостол (вж. тук за Карпинското евангелие) се вижда, че те са изнесени от Карпинския манастир. Сега Гилфердинг посещава и Рилския манастир, както се научаваме от едно писмо на Н. Геров от 11 април 1869 г. Прегледал ръкописите в Рила, Гилфердинг иска от игумена на манастира да му препише съответен ръкопис и да му го изпрати чрез Н. Геров, руски консул по онова време в Пловдив. В писмо от 11 април 1869 г. Найден Геров отговаря: „Игуменът на Рилския манастир ми изпрати пакет, съдържащ извадки от ръкопис, направени по Ваша поръка, с молба да Ви ги препратя. В изпълнение молбата на о. Кирил аз изпратих пакета по куриера на Вицеконсулството чрез Константинопол в Азиатския департамент с писмо от 2 април № 18 и не се съмнявам, че ще го получите, но все пак намирам за необходимо да Ви уведомя за това, та да се погрижите за получаването му. Като научих, че сте заминали през Цариград за Ма-

села, манастири. Вниманието обаче е насочено главно към демографските въпроси. За книжното богатство в този или онзи манастир много рядко се говори. По дух, насоченост и стил всичко това припомня пътешествието на Гилфердинг през 1857 г. по Стара Сърбия, Босна и Херцеговина. Гилфердинг също пътува из Македония през 1868 г. и посещава същите местности, градове, манастири. Всичко това ме кара да предположа, че зад това име се крие в същност Гилфердинг.

кедония, помислих, че на връщане ще минете и през нашата страна, но вижда се, не сте счели това достойно за вниманието на историка и археолога.“[15]

Събраните по време на второто си пътуване ръкописи Гилфердинг продава на Алексей Иванович Хлудов (1818—1882), старообрядец-единоверец, който завещава после цялата си сбирка на Николския единоверчески манастир при Преображенското кладбище край Москва (сега вече е в града). През 1917 г. по-голямата част от Хлудовата сбирка постъпва в ГИМ, а през 1923 г. и останалата в манастира малка част. Така че днес цялото Хлудово събрание е собственост на ГИМ в Москва[15а], запазвайки своята самостоятелност. Колко ръкописа Гилфердинг е продал на Хлудов, днес не може да се каже точно по липса на конкретни данни. Няма обаче съмнение, че това са ръкописите от южнославянски произход, български и сръбски, които знаем в Хлудовата сбирка — около 25 броя.

1. *Карпинско евангелие и служебен апостол,* XIII—XIV в., 313 л., 4°, българска редакция, пергамент. Евангелието свършва на 22 тетрада; л. 169 съдържа синаксар; апостолът започва от л. 169б. От началния лист на евангелието е останала само част. Пред текста има заставка. Пред апостола също има заставка. Нарича се Карпинско, защото е намерено в Карпинския манастир недалеко от Куманово. За това свидетелствува бележката на л. 302, писана с мастило под текста: сию книгѹ. апопслъ приложисте бце карпынске. дмїка ѿ канарева. за свою дшѹ. бъ да га просты въ цртво нбное. Орнаментът е тератологически и растителен. Носовките се смесват. Апостолът е издаден от архим. Амфилохий.[16] Сега ръкописът се пази в ГИМ под сигнатура: Хлуд. № 28.

2. *Пролог,* XIV в., съдържащ 104 л., 4°, пергамент, среднобългарска редакция. На л. 1 отгоре с молив написано: София № 26. Вероятно това показва къде е намерен ръкописът. На л. 46б имаме следната бележка: сю книгѹ прило ѿ село григѹрево ѹ мнтрь стыи ни-

[15] Из архива на Найден Геров, I, с. 465—466.

[15а] Отчет ГИМ за 1916—1925 г., с. 1, 19,89; срв. и М. В. Щепкина и Т. Н. Протасьева, Сокровище древней письменности и старой печати. Москва 1958, с. 40—41.

[16] Архим. Амфилохий, Карпинский апостол XIII—XIV в. Москва 1887. Вж. и М. В. Щепкина, Т. Н. Протасьева, Л. М. Костюхина, В. С. Голышенко, Описание пергаменных рукописей Государственного исторического музея. Археографический ежегодник. Москва 1965, с. 275.

колае в нше село сеславци да слꙋж за дшꙋ и родители и зата нѣина памет бъ да прости. Имаме смесване на носовките. Ръкописът е описан от А. Попов, Описание рукописей и каталог книг церковной печати библиотеки А. И. Хлудова. Москва 1872, с. 380, № 190. В Историческия музей ръкописът е под сигнатура: Хлуд. № 190.

3. *Струмишки октоих,* XI в. В Струмица Гилфердинг намира октоих, съдържащ 84 л., 4°, пергамент, българска редакция. Началото и краят липсват. В ръкописа Гилфердинг пише с молив „октоихъ струмицкій“. Засега това е най-старият октоих. Изследван и издаден е от а р х и м, А м ф и л о х и й, О самодревнейшем октоихе XI века юго-славянского юсового письма, найденом в 1868 г. А. Ф. Гильфердингом. Москва 1874. И този ръкопис после става собственост на Хлудов и е описан от А. Н. П о п о в, Описание рукописей и каталог книг церковной печати библиотеки А. И. Хлудова, с. 293, № 136. Обаче Попов го определя като цветен триод, и то от XIV—XV в. Сега ръкописът е в ГИМ под сигнатура: Хлуд. 136.

4. *Цветен триод,* XIV в., съдържащ 104 л., 1°, пергамент, полуустав среднобългарска редакция. Вж. Описание рукописей, с. 292—293, № 135. В ГИМ ръкописът е под сигнатура: Хлуд. № 135. Тук на л. 86—87б е поместено Климентовото слово за Възкресение Лазарово. Вж. Б. Ст. А н г е л о в, К. К у е в, Х р. К о д о в, Климент Охридски. Събрани съчинения, т. I, София 1970, с. 549, № 3.

5. *Постен и цветен триод,* XIII в., съдържащ 188 л., голям формат, пергамент, полуустав, българска редакция. Вж. А. П о п о в, Описание рукописей, с. 290—291, № 133. Ръкописът е бил собственост на Марковия манастир край Скопие, както се вижда от писаното с молив на л. 4 отдолу на празното поле „Марковь монастырь.“ На л. 2 има № 121. Вероятно това е пореден номер в Гилфердинговата сбирка. Украсата е тератологически и растителен стил. Отначало липсват листа. Сегашните начални листа са доста повредени. Според изследването на проф. Любомир Милетич паметникът има западнобългарски произход.[17] Милетич разглежда паметника преди всичко от фонетично гледище. Н. Туницки го разглежда с цел да установи първоначалната редакция на цветния триод.[18] Монографично изследване върху склонението и упо-

[17] Л. М и л е т и ч, Интересен среднобългарски паметник от XIII в. Псп. LXVI, 1905, с. 95—112.
[18] Н. Т у н и ц к и й, О тексте болгарской рукописи Публичной библиотеки F. п. I, № 74. Сборник ОРЯС, т. 101, 1928, с. 394—397.

требата на отделните падежи написа полският българист Йежи Русек от Краковския университет.[19] Изобщо всички сочат Хлудовия триод като ценен паметник за историята на български език. Днес паметникът се намира в Историческия музей в Москва под сигнатура: Хлуд. 133.

6. *Трефологий*, XIV в., съдържащ 149 л., 4°, полуустав, пергамент, среднобългарска редакция. Вж. А. Попов, Описание рукописей, с. 347, № 165. Сега ръкописът е в ГИМ под сигнатура: Хлуд. 165. Началото липсва. Започва от 28 октомври и свършва с август. На л. 1 има бележка: № 80.

7. *Трефологий*, XVI в., съдържащ 79 л., 1°, полуустав, среднобългарска редакция. Началото липсва. По ръкописа няма никакви бележки. При сегашното положение текстът започва от 13 октомври и свършва с 29 октомври. Вж. А. Попов, Описание рукописей, с. 349, № 168. Сега ръкописът е в ГИМ (Хлуд. 168).

8. *Трефологий*, XVI в., съдържащ 62 л., 1°, полуустав, среднобългарска редакция. Краят липсва. Съдържа службите за м. август. На л. 1 с молив е написано: № 110. Вж. А. Попов, Описание рукописей, с. 350, № 171. Сега ръкописът е в ГИМ (Хлуд. 171).

9. *Апостол* XIV в., съдържащ 193 л., 1°, полуустав, среднобългарска редакция. Вж. А. Попов, Описание рукописей, с. 31, № 35. Сега ръкописът е в ГИМ (Хлуд. 35). Липсва началото. Сегашният текст започва от 8-та глава на Деяния.

10. *Четириевангелие*, XIV в., съдържащо 294 л., 1°, пергамент, полуустав, сръбски правопис. Вж. А. Попов, Описание рукописей, стр. 12, № 13. В синаксара на л. 284б под 14 февруари е отбелязана паметта на Кирил Философ. Тук е и Прогласът към евангелието, отпечатан в описа на с. 12—13.

11. *Кирилски лист*, XI в., пергамент, 1°, устав, българска редакция, намерен от Ал. Ф. Гилфердинг през 1868—1869 г. някъде в Македония, но няма никакви данни къде точно и при какви обстоятелства е станало това. После Гилфердинг го подарява на И. И. Срезневски, който го издава два пъти: през 1863 г.[20] и през 1868 г.[21] След това дълго време паметникът се смята за изгубен. През м. април 1905 г. Гр. Илински го намира у В. И. Срезневски, син на акад. И. И. Срезневски, фотографирва го и през 1906 г. го издава.[22] През 1910 г. паметникът бива предаден в състава на

[19] J. Rusek, Deklinacja i użycie przypadków w triodzie Chłudowa. Wrocław — Warszawa — Kraków 1964.
[20] Известия императорского археологического общества, V. СПб. 1863, с.66—68.
[21] Древние славянские памятники юсового письма. СПб. 1868, с. 192—193.
[22] Г. А. Ильинский, Македонский листок, отрывок неизвестного па-

сбирката на И. И. Срезневски (Срезн. 63) в ръкописния отдел на библиотеката при Академията на науките в Петроград, където и сега се съхранява под сигнатура: 24.4.16[23].

Листът съдържа част от предисловието на Йоан Екзарх към превода на Йоан Дамаскиновото Богословие. От съпоставките, които прави Илински, се вижда, че авторът на този лист не преписва Екзарховия „Пролог", а или го цитира по памет, или само компилира. Какво съдържание е следвало по-нататък в ръкописа, от който е листът, не се знае.

Характерна езикова особеност на паметника е тази, че имаме само ь. Това е най-старият български ръкописен паметник с едноеров правопис.

12. Сбирката на Стефан И. Веркович

Стефан Веркович (1821—1893) е босненец. Познат е като археолог, етнограф и фолклорист.[1] По средата на XIX в., когато Веркович се настанява в Белград, Янко Шафарик в качеството си на директор на Белградския музей подхвърля идеята да се изпрати „способно лице в Стара Сърбия, Македония и Албания, което за сметка и със средствата на правителството" да събира стари ръкописи.[2] От друга страна, съгласно програмата на Илия Гарашанин необходимо е да се изпрати лице, което да служи на националната тайна пропаганда сред южните славяни под османска власт главно с оглед срещу гърцизма. За такова лице бива определено Ст. Веркович. Съгласието на Веркович да се включи в тайната сръбска пропаганда е израз на готовността му да работи за освобождението на поробените славяни от османско иго и на голямото му желание да издирва и изучава бита и културата на славянското население в южните райони на Балканския полуостров. С други

мятника кирилловской письменности XI—XII в. Памятники старославянского языка, т. I, вып. 5. СПб. 1906.

[23] Пергаменные рукописи библиотеки Академии наук СССР. Составители: Н. Ю. Бубнов, О. П. Лихачева, В. Ф. Покровская, Ленинград 1976 с. 11.

[1] За Веркович има богата литература, посочена от М. Арнаудов, Веркович и Веда Словена, СбНУ, кн. 52. София 1968; вж. и Документи за Българското възраждане от архива на Ст. И. Веркович. Съставили и приготвили за печат Д. Велева и Тр. Вълов. София 1969.

[2] St. Novaković, Dr Janko Šafarik. Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knj. XLI. Zagreb 1877, c. 203—204.

думи, той е увлечен от славянския романтизъм, който по онова време наистина се шири сред южните славяни.[3]

Веркович заминава всред поробените южни славяни на 6 декември 1850 г., като минава през Ниш, Пирот, Дупница (Станке Димитров), Мелник и Серес. Пътува много и се запознава непосредствено с тамошното население, с неговия бит, език. Веркович недвусмислено говори, че това население е българско. Живее главно в Серес. Освен събраните народни песни[4] Веркович успява да събере и много ръкописи от различни времена и краища на тази част от Балканския п-ов. Събраните ръкописи той запазва като своя собственост. Когато през 1877 г. заживява в Петроград, където се занимава с културна работа, той обявява своята сбирка за продан и тя действително бива купена през 1891 г.[5] от Публичната библиотека в Петроград (Ленинград), където и сега се намира (вж. главата за Слепченския апостол). В Русия Веркович прекарва 14 години (1877—1891). След това той се преселва в София, където и умира.

Веркович принадлежи към онези пътешественици и колекционери, които отбелязват къде и кога е намерен съответният ръкопис. Така например при посещението на Ипекската патриаршия той оставя следната бележка: „Аз долуподписанният приемам от Ипекската патриаршия една стара книга, наречена Псалтир, за услуга и след това ще се върне, сиреч за работа на Дружеството за сръбска словесност в Белград. Печ 29. август 1857 г.: сръбски колекционер Стефан И. Веркович."[6] В сбирката на Веркович има и някои български паметници.

1. *Орбелски триод,* XIII в., съдържащ 251 л., 1°, пергамент,

[3] Документи за Българското възраждане, с. 6—7.

[4] Народне песме македонски бугара. Книга прва. Женске песме. Београд 1860; Описание быта болгар населяющих Македонию. Москва 1868; Веда Словена. Български народни песни от предисторическо и предхристиянско доба. Книга I. Београд 1874; Веда Словена. Обрядни песни от язическо време. Упазени со устно предание при македоно-родопските болгаропомаци. Книга II. С.-Петербург 1881, и др.

[5] Отчет императорской Публичной библиотеки за 1891 год. СПб. 1894. От Верковичевата сбирка има 15 ръкописа и в Загребската академия на науките. Кога са постъпили тук тези ръкописи, не се знае. До 1902 г. те са в мазето на Академията и поради това някои са пострадали много. През 1902 г. биват прибрани и запазени. Че действително това са ръкописи от Верковичевата сбирка, се вижда от саморъчни два подписа: л. 83, „Нашао Верковић. 1862. Одпре принадлежао ман. Слепче" (Четириевангелие № IV. d. 3) и „Одпре принадлежао манастиру Слепче кодъ Крушова" (Служебен миней, л. 120). Вж. Г. И л ь и н с к и й, Рукописи Верковича в Загребской академической библиотеке. РФВ, год. 5 (1904), с. 154—161.

[6] М. С. М и л о ј е в и ћ. Путопис дела праве (старе) Србије, II. Београд 1872, с. 211.

среден устав, в две колони, българска редакция. Има богата украса: множество тератологически заставки и инициали. Триодът е постен и цветен. Ценен е с данните си за историята на звуковете и формите на българския език. Имаме смесване на падежните форми главно при имената от ж. р. Много често се срещат форми за им. п. ед. ч. вместо вин. и обратно; имаме употреба на вин. п. ед. ч. вм. другите падежи. Паметникът е ценен и като музикален документ.[7] Получен е от с. Орбеле, Дебърско. Затова се и нарича така.[8] За времето, когато ръкописът попада в ръцете на Веркович, свидетелствува бележката на л. 167б: „Стефан И. Верковичь археологъ 1873 года, Серресъ—ココресъ. Македонїя. 17 юниа. получена изъ Орбеле.“ През 1891 г. ръкописът постъпва в ГПБ заедно с останалите Верковичеви ръкописи. Тук той се пази и сега под сигнатура: F.п.I.102. След това вече паметникът е предмет на внимание от страна на учените, но и досега няма нито издание, нито по-пълно някакво изследване. Палеографските особености на паметника са посочени от П. А. Лавров, Палеографическое обозрение кирилловского письма. Петроград 1914, с. 120.

2. *Изборно евангелие,* XIII—XIV в., съдържащо 183 л., 4°, пергамент, полуустав, българска редакция; наблюдават се няколко почерка. Имаме четирите вида графично писане на носовките: ѫ, ѭ; ѧ, ѩ. Както и в другите среднобългарски паметници, така и тук носовките се сменят. Срещат се и двата ера, които понякога се и вокализуват: црьковь вм. црькъвь, весь вм. вьсь, начѧтокъ вм. начѧтъкъ. Има ь вм. ѫ: мьжь, мьжьскы. Срещат се и сърбизми. Две от страниците са със сръбски правопис. Според Кулбакин сърбин е преписал тези страници от среднобългарски оригинал. Паметникът е проучен от С. М. Кульбакин, Отчет, представленный Отделению русского языка и словесности императорской академии наук, стипендиантом Новороссийского университета Степаном Кульбакиным, о занятиях в книгохранилищах Москвы и Петербурга в период с 25-го сентября по 23-е декабря 1898 года. СбОРЯС, т. 69 (1901). Имайки пред вид всичките особености на паметника, Кулбакин заключава: „По този начин лексикалните особености на Верковичевото евангелие наред с някои черти на морфологията говорят за дълбока древност на неговия оригинал“ (с. 20). Сега паметникът е в ГПБ (Q.п. № 43).

[7] Ст. Кожухаров, Нотни начертания в Орбелския триод — среднобългарски книжовен паметник от XIII в. Български език, год. XXIV (1974), кн. 4, с. 324—343. Тук е посочена и литературата по въпроса, с. 342.
[8] Отчет императорской Публичной библиотеки за 1891 год. СПб. 1894, с. 25—27, № 8; Е. Э. Гранстрем, Описание русских и славянских пергаменных рукописей. Ленинград 1953, с. 80.

3. *Фрагменти от Слепченския апостол.* Между представените през 1891 г. ръкописи от Веркович в Публичната библиотека се намират фрагменти и от Слепченския апостол. Тук те се съхраняват под сигнатура: F.n.I.101. По-подробно за тези фрагменти виж главата за Слепченския апостол.

Преди Веркович да продаде сбирката си на Публичната библиотека, той продава някои ръкописи на частни лица. Засега са ми известни два такива случая, а именно:

1. *Два листа от триод,* XIV в., в две колони, полуустав, българска редакция. На обвивката четем: 1. „Село Тресанче въ Дибри отъ пана Мартина . . . Павла изъ села Баниште", 2. „Изъ XIII века. Стефанъ Верковичъ изъ Среза в Македонии". Фрагментите са били дадени на П. П. Вяземски, руски колекционер. Сбирката на Вяземски също постъпва по-късно в Публичната библиотека, където и сега се съхранява. Въпросните фрагменти са под сигнатура: Вяз. F.124 (4). Вж. и Е. Э. Гранстрем, Описание русских и славянских пергаменных рукописей, с. 84.

2. *Два листа от триод,* XIV в., полуустав, българска редакция. На обвивката има следната бележка: „Изъ Дибри, село Орбели отъ Верковича." Днес тези фрагменти са в Публичната библиотека в Ленинград в сбирката на П. П. Вяземски. Пазят се под сигнатура: Вязем. F.124 (10). Вж. Гранстрем, Описание, с. 85.

За нас българите най-ценни ръкописи в сбирката на Ст. Веркович са Орбелският триод, фрагментите от Слепченския апостол, изборното евангелие. Орбелският триод трябва в най-скоро време да привлече вниманието на учените и да бъде издаден.

13. Български ръкописи в сбирката на В. М. Ундолски

Вукол Михайлович Ундолски (1815—1864) е руски библиограф, изследвач на старината и събирач на ръкописи. Автор е на редица изследвания из областта на хронологията, пасхалията, палеографията и библиографията. Редица от изследванията му са останали неиздадени. Научната си дейност започва през 1840 г., когато след завършване курса на Московската духовна академия получава разрешение да работи с ръкописите в Троицко-Сергиевата лавра. И тук именно през м. ноември 1840 г. той попада на ръкопис от XII в., съдържащ 202 л., 4°, пергамент, устав средна големина, руска редакция. В този сборник са поместени три слова

от Климент: Наставления за празници, Поучение за апостол или мъченик и Поучение за неделния ден.[1] Трябва да се посочи, че това е първото откритие на Климент като писател и на Климентови произведения. Ундолски обаче не бърза да обяви своите открития, а събира все повече и повече материал. Едва през м. ноември 1845 г. той прочита своя доклад за Климент, озаглавен „Об открытии и издании творений Климента, епископа словенского", в Общество истории и древностей российских.[2] На Ундолски бива възложено да изучи и събере съчиненията на Климент. Във връзка с това той се рови из ръкописните сбирки и през 1846 г. попада в Синодалната библиотека в Москва на нова находка — попада на Учителното евангелие на Константин Преславски. За своята нова находка той чете доклад на 31. VI. 1846 г. в Общество истории и древностей российских. Докладът обаче остава ненапечатан и сега се намира в библиотеката „Ленин", Москва (ф. 310, №1395). Откритието предизвиква възторг сред славистите.

Така именно Ундолски става откривател на двама наши непознати дотогава автори — Климент и Константин Преславски.

В продължение на 25 години Ундолски успява да събере и голямо количество славянски ръкописи — 1348 броя, — които през 1866 г. биват оценени от специална комисия като ценна придобивка и откупени от Московския обществен и Румянцов музей в Москва за 25 000 рубли. През 1924 г. музеят бива преименуван на библиотека „Ленин". Тук именно се съхранява сбирката на Ундолски и сега под ф. 310. Цялата сбирка няма печатно описание.[3]

За нас българите сбирката на Ундолски е ценна преди всичко с това, че в нея има ръкописи от българска редакция и преписи от съчинения на наши автори.

1. *Два листа от евангелие-апракос,* XI в., 4°, пергамент, устав, българска редакция (ф. 310, № 961). Съдържат притчата за добрия сеяч и плевелите (Мат. XIII, 24—30, 36—43), разказа за жената, която 20 години страдала от кръвотечение (Марк. V, 24—34), и част от синаксара: указания за евангелските четива по време на служби̂те за празниците от 11 ноември до 4 декември. Каква е съдбата на тези листа, преди те да постъпят в музея, т. е. преди

[1] Климент Охридски, Събрани съчинения, т. I. Обработили Б. Ст. Ангелов, К. М. Куев, Хр. Кодов. София 1970, с. 12 и сл.
[2] Пак там.
[3] Славяно-русские рукописи В. М. Ундольского, описанные самим составителем и бывшим владельцем собрания с № 1 по 579. С приложением очерка собрания рукописей В. М. У. в полном составе. А. Е. Викторов. Москва 1870. Ръкописите след 579 сега имат само машинописен опис.

1866 г., нищо не се знае. На л. 2б намираме само следната бележка, написана отдолу в десния край:

Ундольский 18 $\frac{VI}{25}$ 45.

Вероятно тук „45“ означава годината, когато Ундолски става собственик на паметника: 1845.

Пръв, който дава сведения за фрагментите и който ги обнародва, е И. И. Срезневски.[4] След това те привличат вниманието и на други учени. Така през 1882 г. В. Ягич ги издава, като превежда варианти по други евангелия.[5] В. Стасов[6] и В. Н. Шчепкин се занимават с украсата им. Най-пълно обаче и най-научно издание и изследване прави Е. Карски през 1904 г.: фотоснимки, транскрибиране на текста, палеографски и езикови особености, речник.[7] Според холандския славист Н. Ван-Вейк[8] и руския А. М. Селишчев[9] паметникът има източнобългарски произход или пък произхожда от краища, близки до източните български предели.

2. *Два листа от евангелски текст,* XIII в., 8°, пергамент, дребен устав, българска редакция. Днес листата са в библиотеката „Ленин“ в Москва под сигнатура: ф. 310, № 965. На л. 1 вдясно

[4] И. И. Срезневский, Древние славянские памятники юсового письма. СПб. 1868, с. 43—44 (описание на фрагментите), с. 194—196 (текст).

[5] В. Ягич, Образци языка церковнославянского по древнейшим памятникам глаголической и кирилловской письменности. СПб. 1882, с. 48—49. Вж. още: А. И. Яцимирский, Фотография в применении к славяно-русской палеографии. Москва 1901, отделен отпечатък от сп. Фотографическое обозрение; Е. Карский, Очерк славянской кирилловской палеографии. Варшава 1901, с. 385—386. и др.

[6] В. Стасов, Славянский и восточный орнамент по рукописям древняго и нового времени. СПб. 1887, табл. I, № 2 и 3; В. Н. Щепкин, Листки Ундольского. Сборник статей, посвященных учениками и почитателями академику и заслуженному ординарному профессору Филиппу Феодоровичу Фортунатову. Варшава 1902, с. 249—269. Според Щчепкин тези фрагменти са в близка зависимост от глаголическите паметници.

[7] Е. Ф. Карский, Листки Ундольского, отрывок кирилловского евангелия XI-го века. Памятники старославянского языка, т. I. вып. 3-й. СПб. 1904. Вж. Н. Б. Тихомиров, Каталог русских и славянских пергаменных рукописей XI—XII веков, хранящихся в отделе рукописей Государственной библиотеки СССР им. В. И. Ленина. Записки отдела рукописей, вып. 25. Москва 1962, с. 159—163. А. Минчева, Старобългарски кирилски откъслеци. С. 1978, с. 18—24.

[8] Geschichte der altkirchenslavischen Sprache. Berlin—Leipzig 1931, с. 30.

[9] А. М. Селищев, Старославянский язык, ч. I. Москва 1951, с. 77. След като изброява останалите кирилски паметници, авторът казва: „Писателите им са произхождали не от Македония и не от Югозападна България, а от източна България или пък из местности, близки до Изтока.“ Вж. и Н. Б. Тихомиров, Каталог рукописей XI—XII в. Записки отдела рукописей, вып. 25. Москва 1962, с. 148—149; 159—165.

отгоре имаме следната бележка: „Казань 12 янв. 1855 г." Бележката е писана с молив; тя е от ръката на Григорович. Вероятно означава годината, когато Григорович е изпратил ръкописа на Ундолски. Ръкописът е намерен в Хилендарския манастир. Един лист от същия ръкопис Григорович е подарил на свещеник А. В. Карамзински в Нижни-Новгород (сега Горки). Други 36 листа са останали в събранието на Григорович. Сега те са в Григоровичевата сбирка в библиотеката „Ленин", Москва (ф. 87, № 1692; или: Муз. 1692). Пръв, който издава двата листа от сбирката на Ундолски, е И. И. Срезневски, но текстът не е цял и са допуснати много грешки.[10] Ново издание прави Гр. Илински през 1905 г.[11] Фрагментите съдържат евангелски текст: Лук. XI, ст. 28—34, XII, ст. 24—42. По състав те са близки до Мариинското евангелие.

14. Български ръкописи в сбирката на П. И. Севастиянов

Петър Иванович Севастиянов (1811—1867) е виден руски археолог. След завършване на Московския университет той проявява специален интерес към християнските старини. Севастиянов е един от руските учени, които поставят на здрави основи черковната археология в Русия. Пътува много из Русия, Западна Европа и православния Изток. Посещава няколко пъти и Атон (1851 г., 1857 г. и др.). През 1859 г. руското правителство организира специална експедиция под ръководството на Севастиянов до Атон за събиране на старини. Сега биват изнесени повече от 5000 ръкописа и други материали от атонските манастири. В резултат на всичко това Севастиянов успява да събере огромно количество християнски старини: икони, черковни принадлежности, ръкописи и др. Част от тези материали после постъпват в Академията на науките, друга в Публичната библиотека в Петроград (Ленинград), в Художествената академия в Москва и т. н.[1]

През 1862 г. Севастиянов предава своята ръкописна сбирка от

[10] И. И. Срезневский, Древние славянские памятники юсового письма, с. 135—136 (палеографско описание), с 381—383 (текст).
[11] Гр. Ильинский, Среднеболгарские листки Ундольского XII—XIII в. Известия ОРЯС., т. X, кн. 3. СПб. 1905, с. 284—294. Илински изправя грешките, допуснати от Срезневски.
[1] За Севастиянов вж.: Т. Флоринский, Афонские акты и фотографические снимки с них в собраниях П. И. Севастьянова. СПб. 1880; Снимки с икон и других древностей св. горы Афонской из собрания П. И. Севастьянова. СПб. 1859. Статията е от Духовна беседа 1859, № 12.

гръцки и славянски ръкописи в Московския публичен музей с право за временно ползуване. На 5 април 1865 г. той завещава ръкописите на музея. Но тъй като завещанието нямало необходимата правна форма, то след смъртта му се появяват редица трудности. Затова събранието става собственост на музея едва през 1874 г.[2] Между това в същия музей постъпват редица снимки от атонските ръкописи и старини. Ръкописите от Севастияновата сбирка, която сега се намира в библиотеката „Ленин" в Москва, са описани от А. Викторов[3]. Най-напред са дадени гръцките ръкописи и след това славянските. В Севастияновата сбирка има следните ръкописи българска редакция:

1. *Псалтир,* XV—XVI в., съдържащ 172 л., 4°, полуустав, българска редакция. Листата 1—10 и 15—22 са преписани по-късно, но не по-късно от XVI в. Поместените на първите три листа пасхални таблици започват от 1590 година. Вж. А. Викторов, Собрание рукописей П. И. Севастьянова, с. 41, № 8 (1438). Сега ръкописът е в ГБЛ, ф. 270, № 1438.

2. *Четириевангелие,* XV в., съдържащо 233 л., 4°, полуустав, пергамент, българска редакция. Юсовите се употребяват неправилно. Писали са няколко ръце. Вж. А. Викторов, Собрание рукописей П. И. Севастьянова, с 41, № 10 (1440). Сега ръкописът е в ГБЛ, ф. 270, № 1440.

3. *Четириевангелие,* XV—XVI в., съдържащо 222 л., 4°, полуустав, българска редакция. В началото на всяко евангелие има заставки; има украсени инициали. Вж. А. Викторов, Собрание рукописей. П. И. Севастьянова, с. 42, № 11 (1441). Сега е в ГБЛ, ф. 270, № 1441.

4. *Сборник с жития и похвални слова,* XIII в., съдържащ 110 л., 4°, пергамент, устав, българска редакция. Липсват началото и краят. Вж. А. Викторов, Собрание рукописей П. И. Севастьянова, с. 63—66. № 41 (1467). Сега ръкописът е в ГБЛ, ф. 270, № 1467. Тук на л.37—40 е похвалата за Кирил Философ. Вж. Климент Охридски, Събрани съчинения, т. I. Обработили Б. Ст. Ангелов, К. М. Куев, Хр. Кодов. София 1970, с. 417 и сл.

5. *Един лист от постен триод,* XII—XIII в., пергамент, устав, българска редакция. Съдържа първия ирмос от канона в понеделник от втората неделя на поста. Вж. А. Викторов, Собрание руко-

[2] Отчет Московского Публичного музея, представленном основателем и 1-м директором оного, Н. В. Исаковым, за 1862—1863 г. СПб. 1864; с. 51—57, 97—104. Отчет Московского Публичного и Румянцовского музеев за 1873—1875 г. Москва 1877, с. 1—14. 97—107.

[3] А. Викторов, Собрание рукописей П. И. Севастьянова. Москва 1881. Сега в ГБЛ Севастияновата сбирка е под фонд 270.

писей П. И. Севастьянова, с. 72, № 47 (1477). Сега листът е в ГБЛ, ф. 270, № 1477.

6. *Два листа от цветен триод,* XIII в., устав, българска редакция, пергамент; съдържат служби на Пасха и на Томина неделя. Вж. А. Викторов, Собрание рукописей П. И. Севастьянова, с. 72, № 47 (1477). Сега листата са в ГБЛ, ф. 270, № 1477.

В сбирката на Севастиянов има и много снимки на български ръкописи, намиращи се на Атон: Зографското евангелие, пергаментно евангелие от Иверския манастир, XII—XIII в., пергаментен апостол от Зографския манастир, писан по повеля на Младен през 1359 г., Радомиров псалтир, XIII—XIV в., от Зограф, пергаментен свитък, съдържащ литургията на Златоуст, XIV в. и др.

15. Сбирката на Полихроний Агапиевич Сирку

Полихроний А. Сирку (1855—1905) е руски славист. Средното си образование получава в Кишиневската духовна семинария, а висшето в Петербургския университет, където после става доцент. През 1878 г. пътува с научна цел из България и Румъния, през 1884 г. — в Цариград, Атон, Македония и Сърбия[1], а през 1893—1894 г. — в Сърбия, Черна гора, Далмация, Трансилвания, Галиция и Буковина[2]. Интересите му са насочени главно към старата българска литература и по-специално към епохата на Евтимий Търновски, доказателство за което са неговите трудове из тази епоха.[3]

По време на своите пътувания Сирку събира редица стари ръкописи, български, сръбски и румънски, произхождащи от различни краища на Балканския п-в. Между тях над 30 са български,

[1] П. Лавров, Научная деятельность П. А. Сырку. ЖМНП, новая серия, ч. I, февраль. 1906, с. 62—83. Ал. Матковски, Полихроние Сырку Кишинэу 1967; В. Ягич, История Славянской филологии. СПб. 1910, с. 805—808; Биографический словарь профессоров и преподавателей имп. С. Петербургского университета (1869—1894), т. II. СПб. 1898, с. 263—267.

[2] П. А. Сырку, Краткий отчет о занятиях за границей в летние месяци 1893 и 1894 г. Отделен отпечатък. Спб. 1895.

[3] П. А. Сырку, К истории исправления книг в Болгарии, т. I. Вып. I: Время и жизнь патриарха Евфимия Терновского. Спб. 1898. Вып II: Литургические труды патриарха Евфимия Терновского. Спб. 1890. Евфимия патриарха Терновского служба преподобной царице Теофане. Спб. 1900. Монаха Григория житие преподобного Ромила. Памятники древней письменности и искусства, CXXXVI. Спб. [illegible]

и то намерени и взети от днешните български предели. След смъртта му ръкописите биват откупени през 1906 г. от Академията на науките в Петроград (Ленинград), където и сега се съхраняват.[4] Тук се намират 84 единици от XII—XIX в.; някои са на пергамент, описани от Гр. Илински[5]. Има обаче и редица ръкописи неописани.

Сирку е имал практиката да отбелязва на кориците или на някой друг лист къде е намерил или откъде е взел съответния ръкопис. Тези бележки ни дават възможност да следим движението на ръкописите. В това отношение той може би е най-акуратният събирач.

Сбирката на Сирку е ценна и с това, че някои ръкописи имат редица бележки от по-ново време, отнасящи се до нашата история, до нашата действителност.[6]

1. *Фрагмент от постен триод,* XIII—XIV в., 1 лист, 1°, в две колони, полуустав, пергамент, среднобългарска редакция със сърбизми; славянски палимпсест. Вж. Срезневский и Покровский, цит. съч., с. 120; Гр. Ильинский, цит. съч., с. 356. Сирку отбелязва: „Боянск. Рыльск“. (последното после зачеркнато). Сега ръкописът е под сигнатура: 4.5.15.

2. *Фрагмент от постен триод,* XIII в., 1 лист, 1°, в две колони, пергамент, устав, среднобългарска редакция със сърбизми. Вж. Срезневский и Покровский, цит. съч., с. 119; Гр. Ильинский, цит. съч., с. 355. Сега ръкописът е под сигнатура: 4.5.16.

3. *Фрагмент от цветен триод,* XIII в., 1 лист, 1°, пергамент, устав, среднобългарска редакция. Вж. Срезневский и Покровский, цит. съч., с. 127; Гр. Ильинский, цит. съч., с. 357. Сега ръкописът е под сигнатура: 4.5.17.

4. *Фрагменти от октоих,* XIV в., 10 листа, 1°, пергамент, полуустав, среднобългарска редакция. Вж. Срезнеский и Покровский, цит. сч., с. 97; Гр. Ильинский, цит.

[4] Исторический очерк и обзор фондов рукописного отделения библиотеки Академии наук, вып. II. Москва—Ленинград 1958, с. 114—117; Б. Ст. Ангелов, Из ръкописната сбирка на П. А. Сирку. Известия на Народната библиотека „Кирил и Методий“. т. III (IX). София 1963, с. 61—72. Тук Ангелов описва 25 ръкописа.

[5] Гр. Ильинский, Пергаменные рукописи П. А. Сырку. РФВ, т. 59, № 2. Варшава 1908, с. 350—361; вж. и В. И. Срезневский и Ф. И. Покровский, Описание рукописного отделения библиотеки императорской Академии наук. I. Рукописи. СПб. 1910; II, 1915. Влезли в състава на общия фонд на Академията, ръкописите получават нови номера, а сбирката на Сирку е собр. 55.

[6] В сбирката на Сирку има и други ръкописи, изнесени от България, напр. изборно евангелие, XII в., 1 л., 1°, типичен руски устав. Взето е „Отъ Края Вълкова изъ Тичи“ и др.

съч., с. 353. Сега ръкописът е под сигнатура: 4.5.19. На л. 1 Сирку пише: „Софийск“, т. е. от София.

5. *Требник* (чин за встъпване в монашество), XIII в., 2 листа, 1°, пергамент, устав, среднобългарска редакция, Вж. Срезневский и Покровский, цит. съч., с. 219; Гр. Ильинский, цит. съч., с. 358. Сега ръкописът носи сигнатура: 4.5.20. На л. 1 Сирку отбелязва: „Рыльск. II“.

6. *Фрагмент от постен триод,* XIV в., 1 лист, 1°, пергамент, полуустав, среднобългарска редакция. Вж. Срезневский и Покровский, цит. съч., с. 120; Гр. Ильинский, цит. съч., с. 357. Сега ръкописът е в БАН, Ленинград (4.5.9.).

7. *Фрагмент от псалтир,* XV в., 1 лист, 4°, устав, пергамент, среднобългарска редакция. Вж. Срезневский и Покровский, цит. съч., с. 58; Гр. Ильинский, цит. съч., с. 352. Сега ръкописът носи сигнатурата: 4.5.11.

8. *Фрагменти от постен триод,* XIV в., 7 л., 1°, в две колони, пергамент, полуустав, среднобългарска редакция със следи от сърбизми. Преписан е от сърбин от среднобългарски оригинал. Вж. Срезневский и Покровский, цит. съч., с. 120; Гр. Ильинский, цит. съч., с. 355. С молив Сирку пише: 26. Боянск“, т. е. ръкописът е намерен в с. Бояна.

9. *Фрагменти от цветен триод,* XIII в., 6 л., 1°, пергамент, полуустав, среднобългарска редакция. От носовките преобладава ѫ. Вж. Срезневский и Покровский, цит. съч., с. 127—128; Гр. Ильинский, цит. съч., с. 357—358. Сега ръкописът е под сигнатура: 4.5.13.

10. *Фрагменти от постен триод,* XIII в., 2л. 1°, пергамент, устав, среднобългарска редакция. Вж. Срезневский и Покровский, цит. съч., с. 119; Гр. Ильинский, цит. съч., с. 354. Сега ръкописът е под сигнатура: 4. 5. 14. Сирку отбелязва „Жеравна“, т. е. ръкописът е взет от с. Жеравна, Котленско.

11. *Фрагмент от служебен миней* за м. юли, XIV в., съдържащ 5 листа, 1°, полуустав, пергамент, среднобългарска редакция. Вж. Срезневский и Покровский, цит. съч., с. 148; Гр. Ильинский, цит. съч., с. 360. На първия лист Сирку отбелязва: „Хилендарского монастыря 5 листов изъ Служебн. миней за июль, XIV в.“ Сега ръкописът е под сигнатура: 4.5.21.

12. *Изборен апостол,* XIII—XIV в., 1л., 1°, пергамент, устав, среднобългарска редакция. Вж. Срезневский и Покровский, цит. съч., с. 30—31; Гр. Ильинский, цит. съч., с. 351. На лицевата страна на полето Сирку бележи: „Изъ Полвидской училищной библ.“ Съдържа части от Деян.,

гл. X, ст. 40—48; гл. XI, ст. 1—10, 19—22, гл. XII, ст. 1—11. Сега ръкописът е под сигнатура: 4.5.23.

13. *Месецеслов при апостол,* XIII в., 1 лист, 1°, пергамент, устав, среднобългарска редакция. Вж. Срезневский и Покровский, цит. съч., с. 30; Гр. Ильинский, цит. съч., с. 361. Сега ръкописът носи сигнатура: 4.5.24. Сирку отбелязва: „Пловдив".

14. *Четириевангелие* от втората половина на XVI в. с предговор от Теофилакт Охридски, съдържащо 324 л., 1°, полуустав, българска редакция. Заставките са киноварни (л. 1, 8, 99, 154, 243). Заглавките също са киноварни. На л. 8—12 отдолу приписка на румънски език (1673 г.); на предната дъска отвътре румънска приписка от 1728 г. На първия празен лист Сирку пише: „Из Тичи". Срезневски и Покровски погрешно го четат „Тиги". Вж. Срезневский и Покровский, цит. съч., с. 18—19. Сега ръкописът е под сигнатура: 13.1.1. Миниатюрите са използувани от В. Стасов, Славянский и восточный орнамент по рукописям древняго и нового времени. СПб. 1884, с. 5, табл. XII.

15. *Постен триод* от края на XIV в., съдържащ 186 листа, 1°, полуустав, среднобългарска редакция. Началото и краят липсват; липсват листа и от други части на ръкописа. Ръкописът е повреден от влагата. Вж. Срезневский и Покровский, цит. съч., с. 122. Сирку не е отбелязал къде е намерил ръкописа. Сега той е реставриран. Сегашната му сигнатура е: 13.1.4.

16. *Служебен миней* за м. юли, XVIII в., съдържащ 192 л., 1°, полуустав, сръбска редакция, намерен от Сирку в Т. Пазарджик. Вж. Срезневский и Покровский, цит. съч., с. 163. Сега ръкописът е под сигнатура: 13.1.3. На л. 2 има записка от 1852 г. за притежателя на ръкописа: Константин поп Георги (на гръцки).

17. *Четириевангелие,* XVI в., съдържащо 224 л., 1°, полуустав, българска редакция. Вж. Срезневский и Покровский, цит. съч., с. 14. Началото липсва. Сега ръкописът носи сигнатура: 13.1.11. На л. 58, 107, 186 има заставки. На вътрешната страна на предната дъска Сирку отбелязва с молив: „Из Елены, под Балканами в Северной Болгарии". На л. 160 има следната приписка на полето отдясно: Да са знай когатȣ мина солтана и Тахирь бей презь илена сась х҃ хора да ѡбраха илена пресь чистата недѣлѧ въ петакь срешто сабота разбиха дюгени . . . сене беши ҂аѡ҃ (=1800).

За украсата му виж. В. Стасов, Славянский и восточный орнамент, с. 4, табл. X.

18. *Апостол,* XIV в. с прибавки от XVIII в.,съдържащ 202 л., 1°, устав, и полуустав, среднобългарска редакция. Липсват началото и краят. Вж. Срезневский я Покровский, цит. съч., с. 32—33. Сега ръкописът е под сигнатура: 13.1.13. На вътрешната страна на задната дъска Сирку отбелязва: „Из Златарицы на 10 в. от Тырнова." На същото място има български имена: *крсто, стано, петко, връбань, параскева, райко и др.*

19. *Постен триод,* XVI в., съдържащ 323 л., 1°, полуустав, среднобългарска редакция. Вж. Срезневский и Покровский, цит. съч., с. 125. Сега ръкописът е под сигнатура: 13.1.18. На л. 6 има приписка, от която се вижда, че ръкописът е даден в църквата „Св. Петка" и подвързан от Стойко през 1635 г. На вътрешната страна на предната дъска-корица Сирку отбелязва, че ръкописът е намерен в Пещера.

20. *Постен триод,* XVI в., съдържащ 337 л., 1°, полуустав, среднобългарска редакция. Вж. Срезневский и Покровский, цит. съч., с. 123. Сега ръкописът е под сигнатура: 13.1.19. На вътрешната страна на първата корица Сирку отбелязва: „Жеравна". Тук има и няколко приписки: въ време епкпа гедеѡна преславскаго. повезах си сїе трїѡдь азь многогрѣшныи стоїко ієреи, на село котель вь лѣто ѿ рожство по плоти бга слава. ,афлѕ. мць іюлїа вь ил днь.

Ведѡмо да есть сїе трїѡдь как го харизаха ѿ жерѹвна попь люцкановите синѡви тѡрь и великѡ, на дяда попь цвѣтка ѿ малѡво, и подновиха гѡ пакь тїе да слѹгѹва зара тѣхнѡ здрави тѣлеснѡ и дшевно спсенїе и за родители и сьродници и чадихь ихь.

Помени гди раба твоего брата мѡегѡ люцкань ієреи ѹсьпшїи пена презвитера и чади ихь тѡрь великѡ и прочїи.

И мои хакь а пари неплатено.

Стойко йерей в първата приписка е Софроний Врачански.

21. *Празничен миней,* XVI в., съдържащ 291 л. 1°, полуустав, среднобългарска редакция със сърбизми. Хартията някъде е повредена от влага. Вж. Срезневский и Покровский, цит. съч., с. 166—167. Сега ръкописът е под сигнатура: 13.1.20. Сега ръкописът е реставриран. Писан е в гр. Ловеч. На л. 254 б имаме следната приписка: грѣшнїи поп радомирь исписа сїи ми-

нен. лѹбимомѹ братѹ и сщенныкѹ пойдѹ. вь градѣ ловчи въ лѣт ҂змг (7043—5508=1535). На л. 256 има приписка, че ръкописът е писан в храма „Св. Неделя“ и че после, през 1536 г., е даден в същия храм. На л. 154б имаме: писах азь поп пенчѡ. На л. 170 четем: писахъ азъ попъ пенчѡ ѿ градъ селвїювѹ снъ димовичъ 1815 лѣта.

22. *Цветен триод,* XV в., съдържащ 318 л., 1°, полуустав, среднобългарска редакция. Вж. Срезневский и Покровский, цит. съч., с. 128. Сега ръкописът е в БАН, Ленинград (13.1.21). На л. 162б четем: да се знае кога е писана сиѫ книгаѹ съб҆ѹскѹ зѣмлю попа іѡвань.

23. *Празничен миней,* 1593 г., съдържащ 267 л., 1°, полуустав, българска редакция. Вж. Срезневский и Покровский, цит. съч., с. 168. На л. 266б имаме: кондрѫ дїѫ ѿ сорѡка в лто ҂зрѫ. Или: 7101—5508=1593. На л. 267 четем: минеѫ подписа ѭ попъ іѡаннъ ѿ пазарѵикъ ѹ сѣлѡ дебръшица ѹ храмъ ста д,неделя да се некой не покѹси изнестїѫ изъ храмъ да есть ѡсѹж-денъ ѿ тїи ѿцы стыи леттѡ ҂афче (1595 г.). Сега ръкописът е под сигнатура: 13.1.20.

24. *Служебник,* XVI в., съдържащ 109 л., 4°, полуустав, среднобългарска редакция. Краят липсва. На л. 2 и 6 има заставки. Вж. Срезневский и Покровский, цит. съч., с. 85—86. Сега ръкописът е под сигнатура: 13.3.2.

25. *Октоих от първата половина* на XV в., съдържащ 79 л., 4°, пергамент, полуустав, среднобългарска редакция. Няма начало и край. Вж. Срезневский и Покровский, цит. съч., с. 97—98; Гр. Ильинский, цит. съч., с. 353. Сега ръкописът е под сигнатура: 13.3.6. Намерен е в София.

26. *Служебник,* XIV в., съдържащ 137 л., 4°, полуустав, среднобългарска редакция, без начало я край. Вж. Срезневский и Покровский, цит. съч., с. 80. Между л. 66 и 67 има изгубени листа. Златоустовата и Василевата литургия са без началото. Сега ръкописът е под сигнатура: 13.3.7.

27. *Четириевангелие,* XVI в., съдържащо 176 л., 1°, полуустав, българска и сръбска редакция. Вж. Срезневский и Покровский, цит. съч., с. 14. Пред текста има заставка. Заставки има също така и на следните л.: 49, 51, 68, 83б, 84б, 86, 141б, 14з. На л. 85б има криптограф: х ѡьв, фнфцлниезноь. ѕхоулиевпѻ. ѽфнфѻѥѻ= сьи тетраевангель духовника стефана. Сега ръкописът е под сигнатура: 13.7.4.

28. *Служебен миней* за януари—август, XV в., съдържащ 277 л.,4°, полуустав, среднобългарска редакция. Липсват началото и краят; има изгубени листа и по средата. Вж. Срезневский и Покровский, цит. съч., с. 149—150. На л. 31 и 106 има малки заставки.

29. *Служба и житие на Иван Рилски,* XVII в., съдържащи 72 л., 4°, полуустав, сръбска редакция. Ръкописът е реставриран през 1940 г. Сега той е под сигнатура: 13.4.9.

30. *Повест за Александър Македонски и за Йосиф Прекрасни,* XVIII в. съдържащ 118 л., 4°, скоропис, новобългарски език. Ръкописът е силно повреден от влагата. Реставриран е през 1937 г. На л. 115 четем: диаконъ диониси писалъ сїѧ книжица имиȣима алеѯандрїа. 1820.

31. *Сборник със слова и поучения,* XIX в., съдържащ 213 л., 8°, полуустав, новобългарски език. Няма украса. На вътрешната страна на задната дъска-корица има следната бележка: господинъ Георги Димитръ отъ Лисичери. Вероятно това е бил собственикът на ръкописа в с. Лесичери, Търновско. На л. 1 с молив Сирку пише: „Лисичери“, т. е. тук той е намерил ръкописа. Сега ръкописът е под сигнатура: 13.6.19.

32. *Сборник със слова и поучения от 1824 г.,* съдържащ 117 л., 8°, полуустав, новобългарски език. На л. 60б, 64б, 96 и 111б има цветни и черни винетки, но грубо изработени. На л. 115 има следната приписка: сиѧ книжица писахь ась вачȣ велювь. сказанїе казва добро за грешань члкь да са знаи кога са написа кога беше сенъ ҂ аѿкд. на мсць апрїлие ѿ мȣсїна кд. По-късно прибавено: богъ да прости и да ȣпокои дето е писалъ тази книшка на унȣи времи. а ны сига и толкось ны марзи да препишимъ. Четохъ на неѧ, азъ простакъ кирȣ даскалъ ѿ село горни турчета. 1865. Ќиру Даскал е Бачо Ќиро Петров.

На л. 117—117б има бележка за войната между Турция и Русия през 1828—1829 г. и че русите са достигнали чак до Чорлу. Сега ръкописът е под сигнатура: 13.6.17.

33. *Фрагменти от Златоструй,* XIV в., съдържащи 6 л., 1°, в две колони, пергамент, полуустав, сръбска редакция, но преписан от среднобългарски оригинал. Ръкописът започва от л. 4 на 5-та тетрада. Принадлежи към пълния извод на Златоструй. Вж. Срезневский и Покровский, цит. съч., II, с. 158; Гр. Ильинский, цит. съч., с. 360—361 (тук е наречен Златоуст). Сегашната сигнатура е: 13.7.1.

34. *Стишен пролог* за октомври—март от началото на XVI в., съдържащ 262 л., 1°, полуустав, българска редакция. Има много

повредени листа. На л. 1—1б е приложено житие на Иван Рилски. Ръкописът е реставриран през 1936 г. Сега носи сигнатурата: 13.7.13.

35. *Служебен шестоднев* от началото на XVI в., съдържащ 124 л., 1°, полуустав, среднобългарска и сръбска редакция. Няма начало и край. Състои се от два ръкописа; вторият ръкопис започва от л. 31. Съдържа неделни служби на 8-те гласа, неделни евангелия, светилни и др. Ръкописът е пострадал много. Реставриран е през 1964 г. Вж. Срезневский и Покровский, цит. съч., с. 111. На вътрешната страна на задната дъска-корица има написани редица имена: Вита, Велко, Станчо и др. Сега ръкописът се пази под сигнатура: 13.7.3.

36. *Служебен миней* за м. септември—ноември, 2 л., 1°, полуустав от XIV в., среднобългарска редакция. Много от листата са пострадали. В БАН постъпва през 1909 г. Сега се намира под сигнатура: 13.7.20.

37. *Слово за антихриста* и за второто пришествие от Дамаскин Студит, фрагменти от XVIII в., 1 л.,4°, полуустав, новобългарски език. Левият долен ъгъл на листа откъснат. Пред заглавието има заставка. Сега ръкописът се пази под сигнатура: 13. 7,36.

38. *Пролог* за септември—февруари, XVI в., съдържащ 295 л., 1°, полуустав, среднобългарска редакция. Началото и краят липсват. Има много повредени и изпаднали листа. Сега е реставриран и се пази под сигнатура: 13.8.2. На вътрешната страна на задната дъска-корица има бележка за даването на ръкописа в църквата „Св. Никола" в с. Златарица: ȣ село златарица да знае кокъ кȣпи сїю каниг҇ȣ глѐми дамаскинъ новакъ недю за свою дш҇ȣ и за башина и ѭ прѣложи на црьква ȣ стго николае. Да работи кой покȣси и ȣкрадни да е проклетъ и афоресанъ ѿ тиı ѿци и ѿ вı апостоли.

39. *Дамаскин* и притурка от 1765 г., съдържащ 181 л.,4°, полуустав, новобългарски език. Писан е от Софроний Врачански (йерей Стойко). Вж. Срезневский и Покровский, цит. съч. II, с. 426—429; П. Иванов, Котленски дамаскин, преписан от Стойко йерей на 1765 г. Известия на Семинара по славянска филология. кн. IV. София 1921, с. 49—85. Сега ръкописът е под сигнатура: 13.5.18. На л. 1б Сирку пише с молив: „Изъ с. Тичи на с. отъ Котла (тур. Казань), рук. XVIII в.". На л. 2 с молив пише: „Принадлежи на Милка Ивановъ отъ Тича. с. Тича 1879, 11 августъ". На л. 2б имаме следната приписка: исписа се азь ѿкаѧнїи вь члцѣхь стоико ієреи, ѿ село котиль, сїю полезнȣю книгȣ глѐмїи дамаскинь. вь лѣто ѿ битїѧ вьсего мира. ҂з҃.с҃.о҃.г вь лѣта ѿ по

въплъщеніе гь нашь іис хс ѿ стїи бци и прно дѣви мрїи, аѱӕє. вь време єпкпа гедеѡна прєславскаго. да ѡци и братїа, четци и попове и дїакони и стари и млади, да аще зде что ѡбрещете погрѣшно, а вїе исправете и благословите писавшаго сїю книгꙋ, а не кльнете, понеже не писа ангель нь рꙋка грѣшна и бренна ѿ каль сьтворенна, и оумь человеческїи метет се и не стоить на едином мѣсте да и ми ꙋлꙋчимь царство небесное сь всѣми светими, аминь.

Ключь слова л. їндиктїѡ і.

Вь рꙋцѣ лѣто є.

На вътрешната страна на първата дъска-корица на залепения лист четем: азь маркꙋ даскалъ писахъ сию писмо.

За украсата на сборника виж В. Стасов, Славянский и восточный орнамент, с. 5, табл. XIII.

40. *Сборник жития и поучения от 1796 г.,* съдържащ 214 л., 8°, полуустав, български и новобългарски език. Съдържа житието на Алексий божий човек, чудо на Иван Милостиви, житието на Георги Победоносец и др., писано от известния книжовник Стоян Кованлъшки. Не е отбелязано къде е намерен ръкописът. Сега той е под сигнатура: 13. 6. 16. На вътрешната страна на задната дъска-корица имаме следната приписка: писахь сїѧ книжица и повезах, азь грѣшнїи попъ стоѧнь ѿ село кꙋвалнак, во времѧ при митрополит гдна матеѳа, лѣта ѿ хѧ, аѱчѕ (=1796), април день ѕі. На л.214 има бележка за падането на Цариград и бележка от 1802 г. за падането на Търново. Срв. *П. Иванов,* цит. съч., с. 50—51; *Б. Ст. Ангелов,* Съвременници на Паисий, I. София 1963, с. 123—124.

41. *Сборник* от XIX в., съдържащ 32 л.,4°, полуустав минаващ в скоропис, новобългарски език, без край. Съдържа: слово за чудото на св. Георги, слова от Златоуст, апокриф за Христа и др. Не е отбелязано къде е намерен. Сега ръкописът се пази под сигнатура: 13.5.13.

42. *Требник с притурки* от XIX в., 51 л., 4°, полуустав, новобългарски език. На л. 44б груба черна заставка. На л. 48б има църковни песни със славянски букви на гръцки език: идомень то фось то алитинонь (=видѣхомъ свѣть истинный); и соссонъ, Кирїе, тонь лаон су... (спаси господи люди твоя...). Има и някои слова, преведени на „прости языкъ болгарский" за полза на простия и некнижен човек. Сега ръкописът е под сигнатура: 13.5.14.

43. *Повест за Варлаам и Йоасаф и Стефанит и Ихнилат,* XVI в., съдържащ 225 л., 4°, полуустав, два почерка, български и сръбски. Липсват началото и краят; влагата е повредила много листа. През 1937 г. ръкописът е реставриран. Сега е под сигнатура: 13.5.15.

44. *Лествица от Йоан Синайски,* XVIII в., съдържаща 229 л., 4°, полуустав, руски език. Вж. Срезневский и Покровский, цит. съч., II (1915), с. 33—34. Сега ръкописът е под сигнатура: 13.5.16. На л. 1 с молив Сирку пише: „Изъ Троянск. монастырь". Тук има и следната приписка: Сия книга иѡа҃ лествичика ктитѹръ петарь власювъ да слже на ста бца. на троянски манастиръ і за телесно зраве и дѹшвно спасение. На л. 229 б имаме: 1829. какѡ прїиде рѹская воиска до село габровѡ... и паки возвраті ся... ноеврія 4 дня.

16. Други случаи на изнасяне на ръкописи

Изнасянето на ръкописи от нашата страна е ставало и от поклонници по светите места. Преди всичко привличат вниманието онези места, които се славят със своята история и с монашеския си живот, със своите манастири. На първо място тук трябва да се споменат Йерусалим и Атон, а след това и Синайската планина с манастира Св. Екатерина. По онова време на тези християнски средища се гледа като на огнища за благочестие, като пазители на православието. По време на тези посещения поклонниците носят редица подаръци, дават суми за възстановяване на една или друга манастирска сграда, за изографисването на черквите и т. н. Помощта на някои е твърде чувствителна и вече минават за ктитори. И при тези посещения не един път се отнасят и ценности от различно естество; между тях има и книги. Така например, като говори за изгарянето на стари книги в с. Тича, Котленско, от времето на варненския митрополит Порфирий по средата на XIX в. (вж. „Отношението на фанариотите към старославянските книги през XVIII—XIX в."), Г. Раковски добавя: „При това известиха ми някои старци, че там имало твърде много ръкописи и че някой си богобоязлив българин на име Данкоолу отнесъл един цял товар стари български ръкописи в Йерусалим, за да ги съхраняват тамошните калугери гърци."[1] Според Селимински българите правят

[1] Г. Раковски, Горски пътник. Нови сад, 1857 с. 166.

големи дарения в Йерусалим: „Божигроб се поддържа най-много от самата България; защото от поклонниците не е забелязано още нито от един грък да е дал няколко стотни гроша, а пък българите дават всички без изключение.“[2]

Редица старобългарски ръкописи са пренесени от поклонници и в Синайския манастир. Така напр. тълковно евангелие от 1770 г., собственост отначало на рилския монах Теоктис, през 1818 г. бива отнесено в Синайския манастир и там оставено от монах Методий.[3] В същия манастир се намира и Октоих от XIV в., среднобългарска редакция, писан от монах Методий, ученик на светогорския книжовник старец Йоан в атонската лавра Св. Атанасий. Оттук ръкописът бива занесен в манастира Св. Екатерина на Синайската планина. На л. 2—2б четем следната бележка: сию книгꙋ даде гюргь логофетъ гжь црце прѣстѣи бци горы сїнаискые. бь да го прости.[4—5] В руско печатно евангелие има бележка от 1785 г., която гласи: сїе светое еѵгаїе приложи кур хубан ѿ село Габрово да слꙋжитъ за спасенїе его и родителеи его за вечни споменъ ꙋ манастыр Хилендар.[6] И сега евангелието е собственост на Хилендарския манастир. В руска печатна Лествица, сега собственост на Хилендарския манастир, има бележка от 1796 г., от която се вижда, че книгата е пренесена от Жеравна, Котленско: вестно бꙋди какво е таа книга на светаго Николаа въ богохранимое село Жеравна[7]. Една бележка в края на четириевангелие, българска редакция, сега собственост на Хилендарския манастир, гласи: „Това евангелие даде духовник Теодосий от град Дръстър на Хилендарския манастир и рече да стои в клисарницата.“[8]

Неизвестно кога точно и при какви обстоятелства Спиридон Н. Палаузов[9] става собственик на български ръкописи. На първо

[2] Библиотека „Ив. Селимински“, I, 1904, с. 50.

[3] Вл. Розов, Болгарские рукописи Йерусалима и Синая. Сп. Минало, кн. 9. София 1914, с. 16—17.

[4—5] Пак там, с. 17—19.

[6] Йорд. Иванов, Български старини из Македония. София 1931, с. 270, № 122.

[7] Пак там, с. 271, № 127.

[8] Пак там, с. 267, № 106; вж. още с. 272, № 129 и 130.

[9] Спиридон Н. Палаузов (1818—1872) е син на нашия възрожденец от Габрово Николай Палаузов. Роден е в Одеса и учи висши науки в Хайделберг, Мюнхен, Москва и Петербург. Автор е на редица научни трудове из областта на средновековната българска история, по византология и др. Палаузов събира стари писмени паметници. Така например той е във връзка с Раковски и иска от него стари писмени паметници, необходими за неговите исторически изследвания. Вж. Архив на Г. С. Раковски, I, София 1952, с. 162, 170; т. II

място имам пред вид един лист 1°, XIII в., устав, пергамент, българска редакция, от постен триод. Листът е откъснат от ръкопис, намиращ се по-рано в с. Жеравна, Котленско. На л. 1б отдолу по празното поле има следната бележка: „Тоя лист е от Жеравинскиятогромный сендукъ." На л. 1 четем следната бележка: „Тоя лист отдавам на г-на Срезневского. С. Палаузов, чорбаджи от Габрово." В сбирката на Срезневски листът получава № 57. През 1868 г. Срезневски го описва и издава.[10] През 1910 г. листът постъпва заедно с останалите ръкописи от сбирката на Срезневски в ръкописния отдел при библиотеката на Академията на науките в Петроград, където и сега се намира под сигнатура: 24.4.10.[11]

Вторият ръкопис се състои от 13 листа, 4°, XIII в., устав, пергамент, българска редакция, фрагменти от служебен миней за февруари и август. Фрагментите са две непълни тетради от различни места на кодекса. Доставени са около 1857 г. от Сп. Н. Палаузов, който ги дава после на И. И. Срезневски. През XIX в. л. 13 е подложен на химическа реакция за разчитане на текста. След това Срезневски издава част от тях през 1867 г.[12] През 1910 г. заедно с останалите ръкописи от сбирката на Срезневски биват предадени в ръкописния отдел на библиотеката при Академията на науките в Петроград, където и сега се намират под сигнатура: 24.4.11.[13]

В края на XIX в. в ръкописния отдел на библиотеката при Академията на науките в Петроград постъпват два пергаментни листа, 1°, XIII в., устав, българска редакция. Листата са придружени с лист, на който има палеографски и лингвистически бележки от П. Билярски, направени през 1856 г.; тук датировката на фраг-

(1957), с. 281, 309 и др. Сп. Палаузов бива два пъти в България: през 1844 г. го праща в Габрово да провери работите в Габровското училище Одеското настоятелство, и по време на Кримската война той е в щаба на ген. Паскевич; участвува на бойното поле край Силистра и т. н. Възможно е по време на тези си посещения Палаузов да се е сдобил с тези ръкописи. И в Пергаменные рукописи, с. 30, за № 24.4.11 се пише, че ги е донесъл от България около 1857 г. Възможно е обаче да се е снабдил с тях и посредством някои българи, тъй като той е бил в контакт с много наши възрожденци. Вж. Спиридон Палаузов. Избрани трудове, I. Под редакцията на В. Гюзелев и Хр. Коларов. София 1974; т. II (1977) под ред. на М. Велева.

[10] И. И. Срезневский, Древние славянские памятники юсового письма. СПб. 1868, с. 70—71, 219—220.

[11] Н. Ю. Бубнов, О. П. Лихачева, В. Ф. Покровская. Пергаменные рукописи библиотеки Академии наук СССР. Ленинград 1976, с. 45.

[12] И. И. Срезневский, Сведения и заметки, т. 1, вып. III, № XXVIII. СПб. 1867, с. 65—66 (описание на ръкописа) и с. 67—78 (издание на Кириловата служба с разночетения по този ръкопис).

[13] Пергаменные рукописи, с. 30—31.

ментите е XIV в. На л. 1 отгоре има бележка: „От Н. Н. Мурзакевича". Фрагментите съдържат песнопения от постния триод. Днес ръкописът се пази в БАН под сигнатура: 32.5.22[14]. За миналата история на тези фрагменти не се знае нищо.

През 1892 г. руският славист Ал. И. Яцимирски намира в скита Городище на р. Днестър „в Бессарабия" два пергаментни отделни листа, изрязани от ръкописна книга и използувани за подвързията. Листата са изрязани по краищата и в резултат на това много от текста е повреден. Целият текст е силно повреден и киноварните инициали почти са унищожени. Ръкописът се определя като фрагменти от октоих, XIII в., 4°, устав, българска редакция. През 1901 г. Яцимирски подарява листата заедно с други ръкописи на БАН, Петроград, където и сега се намират под сигнатура: 13.7.10[15]. За миналата история на тези фрагменти не се знае нищо.

През 1910 г. заедно с други ръкописи от сбирката на И. И. Срезневски постъпва в БАН в Петроград един лист, 4°, XIII в., устав, пергамент, българска редакция. В сбирката на Срезневски фрагментите са под № 69. Сега се пазят под сигнатура: 24.4.22[ж16]. Доколкото може да се разбере, листът е от служебен миней за м. декември.

В ръкописния отдел при БАН в Ленинград се намират два листа от апостол, XV в., 4°, полуустав, българска редакция. Тук фрагментите постъпват през 1928—1929 г. в състава на сбирката на А. А. Дмитриевски[17]. В горния край на л. 1 се чете следната бележка: „Из Апостола Св. Павлов. мон."[18] Оттук се вижда, че Дмитриевски е взел тези листа от Павловския манастир на Атон. Днес те се намират под сигнатура: Дмитр. 43.

В Публичната библиотека „Салтыков-Щедрин" в Ленинград под сигнатура F.п.I.74 се намират фрагменти от цветен триод, XII в., съдържащи 157 л., 1°, пергамент, българска редакция. Носовките се сменят и се йотуват. Някога ръкописът е бил собственост на Янко Шафарик, а после попада в Публичната библиотека. Според Н. Туницки ръкописът е от първичната редакция на триода.[19]

14 Пак там, с. 44.
15 Пак там, с. 41.
16 Пак там, с. 28.
17 Алексей Атанасиев Дмитриевски (1856—1929) е професор по литургика и черковна археология в Киевската духовна академия. След Октомврийската революция работи в Ленинград. По време на своите пътувания по православния Изток и Русия той събира около 50 ръкописа, които след смъртта му постъпват в Академията в Ленинград, където и сега се намират.
18 Пергаменные рукописи библиотеки Академии наук СССР, с. 177.
19 Н. Каринский. Образцы глаголицы. СПб. 1908, табл. 13; И. Карабинов, Постная триод. СПб. 1910, с. VI и сл.; П. А. Лавров, Па-

Има документи, които сочат, че нашият Г. С. Раковски е в преговори с руския учен и колекционер граф Алексей Сергеевич Уваров (1828—1884) за доставяне на стари ръкописи.[20] В началото на м. октомври 1858 г. Христо Даскалов[21] получава от Раковски пергаментен ръкопис, предназначен за Уваров. Ръкописът бива оценен за 20 сребърни рубли, но не се сочи какъв е бил той. Знае се обаче, че Уваров е приел предложението на Раковски за доставяне на стари ръкописи и че Раковски прави усилие да събира стари писмени паметници. Има изгледи изпращането на ръкописи да е продължило и по-нататък. Основанията за подобно предположение са следните: след като Уваров купува първия изпратен от Раковски ръкопис за 20 рубли, Раковски организира голяма акция за събиране на стари ръкописи; в писмо от 29 октомври 1858 г. Хр. Даскалов съобщава на Раковски, че е получил от Уваров сумата 200 сребърни рубли и че му изпраща 175, като останалите са за разноски и други неща; на 25 октомври 1858 г. Даскалов съобщава на Раковски в Одеса, че Уваров ще му изпрати „необходимите писма и няколко пари"; в Уваровата сбирка има ръкописи от българска редакция (някои са от сбирката на Норов). Така че предстоят проучвания в това направление.

През лятото на 1854 г. Раковски скита с чета из Котленския балкан. Между другото той обикаля сега някои манастири, черкви и развалини. В писмото си до Ив. С. Иванов съобщава за този момент от своя живот следното: „Въ него врѣмя по планинѫ ходихъ

леографическое обозрение кирилловского письма. Петроград 1914, с. 103; Н. А. Туницкий, О тексте болгарской рукописи Публичной библиотеки, F. п. I. № 74. Сборник ОРЯС., т. 101 (1928), с. 394—397.

[20] А. С. Уваров е руски археолог и колекционер. Основател е на Археологическото д-во и един от основоположниците на Историческия музей в Москва (сега ГИМ). Разполагайки с огромни суми, той успява да събере голямо количество ръкописи. Така напр. през 1853 г. купува цялата сбирка на Н. И. Царски, състояща се от 800 номера; купува и 80 ръкописа от И. П. Сахаров, 18 броя от А. С. Норов и т. н. Уваровата сбирка е описана в четири огромни тома от архим. Леонид, Систематическое описание славяно-российских рукописей собрания графа А. С. Уварова, т. I—IV. Москва 1893—1894. Тя е една от най-големите частни сбирки в Русия. През 1917 г. постъпва в ГИМ, където и сега се намира, запазвайки своята самостоятелност. В Архив на Г. С. Раковски, т. II, с. 390, погрешно е посочено, че сбирката е в библиотеката „Ленин".

[21] Христо Даскалов е наш възрожденец от гр. Трявна, който учи в Русия. Той е един от онези наши младежи, които Уваров издържа със свои средства. Заема различни служби. През Кримската война е доброволец в руската армия. През 1858 г. посещава Търново и открива в черквата Св. 40 мъченици надписа за Клокотническата битка. Автор е на редица статии за България. Вж. Т. Н. Шишков, Д-р Хр. Даскалов. СбНУ, кн. VIII (1892), с. 347—388; Архив на Г. С. Раковски, т. II. София 1957, с. 387—391.

по разни места, а най паче по Българскія наши мънастири."[22] В Дневника си изрично отбелязва, че в началото на м. август четата се придвижва към Плаково и Тича.[23] И тук именно той намира едно евангелие, за което споменава и в други свои писма. Така в писмото си до Кръстьо Търпанов от 3 май 1858 г. пише: „Аз найдох в Тича укръжие Преславско едно тетраевангелие напечатано. Правописание му е старобългарское."[24] В писмото си пък до Сп. Н. Палаузов от 5 май 1858 г. Раковски пише: „Аз видях в село Тича близо при Котел такова евангелие, напечатано, нъ де, не е известно. Види ся в Влахобогданско да е печятано и вишеречений ръкопис да му е слугувал за оригинал. Там в Тича съм найшал и две на кожа еванг. на едно от коих ся съхранили и 12 месеци на български."[25] За същото евангелие той споменава и в „Показалец" (1859), когато дава сведения за българските названия на месеците: „Приписани от едно уставно евангелие ржкопись на кожж найденж въ село Тичѩ."[26]

Каква е съдбата на намерените от Раковски ръкописи, не се знае. Знае се само това, че печатното евангелие бива изнесено от България и попада в Русия. Дали Раковски го е отнесъл, или пък други българи, също не се знае. Доколкото можах да установя, единствените сведения в печата за този книжовен паметник са дадени през 1883 г. от И. Каратаев[27]. Сведенията са кратки и се отнасят до съдържанието и езика на паметника. Освен това описателят отбелязва, че в „библиографията това издание е неизвестно и че през 1883 г. паметникът е в СПб., в частни ръце"[28]. От това става ясно, че в Публичната библиотека „Салтыков-Щедрин" в Ленинград, където го намерих през м. юли 1961 г., то е постъпило след 1883 г., но кога точно, също не се знае. В ръкописния каталог на отдела Редкой книги е казано: „Без выхода (напечатано вероятно в Угровлахии, в XVI в. л. 205)." Тук паметникът е зарегистриран под сигнатура: IV.7.10. Когато разгледах паметника, открих в него две бележки, за които Каратаев нищо не съобщава. Бележките са поместени на последния лист и са свързани с нашата действителност; произхождат от Котленско и отразяват североизточното ни наречие. Първата бележка, която изпълва почти цялата

[22] Г. С. Раковски, Съчинения. Избор, характеристика и обяснителни бележки от М. Арнаудов. София 1922, с. 17.
[23] Архив на Г. С. Раковски, I, с. 483.
[24] Пак там, с. 151.
[25] Пак там, с. 159.
[26] Съчинения, с. 196.
[27] И. Каратаев, Описание славяно-русских книг, напечатанных кирилловскими буквами, I. СПб. 1883, с. 125—126, № 46.
[28] Пак там, с. 125—126.

първа страница на листа, е от 1760 г. Писана е от поп Жеко в с. Тича, Котленско, който намира евангелието, подвързва го и го подарява на черквата в селото. В бележката се дават сведения за въпросното евангелие и за грижите на някои българи за неговото запазване.

Втората бележка, поместена на гърба на белия лист, по своето съдържание и значение за нас е по-важна. Тя се състои от кратко съобщение за намирането на евангелието от Раковски през 1854 г., който и преписва част от него. След това следва едно стихотворение от Раковски, състоящо се от 10 стиха. Това е първият стихотворен опит на нашия автор. Написан най-напред на въпросното евангелие, после той бива поместен в първата редакция на поемата „Горски пътник“ (1854 г.) и обнародван за пръв път от проф. М. Арнаудов през 1918 г.[29] Намереният текст е оригиналът на въпросното стихотворение (ахь ты време, люто и всейзтребително!).[30]

Както се вижда, нашите стари писмени паметници подсилват, от една страна, патриотичните чувства на Раковски, а, от друга, те подхранват и поетическата му душа. Те са, както излиза от посочените факти, и първият стимул, който кара поета да пристъпи към стихотворство.

В Националната библиотека във Виена (Cod. slav. 149) се намира сборник от XVI в., 192 л., 4°, българо-сръбска редакция, отразяващ източните български говори.[31] Съдържа: физиолог, слова, въпроси и отговори и др. На предната корица четем: Mein. Miklosich. Така че в Националната библиотека сборникът е постъпил след 1891 г. от Миклошичевата сбирка. На задната корица има следната бележка: „Прочелъ я единожды Ѳеодоръ Ѳеодоровичъ, меншій Свищовскиій учитель“. (=Тодор Хрулев). На л. 94б и на л. 130б има други две бележки, които свидетелствуват, че преди това ръкописът е бил в Ловеч: „Сия книга есть Ко̀нстантина попъ Павлова Ловчанянина одъ Болгария. Киріакъ Цанковъ. Ноемврия 8-го 1846 г. Ловичъ.“ Пренасянето на ръкописа от Ловеч в Свищов е станало някъде по средата на XIX в., когато връзките

[29] СбБАН, кн. 9. София 1918, с. 152.
[30] Подробности вж. у К. М. Куев, Към историята на първото стихотворение на Г. С. Раковски. Сборник „Георги Стойков Раковски“. София 1963, с. 433—437.
[31] А. И. Яцимирский, Описание южно-славянских и русских рукописей заграничных библиотек, I. СбОРЯС, т. XCVIII. Петроград 1921, с. 236—239, № 151; Б. Цонев, Славянски ръкописи в Виена. ГСУ, Историко-филологически фак., т. XXV (1929), с. 8—23, № 149; G. Birkfellner, Glagolitische und kyrillische Handschriften in Österreich, Wien 1975, с. 214—220, № II/80.

между тези два града са оживени; ловчалии постоянно ходят в Свищов за стока. В Свищов ръкописът попада в ръцете на Кирияк Цанков (1847—1903), роден в Свищов, където получава и началното си образование. След това той следва във Виена и Париж. И по време на своето пребиваване във Виена ще да е предал ръкописа на Миклошич. Така че пътят на въпросния ръкопис е: Ловеч—Свищов—Виена (Миклошич)—Виенската национална библиотека.

В сбирката на Е. И. Калужняцки под № 18 се намират 4 листа от XV в., 4°, пергамент, полуустав, от псалтир с последование, българска редакция. Кога и при какви обстоятелства са попаднали тези фрагменти в ръцете на Калужняцки, не се знае по липса на конкретни данни. Като се има обаче пред вид, че той работи в Черновиц, може да се предполага, че става собственик на тези фрагменти някъде из Буковина.[32] През 1927 г. сбирката на Калужняцки постъпва в ръкописния отдел при БАН, Ленинград, където и сега се намира. Въпросните фрагменти са тук под сигнатура: 12.7.21. Вж. Н. Ю. Бубнов, О. П. Лихачева, В. Ф. Покровская, Пергаменные рукописи, с. 184—185.

В същата сбирка се намират и 4 л., XV в., 4°, устав, пергамент, българска редакция. Писмото е красиво, тържествено. Фрагментите постъпват тук от II-то отделение на Академията на науките. Кога и как са попаднали в Академията, не се знае. Сега те са под сигнатура: 4.5.4. Вж. В. И. Срезневский, Сведения о рукописях, печатных изданиях и других предметах, поступивших в Рукописное отделение Библиотеки импер. Академии наук в 1900 и 1901 годах. СПб. 1902, с. 2; Пергаменные рукописи, с. 185.

През 6977 г. (6977—5508=1469) в Драгалевския манастир. Св. Богородица край София поп Никола пише четириевангелие, което сега е в Хилендарския манастир на Атон. Кога приблизително е донесено тук евангелието и от кого, не се знае. Вж. Йорд. Иванов, Български старини из Македония. София 1931, с. 266—267; М. Ковачев, Драгалевският манастир Св. Богородица Витошка и неговите старини. София 1940, с. 188. Пак в Драгалевския манастир се довършва (започва да се пише в софийската черква Св. Никола) псалтир от XVI в. от монах Даниил, Стоян Граматик и дяк Владко, който сега се намира в Иверския манастир на Атон. Вж. Йорд

[32] Е. Калужняцки (1845—1914) учи в Лвов и Виена история, класическа и славянска филология. Ученик е на Миклошич. От 1875 г. е професор по славянска филология в Черновиц. Пътува с научна цел: Киев, Москва, Петроград, Вилно, Берлин, Прага, Белград, Рилски манастир; обикаля и молдовските манастири. Интересуват го преди всичко ръкописите. При това положение може да се предполага, че въпросният ръкопис може да е намерен някъде в България.

Иванов, Български старини, с. 278, № 148; М. Ковачев, Драгалевският манастир, с. 193. Науката не разполага с никакви данни относно попадането на ръкописа в Иверския манастир.

При черквата Св. Николай в Брашов, Румъния, днес се намира (№ 21) черковен устав (типик) с евангелие от 1558 г., съдържащо 102 л.,1°, среден устав, българска редакция. Ръкописът е излязъл от ръката на Петър Граматик в гр. Ловеч. На л. 101 четем следната бележка: съписа сїа лꙋ҇ргїа въ лѣто ꙁ҃ѯ҃ѕ. писа многогрѣшни грамати҇к петръ въ гра҇д ловечь. и коупї ю радохна нелковъ с҃нъ. ꙁ҃а ѯ҃е а. и подрѫжїе его дѣва. й приложише ю въ ц҃ркв8 бѣлишкѫ да сл8жить. . . Или: 7066—5508=1558. Кога и как ръкописът е попаднал в Брашов, не се знае по липса на конкретни данни. Вж. Ст. Маслев, Неизвестни у нас български ръкописи в Брашов. ИИИ, т. 19 (1967), с. 155—216.

В своята книга за с. Бобошево Ив. Кепов съобщава следното: „По-стари селяни твърдят, че през 1878 г. свещеник Григори и някои селски първенци продали на едного от руските офицери в селото манастирски книги от „заячка кожа“..“ Вж. Ив. П. Кепов, Минало и сегашно на с. Бобошево. София 1933, с. 174. Каква е по-нататъшната съдба на тези ръкописи, не се знае. В Бобошево е имало кавалерийски части от отряда на ген. Гурко, под командата на ген. Веляминов.

Лист от Драгановия миней, XIII в., л. 1, намиращ се в сбирката на Порфирий Успенски. Сега е в ГПБ, Ленинград: Q. п. I. 40.

Втори раздел

Унищожение на ръкописите

1. Появата на т. нар. палимпсести

Освен че са изнасяни вън от родните предели, старобългарските ръкописи са подлагани през вековете и на още по-печална съдба — на унищожение. Причините за това унищожение са много и от различно естество. Те се появяват още през първите векове от историята на нашата писменост. Началото на явлението „унищожение" на ръкописите у нас трябва да се отнесе към IX—X в., когато става замяната на глаголицата с кирилицата.

При тогавашните условия голям проблем е въпросът за набавянето на материал, на който да се пише. А по онова време, както се знае, у нас се употребява пергамент, т. е. обработена животинска кожа. Обаче този материал струва много скъпо. Скъп е, от една страна, поради това, че отначало е вносен артикул, а, от друга, че самата му обработка изисква много време и голямо умение. У южните славяни изработването на собствен пергамент започва около XIII—XIV в. Затова както отначало във Византия, така и у нас през първите векове от съществуването на нашата писменост се прибягва до следното: изтрива се старият текст и на негово място се пише нов. Изтрива се такъв текст, който вече е излязъл от употреба, или пък глаголически, който не се разбира, който се смята за остарял, към който няма интерес. Изтриването обаче на стария текст не е доведено до края, т. е. от него са останали известни следи. И такъв именно писмен паметник, писан след изтриването, след изстъргването на стария текст, се нарича *палимпсест*.

Във Византия този процес взема твърде големи размери. Затова Трулският събор от 691 г. с правило 68 забранява изтриването на текст от Св. писание и от творенията на светите отци и на черковните учители. Разбира се, апокрифните текстове не се ползуват от покровителството на това правило. Доколкото може да се съди въз основа на досегашните данни, трябва да се заключи, че у нас този процес е заел по-скромни размери. Но макар и да не разполагаме с многобройни факти за подобно унищожение, все

пак на нашата писменост е нанесен голям удар. Изчезнали са по този начин едни от най-старите ни писмени паметници.

1. *Архангелско евангелие* от 1092 г. Староруският текст на л. 177 и 178 е написан след изтриването на старобългарски текст. Сега евангелието се намира в библиотеката „Ленин", Москва (ф. 178, № 1666). Паметникът е издаден фототипно през 1912 г. от Румянцовия музей в Москва. Вж. още тук в отдела Съдбата на нашите ръкописи през IX—XII в.

2. *Боянско евангелие,* XII—XIII в., българска редакция, сега собственост на ГБЛ, Москва (Григ. 1960). Изтрит е глаголически текст от XI в. и на негово място е написан кирилски. Вж. Ив. Добрев, Глаголическият текст на Боянския палимпсест. Старобългарски паметник от края на XI в. София 1972. По-подробно за историята на паметника вж. тук „Сбирката на Григорович".

3. *Краковски глаголически фрагменти.* В Ягелонската библиотека в Краков, Полша, се намират три пергаментни листа глаголическо писмо, хърватски тип. Сегашният глаголически текст е написан на мястото на стар глаголически текст, който е изтрит. Вж. J. Vašica, Krakovské zlomky hlaholskie. Slavia, roč. XVIII. Praha 1947, с. 111—137.

4. *Изборен апостол,* XIII в., българска редакция, 159 пергаментни листа, собственост на Народната библиотека „Кирил и Методий" в София. Вж. М. Стоянов и Хр. Кодов, Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека, т. III. София 1964, с. 52—53 (№ 880). Във втората половина има много палимпсестни листа, по които личи добре старо гръцко и славянско писмо. От л. 95 нататък и сега личи на много места кирилски текст. Някога този ръкопис е бил в ръцете на Н. Геров. Вж. Византийский временник, IV. СПб. 1897, с. 28.

5. *Фрагменти от пролог,* XIII—XIV в., среднобългарска редакция. Изтритият кирилски текст е от XII в. Сега ръкописът е собственост на Публичната библиотека „Салтыков-Щедрин" в Ленинград. Пази се под сигнатура: Q.п.I.63.

6. *Фрагменти (=8 л., 4°) от сборник,* XIV в., среднобългарска редакция. Изтритият текст е глаголически от XI—XII в. Фрагментите са от сбирката на Тишендорф, който ги намерил в Синайския манастир Св. Екатерина. Сега са в ГПБ, Ленинград, под сигнатура: Q.п.I.64. Вж. П. А. Лавров, Палеографическое обозрение кирилловского письма. Энциклопедия славянской филологии, вып. 4, 1. Петроград 1914, с. 135; Е. Э. Гранстрем, Описание русских и славянских пергаменных рукописей. Ленинград 1953, с. 84.

7. *Апостол,* XIV в., среднобългарска редакция, от сбирката на Хлудов. Сегашният текст е писан след изтриването на кирил-

ски текст. Ръкописът е в ГИМ, Москва, в Хлудовата сбирка (Хлуд. 35).

8. *Часослов и месецеслов с тропари и кондаци,* XV в., от сбирката на П. Севастиянов, сръбско-български правопис. Изтритият текст е славянски. Вж. А. Е. Викторов, Собрание рукописей П. И. Севастьянова. Москва 1881, с. 56. Сега ръкописът е в ГБЛ (ф. 270, № 1464).

9. *Номоканон,* XV в., полуустав, писан след изтриването на уставно писмо юсово правописание. Сега е в Румянцовата сбирка, която се съхранява в библиотеката „Ленин" в Москва (ф. 256, № 3169).

10. *Барберински палимпсест*; гръцко писмо върху български юсов паметник откъм XII в., намиращ се сега във Ватиканската библиотека в Рим. Вж. П. А. Лавров, Палеографическое обозрение кирилловского письма. ЭСФ, вып. 4,1. Петроград 1914, с. 173—174.

Общо взето, славянските палимпсести, били те с глаголически, или кирилски текст, не са много.[1] Но, разбира се, не всичко е запазено до наше време.

Друг начин на унищожение на старите писмени паметници е използуването на пергамента за подвързия. Засега такива случаи са ми известни малко:

1. *Рилски глаголически листи.* Намират се в подвързията на Златоустовия сборник „Андрианти", писан през 1473 г. от Владислав Граматик: три цели пергаментни листа, два негативни отпечатъка от по една страница върху подвързийните дъски и още няколко малки изрезки от листа. Открити са в Рилския манастир от различни лица и през различно време: от руския славист и пътешественик В. Григорович през 1845 г., от проф. К. Иречек през 1880 г. и от проф. Йорд. Иванов през 1936 г. Йорд Иванов открива два нови листа и няколко изрезки между външната кожена обвивка и подвързийните дъски на сборника. Всички листа и изрезки са писани от една ръка с кръгла глаголица. Рилските глаголически листи са разчетени, проучени и издадени от академик Иван Гошев, Рилски глаголически листове. София 1956. Тук е посочена и литературата върху паметника и цялата история на неговото откриване. Гошев пише: „Те безспорно произхождат от един изчезнал вече глаголически сборник, за цялостното съдържание на който днес могат да се правят само предположения. Може обаче да се приеме, че в него наред с някои от словата на Ефрем Си-

[1] Повече примери вж. у Е. Э. Гранстрем, Славяно-русские палимпсести. Археографический ежегодник за 1963 год. Москва 1964, с. 218—222 П. А. Лавров, Палеографическое обозрение кирилловского письма; с. 170—174.

рии, заети от неговия обемист Паренесис, са били дадени и някои великопостни изповедни молитви." Според езиковите и палеографските си особености паметникът трябва да се отнесе към X—XI в.

2. *Варшавски лист.* Според А. Будилович този лист е от руски паметник от XI—XII в. Съдържа част от Йоановото евангелие. През XVII в. е употребен за подвързване на една полска книга. Вж. А. Будилович, Варшавский листок из церковнославянского евангелия русского письма XI—XII века. Русский филологический вестник, год. I, кн. 7. Варшава 1882, с. 177—189.

3. Антон Стоилов съобщава, че в редица случаи в подвързията на някои славянски ръкописи в Зографския манастир се срещат писани листа от по-стари паметници: „Кориците на старите подвързии срещат се често да са изпълвани с писани листове, пергаментни или хартийни, непотребни на подвързача от по-стари паметници. Няма съмнение, че такива късчета често пъти са по-важни от самия подвързан ръкопис. Гръцките ръкописи в това отношение, ако и занемарени, са завардени. Покрай дъсчените корици на последните срещат се и с кожена подвързия, извътре попълнени с писани пергаменти и хартийни листове."[2]

4. Ив. Гошев съобщава следните случаи от библиотеката на Бачковския манастир: а) в подвързията на една старопечатна гръцка книга (№ 28) от 1538 г. личат върху подвързийната корица следи от среднобългарско писмо; вероятно това е от стара българска грамота; б) подвързийните корици на една нова гръцка граматика (№ 70) са облепени отвътре с листове, които съдържат среднобългарски евангелски текст от Йоан, гл. XXI, ст. 24—25.[3]

2. Унищожение на ръкописите поради невежество

Много ръкописи са станали жертва и на невежеството не само на монашеското братство, но и на цивилни лица. За такива хора ръкописите са излишни и при пръв удобен случай гледат да се отърват от тях или пък да ги унищожат по един или друг начин. Примерите и в това отношение не са малко. Интересни сведения намираме за това у английския пътешественик Кързон, който обикаля

[2] А. Стоилов, Преглед на славянските ръкописи в Зографския манастир. София 1903, с. 4.

[3] Ив. Гошев, Нови данни за историята и археологията на Бачковския манастир. Год Соф. унив., Богосл. фак., т. VIII (1930—1931), с. 345—347.

атонските манастири през 30-те години на миналия век. За атонския манастир Каракал той пише: „Аз се наведох та зимах отдолу напрашено едно листче от Матеевото евангелие, написано с полупрастни четвероуголни слова, но томът, от който беше паднало листчето, никак не се намери. И понеже във Великата лавра несполучих да зема от ръкописите, страхувах се да не станува същото и по другите манастири и дерзнах да поискам само това листо да ми дадат като не вреди за тях нищо. Но игуменът ме попита: „Та що ще го правиш?" И слугата ми отговори: „Трябва ни, че като са ни дали гърнета със сладко от другите манастири, да ги покрием, понеже са кожени листовете им." И игуменът каза „Благословение!" Че не зимаш ли повече, я?" И като изрече това, без много церемонии изтръгна ножът из пояса си и преди да сваря да го въспра, грабна един том и отряза една част от листето колко един пръст дебела с Откровението, което беше в края на ръкописа. И рядко съм видял в гръцките ръкописи да има Откровението при Апостолските деяния. Тоя ръкопис беше от деветото столетие. И това ужасно светотатство достойно беше за смъртно наказание . . ."[1] И по-нататък: „Да ви продам колкото обичате, понеже не ми са полезни за нищо. Пък и манастирът иска да се поправи, та имам нужда от пари. Затова драговолно бих ги направил всичките на пари. Като гледах игумена толкова снисходителен и готов да продаде съкровището на тъмната стая, съгласихме се понастоящем да не взема."[2]

В дадения случай става дума за гръцки ръкопис, но щом игуменът-грък има такова отношение към гръцките ръкописи, то лесно можем да си представим какво ще бъде отношението му към славянските.

За унищожение на ръкописи в Атон поради невежество говори и К. Петкович. „Много от ръкописите, пише той за ман. Каракал, са повредени от червеите, влагата и ръцете на невежите."[3] Ценни сведения в това отношение намираме и у П. Р. Славейков, който като малък често посещава Присовския манастир, намиращ се около 10 км южно от Търново: „В детинството си аз често ходех на този манастир, но де да зная каква антика е бил той за нашата народност; аз зная само, че като лек и малък можех да се кача на тавана на черквата да снемам стари ръкописи и да ги давам на калугерите да ги дерат, за да завиват в листовете им сланина на ратаите. Боже, прости ме! Колко листове съм съдрал за образи, които съм попилял начас. Е, това е то сега „простота хуже юрод-

[1] Сп. Читалище, год. I (1871), кн. 10, с. 309—310.
[2] Пак там, с. 310.
[3] К. Петкович, Обзор Афонских древностей. СПб. 1865, с. 23.

ства", Десет-дванайси години подир това аз бях забравил за манастира и за дрането на ръкописите, когато се срещнах с И. Андреова, който ме запита не зная ли нейде стари кожени книги; тогаз се чак сетих пак за книгите, тичам на манастира, качвам се на тавана, но що да намеря само два листа на пергамен от пролог и две-три ръкописи Апостол и Евангелие на книга, и печатани в Венеция два Общака. Аз прибрах само двата листа от пергамена и ги дадох Андрееву, а онези ги оставих пак тамо. Пусто! И тогази бях нещо даскалетина, ама дотам бях можил да разбера, че само на кожа писаните книги биле потребни, бе хей човек! Пребири ги тогис, ами ги оставих, та ги опоскаха молците и лалугерите. На 1850, когато отидох на манастира да се поклоня на бащиния си гроб, който беше тука по холерата, на 184... починал, аз обиколих дано намеря каква-годе книжица вет ръкопис, но нито едно листче не сварих . . ."[4]

През 1831 г. Венелин се запознава в Бесарабия със сина на един свещеник от с. Жеравна, Котленско. У него вижда обвита в ръкописен пергаментен лист книга, гръцка аритметика. Съдържанието на листа е богослужебно от XIV в. Той поисква обвивката и я получава. Получава и друг подобен лист и една половина от лист. Всичко това е взето от един сандък със стари книги. Оттук този младеж късал със сестра си листа не един път.[5]

Когато руският пътешественик Антонин посещава през 1865 г. манастира Св. Наум на Охридското езеро, той се интересува от манастирската библиотека. Обаче игуменът му отговаря, че и да е имало някога стари ръкописи, то рибите са ги изяли. Игуменът „слушал, че с пергамента действително ловят риба"[6]. И пътешественикът иронично добавя, че от рибата освен храна има и доход, а от ръкописите, и още повече от българските, каква полза; те само заемат място.[7]

Ефрем Каранов дава следния случай за унищожение на ръкописи поради невежество: „Като питах в една къща, дето знаех, че е имало стари книги, жената ми каза, че тя ги вече изгорила, като туряла по няколко листа под връшника на всеки зелник, за да не изгори зелникът."[8] Когато през 1908 г. Бенешевич посещава Синайския манастир, вижда как монасите използуват пергаментни

[4] П. Р. Славейков, Присовският манастир. Български книжици, ч. II, кн. 1, май 1858, с. 193—197.
[5] Ю. Венелин, Заради возрождение новой болгарской словесности. Букурещ 1842, с. 17—29.
[6] Антонин, Из Румелии. СПб. 1886, с. 92.
[7] Пак там.
[8] Е. Каранов, По етнографията на Македония. СбНУ, кн. IV (1891), с. 304.

листа от ръкописи за гасене на свещите. Освен това той слуша от тогавашния скевофилакс Поликарп, че Синайската библиотека лежала дълго време в стаята на някогашния скевофилакс на лавицата над вратата и на нея гостите слагали празните чаши от кафе. Освен това неотдавна решили да се освободят от тези непотребни неща („хлам“) и затова напълнили пещите за хляб със стари книги и ги изгорили.[9]

През 1908 г. в Плевен работи Атанас Иванов от с. Безово, Дебърско. Той носел със себе си един пергаментен ръкопис. Когато стопанинът на къщата, където Иванов работел, поискал ръкописа, той му откъснал 6 листа, от които 2 после се изгубили. Запазените 4 листа по-късно постъпват в читалището в Плевен, където и сега се намират, а съдбата на останалата част от ръкописа остава неизвестна. За притежателя на този паметник неговото разкъсване няма значение. През 1929 г. проф. Стефан Младенов изследва и издава плевенските листи и установява, че това е западнобългарски апостол от XIV в., западнобългарска безюсова редакция.[10] Освен това проф. Ст. Младенов още установява, че описаният от проф. Б. Цонев ръкопис от Народната библиотека в София под № 89 (488) е онази част,[11] която е останала у Атанас Иванов. Студията на Младенов има още и тази стойност. че в нея се установява въз основа на редица факти съществуването на български ръкописи без носовки, т. нар., безюсова редакция.

По средата на XIX в. в с. Брестовица, Пловдивско, имало много стари ръкописи, някои от които били на пергамент. Част от тези ръкописи отвлякла при наводнение близката рекичка. После някои лица намирали из пясъка части от отнесените ръкописи. Останалите били оставени в старата черква. Когато започнал строежът на новата черква Св. Тодор Тирон, съответните власти решили, че по-добре е тези оцелели ръкописи да се заровят в черквата, за да не се тъпчат и да не ги ядат мишките; те били вече непотребни. Така именно се дошло до заравянето на два чувала с ръкописи. През 1898 г. по нареждане на съответните по-горни инстанции започнали разкопки. Действително намират само следи от някогашното богатство — „едно черно вещество като тор“. Трета част от оцелелите ръкописи останали в камбанарията, където момчетата

[9] Порфирий Успенский, Описание греческих рукописей монастыря святой Екатерины на Синае. Под ред. и с допълнения от В. Н. Беневич. СПб 1911, с. XVI.

[10] Ст. Младенов, Из един западнобългарски апостол от XIV в. СпБАН, кн. XXXVIII (1929), с. 124—144.

[11] Б. Цонев, Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София, I. София 1910, с. 69, № 89 (488).

от селото често се качвали, късали листа и си правели кесийки. Такава една кесийка бива дадена и на проф. Л. Милетич от Тодор Ст. Ташев, който съобщил, че знае и други притежатели на такива кесийки. След като разказва за всичко това подробно, проф. Милетич пише: „Не само гърци и турци са унищожавали нашите стари ръкописи, които ние сега толкова високо ценим и грижливо събираме в нашите народни книгохранилища, но че са ги унищожавали и нашите собствени предци."[12]

3. Унищожение на ръкописите поради лошо съхранение

Невежеството на манастирските обители се проявява и по отношение към ръкописите. А трябва да се отбележи, че източното монашество в редки случаи не може да се похвали с по-голяма култура и грамотност. Така напр. френският пътешественик Пиер Беллон, посетил Атон през 1553 г., пише: „Светогорските калугери са съвсем неграмотни; в цялата Св. гора има до шест хиляди калугери, а във всеки манастир ще се намерят само двама или трима, които знаят да пишат. Владиците и патриархът на гръцката черква са заплашили всички свещеници и калугери с отлъчване от черквата, ако посмеят да прочетат или да напишат някаква книга освен черковна и служебна."[1] По-късно, през 1698 г., английският пътешественик Рикоут също посещава Атон и пише следното: „На сто калугери се среща един, който да знае книга. Само по-способните между поповете и дяконите могат да обяснят богослужебните изречения; четат обаче тъй бързо, че който не слуша внимателно и не знае добре гръцки език, не може да схване какво се чете."[2] Говорейки за библиотеката на ман. Филотея, К. П. Дмитриев-Петкович пише: „Тукашните монаси малко знаят да ценят подобни съкровища; те не умеят да четат гръцките ръкописи и безжалостно ги разкъсват за различни нужди, а за славянските нищо и не говорят."[3]

[12] Л. Милетич, Кесийки от пергаментови ръкописи. Псп., год. XVI (1905), кн. 5—6, с. 336—344.
[1] Сава Хилендарец, Обществените отношения на атонските манастири. Псп., 64, кн. 7—8 (1903), с. 548—459.
[2] Пак там, с. 549—550.
[3] К. П. Дмитриев-Петкович, Обзор афонских древностей. СПб. 1865, с. 19. Р. Кързон за отношението на гръцките калугери към ръкописите: „Продават ги срещу суми, необходими за ремонт на манастирите", СбНУ, кн. VII (1892), с. 160.

...положението в Атон, където монашеският живот е все пак на по-високо културно равнище, то можем да си представим какво е положението в по-малките и провинциални манастири.

Естествено при такава атмосфера не може да се очаква някакво положително отношение и към ръкописното наследство. Не са редки случаите, когато на това наследство се гледа като на нещо никому вече ненужно, като на вещ, която само заема място и пречи, като на боклук, който трябва да се изхвърли. Гледайки така на ръкописите, за тях се отделят обикновено най-лошите помещения в манастирите, най-неподходящите стаи, където влагата и мишките са най-честите посетители. Английският пътешественик Рикоут казва: „На Света гора има библиотеки, ала ръкописите и книгите са покрити с прах и служат за храна на червеите."[4] И това именно лошо съхранение е станало причина да се унищожат не десетки и стотици, а хиляди стари ценни писмени паметници, които, ако днес съществуваха, биха се разкрили много страни от нашето минало, от нашата история и култура. Редица въпроси днес щяха да ни бъдат много по-ясни. Жалко, че понякога и ръководителите на манастирите, игумените, принадлежат към тези, за които ръкописите нямат стойност. Така например, когато английският пътешественик Кързон през 30-те години на миналия век купува в манастира Ксенофон на Атон един ръкопис за 22 лири, монасите не само му се чудят, но му се и смеят, че си дава парите за овехтели книги.[5] За библиотеката пък в манастира Пантократор пише: „Тука ми отвориха в стената една желязна врата, откъдето видях в долния строп на кулата насип от горните стропове и помежду насипания материал до 15 стари кожени ръкописа; някои от тях бяха много големи и украсени, но непокътнати от монасите, които (монаси) ми казваха, че е невъзможно да се приближа до дървената постеля, да се стъпи отгоре . . . погледнах още веднаж на ръкописите, от които два големи тома ме дразнеха дето не можех да се стърпя, дръзнах да престъпя край стената, като слушах да скърцат дъските под нозете ми, които опитвах една по една дали не ще се сринат с мене заедно и като не смеех да отида по-нататък, поисках един прът и с него улових и дотиках до вратата два-три тома, които после разгледах и видях, че бяха се развалили съвсем, писмата им бяха се изтрили и много листа слепени заедно от дъждовете като керпич и се ронеха в ръцете ми като мухлясан пексимет. Ето следствието на доста осъдителното немарение калугерско! Най-много оплаках

[4] Сава Хилендарец, Обществените отношения на атонските манастири, с. 550.
[5] Описание, сп. Читалище, год. II (1871), кн. 6, с. 302.

един много стар ръкопис, красно написан на два стълпа и не зная още колко такива ръкописи можеше да има в ония развалини, може би някои и да се прочетат, но не можех да извадя из ония гробища нито един отломък здрав."[6] В. Григорович пък съобщава че в същия манастир и поради същите причини (като непотребни вече неща) монасите хвърляли книгите в морето.[7]

При това положение няма нищо чудно, че на ръкописите ще се гледа не само с пренебрежение и за тях ще се отделят за съхранение тъмни и влажни помещения, но те ще се трупат безразборно на купчини, ще се разкъсват, ще се продават, ще се пропиляват по различни начини. Много ценни в това отношение сведения ни дава пак Григорович в своя „Очерк". Обикаляйки целия Атонски п-ов и запознавайки се непосредствено с положението на атонските библиотеки, Григорович дава следната картина: „Състоянието на книгите и ръкописите е крайно печално, особено поради забрава и нехайство на жителите. Как да не забележиш противоречията, като слушаш разказите за разните похищения на книги тогава, когато те са оставени на произвола на случая, стават плячка на гниенето, на насекомите и мишките, на затварянето във влажни места . . . Въобще сбирките са се разграбвали в различни места и по различни случаи . . . Особено печално е положението на славянските ръкописи. Някога те са били многочислени. Монах Василий видял голямо количество в такива манастири, в които сега са останали само следи. Тези ръкописи са изтлели в забрава или пък били съзнателно предадени на огъня . . . Невниманието към ръкописите в някои манастири е толкова голямо, че много от тях се крият в разните тъмни килери и за тях никой нищо не знае."[8]

Освен тези общи констатации В. Григорович дава по-нататък и редица конкретни примери за отделните манастири, от които още по-ясно и категорично личи небрежното отношение на монасите към ръкописното наследство. Тези сведения стават още по-ценни, като се има пред вид, че излизат от перото на очевидец; това е „видено", а не „чуто". Така за библиотеката на Хилендарския манастир, която той разглежда от 20. XI до 12. XII 1844 г., дава следните сведения: „Отците ме допуснаха да разгледам тяхната сюгестница. Съседна с трапезарията стая, намираща се в западната стена на манастира, наричана сюгестница. Тъмна и влажна, тя съхранява в своите ниши 150 стари и нови ръкописи,

[6] Читалище, год. I (1870), с. 314—315.
[7] В. Григорович, Очерк. с. 83.
[8] В. Григорович, Очерк, с. 81—84. Думата е за Василий Барски, който посещава два пъти Атон през XVIII в.

пострадали много от неудобното помещение . . .[9] По моя молба монасите ми посочиха върха на тази сюгестница и източния пирг (кула). На върха се намират, казваха ми, някакви книги; в кулата по свидетелството на монах очевидец преди 40 години там били захвърлени стари ръкописи. На върха на сюгестницата в пясъка намерих полуизгнили 20 ръкописа, които са по-стари от всички видени от мене в манастира. Вдигнах ги и отделих 12 от съвсем изгнилите. Това бяха евангелия, паремейники, стихирари със стари ноти, ръкописи в по-голямата си част с ѫ. В кулата ръкописите изгнили. Доколкото са стари и важни, мога да заключа по смачкания лист, взет от гърдите на вехториите. Езикът му не отстъпва на Остром. евангелие . . .[10] Мога следователно да заключа, че по-голямата част от писмените паметници на този манастир отчасти е изгнила, а отчасти е минала в разни библиотеки."[11] За същата библиотека К. Петкович казва: „Към книгите и ръкописите те проявяват непростимо равнодушие, не разбирайки цената и значението им. В последно време започнали да държат книгите и ръкописите под ключ, и то само затова, че се надяват да получат за тях от европейците пари."[12].

Не по-добро е положението и в Зографския манастир, разгледан от Григорович от 20 дек. 1844 г. до 1 януари 1845 г.: „Книгите са скрити в т. нар. скевофилакия, която е близко до събора, в западната стена, в неимоверно мръсна и влажна стая. Те са разположени на купчина при прозореца със счупени стъкла и порядъчно гният; няма нито една цяла. Затова странно беше да се слушат оплакванията на хранителя на тези съкровища, че пътешествениците непрестанно ги ограбват, отнасяйки със себе си неоценими ръкописи, които манастирът смята за своя свещена собственост. Неотдавна един руски пътешественик го лишил от няколко ръкописа, твърде редки (но какви, вече забравили), за което вина има невежеството, разбира се, на предшествениците. А сегашните пазители на остатъците от съкровищата ни най-малко не се грижат даже за помещение . . .[13] В друга стая на същата скевофилакия се намират на лавицата печатни книги и ръкописи, които можех само бегло да прегледам. Грижливият епитроп, проявил вече внимание, стоеше на стража при преглеждането на тези гниещи съкровища и с равнодушие каза, че тук няма нищо; същото повториха и други познавачи на тези книги, небутнати може

[9] Пак там, с. 31.
[10] Пак там, с. 33. Значи ръкописите са българска редакция.
[11] Очерк, с. 33—34.
[12] К. Петкович, Обзор, с. 59.
[13] Пак там, с. 55.

би от 50 години. — Старателно пазейки своите книги, зографците не се стараят поне да ги подсушат. . .[14] Според събраните от мене сведения намират се още ръкописи в разните места във и вън от манастира, но много са и закопани, изгорени или пък са употребени за разни приправки във винарството, риболова и проч. и проч . . .“[15] За Зографската библиотека К. Петкович пише: „Ръкописите и печатните книги много са пострадали поради небрежност; една част е изгнила, а друга е изядена от червеите.“[16]

От 16 до 18 октомври 1844 г. Григорович разглежда манастира Пантократор. За библиотеката на този манастир той пише: „На повторната ми молба да ми покажат книгохранилището отговориха, че манастирската библиотека се е намирала в старата кула, но по време на гръцката война албанска стража я напълнила с вода и книгите изгнили. Увлечен от голямо любопитство, възкачих се по старата стълба и на третия етаж действително намерих множество изгниващи ръкописи и печатни книги; между тях намерих и такива, които биха могли да се съберат.“[17] За библиотеката пък на Иверския манастир, разгледан от Григорович от 20 до 24 октомври 1844 г., се казва: „Тя се помещава в средния етаж на часовойната кула, намираща се до самата черква. Помещението е влажно, книгите и ръкописите са в безпорядък.“[18] За същата библиотека К. Петкович пише: „Книгите са поставени без всякакъв ред в четири шкафа по масите и по пода, захвърлени на купчина.“[19] Разглеждайки Карея, и по-точно килията на Сава Сръбски (11—16 ноември 1844 г.), Григорович пише: „Помолих монаха да ме пусне да видя килията; в достатъчно просторна ниша, но извънредно прашна аз намерих 45 ръкописа и 12 старопечатни славянски книги, които, разпадайки се от времето и небрежността, са, по думите на монаха, собственост на килията.“[20] За църквата Св. Богородица (наричана още Св. Климент) в Охрид В. Кънчов пише: „Тук в преправената част се намира библиотеката на старата църква в един полуразрушен вехт сандък. Охридската община заслужава пълен укор за своето непростително нехайство спрямо тия книги. Не са се погрижили хората да спасят поне това, що е останало от злодейската ръка на невежите

[14] Пак там, с. 57—58.
[15] Пак там, с. 61.
[16] К. Петкович, Обзор. с. 6.
[17] Очерк, с. 15.
[18] Пак там, с. 16.
[19] К. П. Дмитриев-Петкович, Обзор, с. 14.
[20] Пак там, с. 27.

фанариоти! Книгите стоят в отворения долап на пълния произвол на мишките, които една голяма част от тях са преобърнали на прах, а за другата работят с голямо старание! Този е същият долап, в който книгите са били, когато е посетил църквата Григорович. Той е намерил там като по-важна книга само едно житие на св. Климента на пергамент.“[21]

Ценни сведения за начина на съхранението на ръкописите намираме още у руския историк Ал. Гилфердинг и у някои сръбски учени. Тези сведения се отнасят главно до книгохранилища, намиращи се в днешна Югославия. Така например за Призрен Гилфердинг пише: „В църквата Св. Георги се търкалят около 20 стари ръкописа, захвърлени в един тъмен ъгъл в горната част, в женското отделение на църквата, и покрити със слой прах. Те страдат не само от праха; те гният от влагата и отдавна служат, поради нямане на по-добра храна, за храна на мишките. Пергаментните, вижда се, оказали се по-вкусни от книжните за тези животни; затова те се трудили главно над пергаментния препис на Евангелието, писано с прекрасен сръбски устав, видимо от XIII в.“[22] За Дечанския манастир пак Гилфердинг съобщава: „В западната част на Дечанската църква има огромен сандък, приличащ по височина и ширина на голям шкаф. Това е хранилището на старите книги и ръкописи. За нещастие този сандък не ги предпазва от мишките.“[23] За ръкописите в Ипекската патриаршия той пише: „Ръкописите в Сръбската патриаршия са много; те се съхраняват в долапи в западната част на църквата; много са разхвърляни на разни места из църквата.“[24] За гориочката църква Св. Никола в областта на Дечанския манастир Гилфердинг пише: „На един шкаф, вътре в самата черква, намерих купчина от печатни и ръкописни листа и разпадащи се книги. От този боклук, покрит с многовековен прах, аз извадих пергаментна, доста дебела тетрада (104 л.), 4°, писана със сръбски почерк през XIV в.“[25] Такова е положението според Гилфердинг и в редица други манастири в Западна Турция. Единственият манастир, където съхранението е добро, е манастирът Св. Троица край гр. Плевля, Черна гора: „Този е единственият манастир от разгледаните от мене в Западна Турция, където книгите се съхраняват в порядък и старателно, в

[21] В. Кънчов, Пътуване по долините на Струма, Места, Брегалница, Битолско, Преспа и Охридско. Избрани произведения, I. София 1970, с. 443.
[22] А. Гильфердинг, Поэздка по Герциговине, Босни и Старой Сербии. Собрание сочинений А. Гильфердинга, т. III. СПб., 1873, с. 145.
[23] Пак там, с. 136.
[24] Пак там, с. 122.
[25] Пак там, с. 117.

добро и безопасно помещение."[26] На 13 май 1966 г. аз посетих този манастир и прегледах някои ръкописи. Вижда се, че тук е пипала ръка с ясно съзнание за стопанисване на ръкописното богатство. За състоянието на ръкописите в Ипекската патриаршия говори и М. Милоевич, който пише: „Патриаршията има още 123 книги, едни цели, други разсипани и наполовина изгнили. Те са стояли предимно, до нашето идване, в костницата; и поради това са много осакатени. Между тях, малко някои от кожа, така са изгнили от влагата, че приличаха на пихтия и миришеха на човешка мърша."[26а] През 1926 г. Д. Вуксан дава следните сведения за книгохранилището в Ипекската патриаршия: „Както преди, така и след войната ръкописите от Ипекската патриаршия са били разхвърляни вред из черквата, а най-много са били в женското отделение в шкафовете, които не са имали нито стъкла, нито ключове; разбира се, при това положение много са били разнесени и унищожени. Едва измолих от тогавашния игумен да отдели една стая за тези книги, където после ги и сместих, и мисля, че и днес те са там."[27] Съвсем печално е положението на ръкописите според М. Милоевич и в манастира Девич: разхвърляни са на много места из черквата, някои са на влажно и се разпадат, други са покрити с прах и т. н. Някои от тези ръкописи са на пергамент.[28] Интересно е, че положението в този манастир не се е променило и след Първата световна война. Така например през 1936 г. Джорович пише следното: „Със Ст. Станоевич и с още няколко млади колеги от различни специалности посетих Девич през 1933 г. и отнесох от него, това трябва искрено да призная, най-лошо впечатление. Онова, което са писали преди толкова години Гилфердинг и Милоевич за положението и чистотата на манастира, важи, уви, и то в същите размери и за нашите дни. В манастира Девич, доколкото досега по време на моите пътувания можах да видя и да констатирам, най-зле са пазени ръкописите. От отделни книги са изтръгнати или изпаднали не само отделни листове, но и цели тетради и са разпръснати на разни страни на стаята за съхранение. Може би имаше 300—400 такива разхвърляни листа, които никой не се грижеше да прибере и да ги групира по съдържание или поне по общ формат и да ги свържи временно . . . Очевидно те са обречени на гибел . . . По разпръснатите листа се вижда, че

[26] Пак там, с. 229.
[26а] М. С. Милојевић, Путопис дела праве-старе Србије, св. II. Београд, 1872, с. 210.
[27] Зборник за историју Јужне Србије и суседних области. Скопије 1936, с. 190.
[28] М. С. Милојевић, Путопис дела, с. 152—153.

в манастира е имало повече ръкописи, отколкото досега са запазени."[29]

По време на своето пътуване по Румелия през 1865 г. руският пътешественик Антонин Капустин посещава и манастира Трескавец, северно от Марковите кули край Прилеп. Още в Битоля той слуша, че в Трескавец имало голям железен сандък със стари ръкописи. От игумена обаче Антонин узнава, че всичко е изпратено в Битоля и в сандъка е останала сега само купчина разкъсани и изгнили листа. Когато намират този сандък, пред погледа се разкрива наистина цяла купчина изгнили и мухлясали книги, смачкани и нагънати листа, разкъсани тетради и няколко оцелели, но съвсем изпомачкани книги в кожена подвързия. Влагата и задухът тук господствуват.[30] Когато същият пътешественик посещава Буковския манастир край с. Буково, Битолско, той пита игумена за стари книги и пише: „. . . почитаемият началник наексславянската обител, известен със своето неразположение към всичко, което не е елинско, не можеше, ако и да искаше, да се отърве от нас. Той си припомни, че действително има „там на лавицата" три-четири български стари книги (речено по български. Целия разговор водихме по гръцки), в това число може би и Евангелието, но поради изгниването им просто страшно е да се вземат в ръка."[31]

Такова е положението на някои места и в наше време. Така например, когато Народният музей в Белград изпраща през 1920 г. специална комисия да проучи някои неща в Грачаница, констатира се, че в ризницата (съкровищница) е намерен голям брой ръкописи, разхвърляни и плесенясали от влагата. През 1927 г., когато участниците във Втория международен византоложки конгрес посещават Грачаница, виждат разпадането на отделни ръкописи при опита да се извадят те из шкафа в манастирския зид.[32]

[29] Зборник за историју Јужне Србије, с. 101.
[30] Антонин, Поэздка в Румелию. СПб., 1879, с. 339—341.
[31] Пак там, с. 358.
[32] Вл. Мошин, Рукописи манастира Грачаница. Старине Косова и Метохије. Приштина 1961, с. 19.

4. Унищожение на ръкописи чрез зазиждане или закопаване

В случай на нападения, войни, някакви бедствия или поради невежество се е прибягвало до зазиждане на ръкописното наследство в някоя стена или до закопаване в земята. Намерението е да се спаси съответното богатство, но обективно се е получило така, че не един път то става жертва. Ето няколко примера.

След като турците завземат през 1382 г. София, монасите от Рилския манастир се почувствуват и те застрашени. Затова игуменът на манастира Дометиан преписва Завета на Иван Рилски и скрива оригинала заедно с редица други манастирски вещи и книги. От този Дометианов препис после монах Саватий прави друг препис и към него поставя следната бележка[1] от 1385 г.: „Този Завет, който светият наш отец Иван Рилски пустиннослужител и чудотворец предаде на своите ученици преди смъртта си, преписа от кожената хартия с голяма точност всечестният и преподобен между свещеноиноците господин Дометиан, мъж начетен и изпълнен с всякаква духовна мъдрост и разум — който беше ученик на преподобния пустинник Варлаама, който живя девет години на Черна планина, която сега се назовава Църней, и на старата постница — двадесет и осем години. А след като почина неговият старец, той [стана] игумен и наставник на великата общежителна Рилска лавра. Преписа го за по-лесно прочитане и възпоминание от всички иноци в тази обител, понеже кожената хартия, на която беше написан първообразно този Завет, биде скрита грижливо заедно с другите монастирски вещи и книги поради големия страх, който владееше тогава от нечистивите агарянски чеда. В годината от създаването на света 6893, а от Рождество Христово 1385, 12-й ден от месец февруари, на паметта на свети Мелетий Антиохийски. И от него направих препис аз, смиреният свещеноинок и еклисиарх Саватий, всегдашен (ученик) на всечестния игумен и наставник Дометиан."

В. Григорович съобщава следното за Рилския манастир: „Не само с готовност почитаемите отци ми показаха своето ръкописно

[1] Йорд. Иванов, Св. Иван Рилски и неговият манастир. София 1917, с. 131; В. Сл. Киселков, Рилският манастир. София 1937, с. 105—106; Ив. Дуйчев, Рилският светец и неговата обител. София 1947, с. 256—257; Ив. Гошев, Заветът на св. Иван Рилски. Годишник на Духовната академия, т. IV, 1954—1955, с. 9—10.

събрание, но освен това и с добродушна откровеност и искрено съжаление ми обясниха причината за неговото оскъдяване. Една част от ръкописите е изгоряла, друга един непросветен монах, бивш игумен, смятайки го за полезно и не желаейки да се разграбят, занесъл я в близката пустиня, където тогава се строяла църквата Св. Иван Рилски, и хвърляйки книгите в гората, заповядал да ги затрупат с камъни."[2] За такъв случай говори и Неофит Рилски: „За голямо мое съжаление чул съм от един монах, че на едно отдалечено място (т. е. в един скит към един български манастир) имало колкото една кола много стари книги (но славянски ли са били, или български, не е известно. Без съмнение трябва между тях да е имало някоя писана и на прост български език), от които монахът искал да се избави, за да не му досаждат; изкопал в този скит един дълъг ров и там ги закопал (защото поради голямото благоговение, което имал към тях, каквото той сам изповядваше, не смеял да ги изгори или пък да ги хвърли на полето). О, загуба за нашия народ! О невинна простота на този монах! Ако наистина този монах е знаел какво те струват, не би ги закопал, но невежеството какво не прави. Такива старини други народи с голямо старание и труд ги търсят в най-тъмните и скрити места, а нашите сънародници ги закопават като непотребни."[3] Не е изключена възможността тук да става дума за същото събитие, за което говори и Григорович.

По кърджалийско време зазидали „четире хрисовула в манастира Св. Троица при Търново.[4] Тези хрисовули били от влашки воеводи, които помагали материално на манастира. Най-старият хрисовул бил от 1715 г. от воеводата Йоан Стефан Кантакузин, а най-новият от 1803 г. от Константин Александър Ипсиланти. По време на кърджалиите, когато манастирът бил ограбен, игуменът зазидал въпросните хрисовули, турени в тенекиена кутия, в манастирската църква, гдето били намерени чак в 1847 г., когато последната била развалена." В една бележка към статията на П. Р. Славейков „Два български ръкописа" четем следното: „В Келифарево е имало три черкви, но една само е останала здрава, при подновяването на която в 1830 г. (според казанието на покойния Генча Парцалски) до една кола ръкописни книги заровили ги в женската църква. А в Беляковец, както казват и досега живите попове, като подновявали черковния храм Св Петка, изсипали в

[2] В. Григорович, Очерк, с. 131.
[3] Н. Рилски, Болгарска граматика. Крагуевац 1835, с. 47.
[4] Ст. Чилингиров, Български читалища преди Освобождението, София 1930, с. 20.

темела до два товара ръкописи."[5] Каква е причината за унищожението на тези толкова много ръкописи, от бележката не личи.

За закопаване на ръкописи говори и Ефрем Каранов. Той пише следното: „В основите на някои си нови черкви, наприм. Паланечката, са закопани стари книги; при разкопаването, за да се направи нова черква, в село Довезенци, Кумановско, в земята се намерил един стар пентикостар", т. е. цветен триод.[6]

По време на реставрирането през 1960 г. на черквата Св Парашкева в с. Енина, Казанлъшко, и по-специално по време на почистването на боклука се намират фрагменти от стар ръкопис — апостолски четива. След почистването и проучването се оказва, че това е старобългарски кирилски паметник от XI в. Паметникът бил зазидан някъде в черквата и при подновяването на някои части излиза наяве. Паметникът е проучен и издаден от К. Мирчев и Хр. Кодов.[7]

Румънският учен Бияну говори, че закопаването на ръкописи по манастирите ставало често. „Преди 20 години, казва той, когато манастирите се управлявали от гръцки монаси, заровили в земята голямо количество стари черковни книги, негодни за употреба."[8]

Когато избухва гръцкото въстание през 1821 г., помаците около Карлуковския манастир нападат манастира и избиват някои калугери; някои успяват да избягат. Един от избягалите успял да вземе „потира, евангелието и някои златни и сребърни неща и ги занесъл в Плевен, та ги предал на чорбаджи Цвятко Цонов, който ги закопал в двора си и ги върнал чак когато манастирът бил наново отворен", т. е. след май 1834 г.[9]

В писмо от 1 септември 1858 г. Кръстьо Тарпански от Котел пише до Раковски следното: „Доказа ми даскал Димитар защо някой чифчия намерил 4 книги в едно дарво и ги зел негува словеснос, ама ни са на кожа, но на книга . . ."[10] Споменатият тук даскал Димитър е Димитър Русков, също от Котел. В едно писмо до Раковски от 8 септември 1858 г. той пише: „При това намерих и някоя старобългарска книга, църковни, кои намерил един прост човек в едно дърво близ Ракова, писани някои в Койнари, българско село близ Искър река, някои в Раково, не можах обаче да издиря нищо

[5] Български книжици, ч. II, кн. 1, май 1859, с. 259—260.
[6] Е. Каранов, Материали по етнографията на Македония. СбНУ, V (1891), с. 307.
[7] Енински апостол от XI в. София 1965.
[8] П. Сырку, Остатки славянской литургии в Молдавии. ЖМНП, CCXX (1882), с. 302—305.
[9] Юрд. Трифонов, История на град Плевен. София 1933, с. 97.
[10] Архив на Г. С. Раковски, II. София 1957, с. 365.

историческо в них."[11] Дали става дума за едни и същи ръкописи, или за различни, не може да се разбере.

Около 1905 г. намерили скрит в покрива на черквата в манастира Св. Врач край с. Куклен, Пловдивско, гръцки препис от типика на Бачковския манастир. Като се имат пред вид силното гръцко влияние по тези краища и щетите, нанесени от гърците на този манастир, скриването ще да е станало с оглед запазването му от унищожение.[12]

В началото на 1977 г. бива намерен псалтир откъм XIII в., зазидан в стената на Боянската черква. Сега ръкописът е в реставрация в Народната библиотека в София. Предстои проучването му.

5. Унищожение на ръкописите чрез изгаряне

Твърде много ръкописи са станали жертва и на огъня. Изгарянето е ставало при различни обстоятелства и различни случаи: съзнателно, при пожари, въстания, войни и др. Огънят е започнал своя унищожителен поход много отдавна. Примерите в това отношение са много. Така, когато през 1274 г. византийският император Михаил Палеолог по политически съображения се обявява за унията между Източната и Западната черква под върховенството на папата, в Света гора има остри протести. Обаче поради суровите мерки от страна на императора някои атонски манастири прекланят глава и приемат унията. Българският манастир Зограф не се подчинява и запазва православието. В резултат на това латински банди нападат манастира през 1275 г. и нанасят големи щети: запалват съградената от Иван Асен II манастирска кула, в която изгарят 22 монаси и 4 души светски лица, унищожават църковни принадлежности, останали от българските царе Симеон, Петър и Иван Асен II, и т. н. Сега именно биват унищожени в кулата и 193 ръкописа. Какви са били ръкописите, не се знае.

Събитието е описано на гръцки и български.[1] Българският текст е от XVI в., намерен от В. Григорович. Сега се намира в

[11] Пак там, с. 371.
[12] Тези сведения получих през м. май 1977 г. от архим. Евтимий, библиотекар в Бачковския манастир. Тук са били открити и други стари ръкописи, пренесени после в Народната библиотека в Пловдив. Вж. Ст. Н. Шишков, Пловдив в своето минало и настояще. Пловдив, 1926, с. 405.
[1] Йорд. Иванов, Български старини из Македония. София 1931, с. 437—440, и посочената тук литература.

Григоровичовата сбирка в библиотеката „Ленин“ в Москва (Григ. 1706). Обнародван е от К. Радченко[2] и Йорд. Иванов[3]. Тук четем следното: „Латините водеха война, както се рече, и против други и сетне дойдоха и в манастира на светия и славен великомъченик и добропобедник Георгия, наричан Зографски. И понеже латините не бидоха пуснати в манастира от неговите монаси, те влязоха насила, завладяха го и запалиха кулата на цар Ясеня на 10-и октомври, в годината 6784 от създанието на мира (или 1275 г. от Христа). Кулата и църквата изгоряха съвсем заедно със 193 книги, с църковните съдове и златни епитрахили, с многоценните завеси и с всички други църковни утвари, които бяха останали от благочестивите и приснопаметни царе, именно от св. цар Петър, от великия Ивана Асеня и от Симеона. Едни от предметите бидоха задигнати от нечестивците, други погинаха в пламъците, а заедно с това изгоряха и двадесет и един инок и четири мирски лица. Имената на изгорелите иноци са следните: Тома, Варсонофий, Кирил, Михей, Симон, Иларион, Яков, Мартимиан, Козма, Йов, Киприан, Сава, втори Яков, Сергий, Мина, Йосиф, Йоnакий, Павел, Антоний, Евтимий, Доментиан и Партений. Последният от тях, еклисиархът Партений, като гледаше насилническата и жестока смърт на своите събратя, както и своята, която щеше да последва наскоро, хвърли се от кулата долу, но не умря веднага, а поживя още тридесет дни и се помина и той в господа, на 8-и ноември, като премина в незагниващия и безконечен живот.“[4]

Споменът за нахлуването на латините в Атон и за нанесените от тях щети се запазва цели векове в съзнанието на светогорското монашество. Така например, когато през 1852 г. К. Петкович посещава Атон, той слуша в няколко манастира за това събитие: „След превземането на Цариград от латините по време на кръстоносните походи Св. гора претърпяла също много от западните — от папата, както простодушно се изразяват тукашните монаси. Тогава и съборната черква на Протата останала дълго време в запустение без покрив, така че дъждът много повредил стените заедно с живописта.“[5] За манастира Каракал К. Петкович пише: „И

[2] Киевские Унив, известия, 1898, № 9, с. 116—117

[3] Йорд. Иванов, цит. съч., с. 438—440; Йорд. Иванов, Старобългарски разкази. София 1935, с. 49—52 (новобългарски превод).

[4] Идентичен случай имаме и с черквата в с. Грачаница, край Прищина. В приписка от 1388 г. се съобщава, че там изгарят пазените в пирга (кулата) книги и редица лица: „. . . понеже светата черква беше разорена от триклетите иноплеменници и книгите изгорени в пирга (кулата) и с тях множество хора“. Л. Стојановић, Стари српски записи и натписи. I. Београд 1902, с. 52, № 62.

[5] К. Петкович, Обзор Афонских древностей, с. 10.

тук монасите разказват за многото разорения, които направил папата по време на кръстоносните походи, когато на Цариградския престол седнал император Балдуин.“[6]

По средата на XVII в. в Атон изгарят редица руски книги, обявени от събора на атонските монаси (1650 г.) за неправославни. Това са книгите от Никоновата редакция в Русия. За това събитие говори един надпис в Хилендарския манастир: „Годината 7158, когато имаше спор за кръщението в Света гора и гърците изгориха в Карея (?) московските книги и духовника Дамаскина и попа Романа и техния ученик Захария затвориха в тъмница и ги глобиха 7 гроша. Оле, страшна беда от лукавия грънки род! Месец май, 28 ден. Голямо безчестие сториха на всички сърби и българи.“[7] Или 7158—5508=1650. За същото събитие Порфирий Успенски пише: „В 1650 г. съборът на атонските монаси признал за неправославни черковните книги от московския печат и ги изгорил.“[8] Пак във връзка с това събитие В. Григорович пише: „Много е вероятно да не са щадили и други книги. Въобще неуважението към славянските книги дало повод за тяхното унищожение.“[9]

Случаят с изгарянето на руските книги в Атон нашумява много в момента и вестта за него се разнася далеко от атонските предели. Когато Арсений Суханов се намира в манастира Васлуй край Яш, чул, че в Атон изгорили московски печатни книги, защото в тях се казвало да се кръстят с два пръста. Когато монасите се научили, събрали се „всички от всичките манастири“ и с „голяма ярост“ изгорили всичките книги, искайки да изгорят и монаха-сърбин, който ги бил донесъл.[10] Освен това игуменът на Васлуйския манастир разказва на Суханов изобщо за враждебното отношение на гърците към българите и сърбите.[11] В едно полемично съчинение против разкола четем следното за това събитие: „Когато една от московските печатни книги била пренесена от сръбския монах Дамаскин в Атонската планина, светогорските отци известили за това на константинополския патриарх Партений и по негова заповед изтезавали монаха Дамаскина и книгата на руски език, учеща да се кръстят с два пръста, изгорили през 7157 г.“[12] Монасите

[6] Пак там, с. 22.
[7] Правословное обозрение, № 9 от 1867, г., с. 48.
[8] Порфирий Успенский, История Афона, III. СПб. 1892, с. 567.
[9] В. Григорович, Очерк, с. 82—83.
[10] С. Белокуров, Арсений Суханов, I—II. Москва 1891, с. 201—203.
[11] Пак там, с. 206. Английският пътешественик Рикоут, посетил Атон през 1698 г., пише за светогорските монаси: „Тяхното убеждение е, че най-доброто средство против каквото и да е безверие е да се изгорят противочерковните книги.“ Вж. Псп. LXIV (1903), кн. 7—8, с. 550.
[12] Пак там, с. 203.

Пахомий и Феодорит от Чудовия манастир в Москва също говорят в молбата си до цар Алексей Михайлович за изгарянето на московските книги в Атон. [13]

За положението в светогорските манастири по онова време много ценни сведения намираме у В. Григорович. „В Зограф, пише той[14], малко преди моето пристигане изгорили купчина ръкописи. От очевидци слушах, че във Ватопед, Ксеноф, Симопетър и Филотея безпощадно ги горили. Причините за това изтребление ми са известни само отчасти. Всичките събрани от мене сведения се отнасят до недавнашни времена. Струва ми се, че обичаят да изгарят книгите е много по-стар . . . Количеството ръкописи било голямо, защото, както ме уверяваха, в изпълнената от тях пещ изпекли манастирския хляб." За библиотеката пък на манастира Пантократор Григорович пише: „На молбата ми да прегледам хрисовулите и библиотеката ми отговориха: хрисовулите са изгорени, а книгите повредили турците."[15]

Не са малко щетите, които нанасят турците в Атон и по време на гръцкото въстание (1821 г.) и Руско-турската война през 1828—1829 г. Г. Димитров пише: „Според нас във време на Руско-турската война (1828—1829) и веднага след нея (1830) турците по причина на известните български движения за свобода подозирали и покровителката им гръцка духовна и църковна власт. Всички тогавашни видни българи заедно с видните гърци били по-отрано членове на Филики Етерия (заверата). Турците навред дирили книги, тефтери и писма, укорни за християните. Тая постъпка и политика на турците почнала от 1821 г. и траяла до 1830 и после. Църковната православна власт, отговорна за християнското население пред турската власт, събирала всичко писано и напечатано, което можело да се счита за укорно пред турците, и принудително и грижливо го изгаряла, за да не падне в ръцете на турците, за спасение и откупление от смърт под турски ятаган на християнин, бог знае колко стотини хиляди струва."[16]

Имаме и редица други документи, които свидетелстват за големите щети, нанесени от турците във връзка със заверата в Света гора. В една бележка от монах Спиридон, поместена в ръко-

[13] Н. И. Субботин, Материаль для истории раскола, VI. Москва 1881, с. 30.

[14] В. Григорович, Очерк, с. 82—83.

[15] Пак там, с. 14. По време на Чипровското въстание през 1688 г. в Чипровци биват унищожени черквите и черковните богатства, манастирът и манастирската библиотека, където е имало и стари ръкописи. Вж. Й. Захариев, Чипровци. С. 1938, с. 111.

[16] Известия на Варненското археологическо дружество, кн. V (1912), с. 30—31; Юрд. Трифонов, Преданието, с. 4.

пис, собственост на Хилендарския манастир, се говори дори за опустошаването на Атон от турците през 1821 г.: „Тогава протеглихме много заради нашите грехове от Лобут-паша и от арнаутите, които седяха в Света гора, и от разбойници; за малко не запусте Света гора. И всичките началници, които имахме, всичките избягаха и мнозина от нашите хилендарски братя се обръснаха и побягнаха. И ние останахме 12 души монаси в Хилендар. Голямо зло изпатихме от ерисовските арнаути, както и от сираскеровите човеци, които бяха караул. Тогава свалиха куршума от параклисите и от кръщелницата. И без началника много изпатихме. Тогава изгориха каламарийските метоси. В 1821 година. Убогият между монасите Спиридон, последен подстриган в Хилендар. Ох, ох, ох, горко на мене грешния."[17]

За същото събитие през 1821 г. и за същия паша английският пътешественик Роберт Кързон пише за Великата лавра: „Но другите им редкости много се смалили в числото и в стойността от Абдилебуд паша, който обрал и манастирите, и монасите в Атонската планина."[18] Когато К. П. Дмитриев-Петкович посещава по средата на XIX в. манастира Каракал, слуша от епитропа, българин по народност, следното за библиотеката: „Няма нищо — по време на гръцкото въстание всичко загинало. Турските зверове изгорили всичко, от ръкописите правили патрони, а монасите, бидейки в голяма нужда, продавали го като стока и за нищожна цена."[19] За библиотеката на манастира Св. Павел Петкович пише: „Що се отнася до славянските ръкописи, то те били тук по-рано несъмнено повече, но когато гърците си присвоили манастира, унищожили много от тях, не разбирайки цената им и считайки ги за *ἄχρηστα πράγματα*. Освен това според разказите им по време на гръцкото въстание турците правили от ръкописите патрони, а гръцките монаси ги хвърляли с чували в морето."[20]

В Протопопинския дамаскин от XVII в. (НБ, София, № 708) на първите няколко бели листа има бележки от Тодор Пирдопски за турски золуми. Тук четем за 1821 г.: „Тогава влязоха и в Света гора и поразиха няколко малки манастири и настана голям глад в Света гора. И после калугерите се помолиха на царя да не позволи да разорят Света гора."[21]

[17] Йорд. Иванов, Български старини из Македония. София 1931, с. 273.
[18] Читалище, год. I., кн. 9 (1870), с. 283.
[19] К. П. Дмитриев-Петкович, Обзор Афонских древностей, с. 22.
[20] Пак там, с. 32.
[21] Б. Цонев, Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София, II. София 1923, с. 345—346.

Руският архим. Леонид съобщава, че „според разказите на още живите монаси турските войници палили с книги кухненските и хлебните пещи или пък ги хвърляли с чували в морето“[21a]. Игуменът на Зографския манастир му разказва, че зографската библиотека е пострадала почти цялата по време на гръцкото въстание от турските войници, които били на гарнизон във всички атонски манастири.[22]

Трагичната съдба на литературното наследство в Св. гора намира отражение и в нашия фолклор. Така например в една народна песен („Крали Марко и жълта базиргяна“) от с. Връбница, Софийско, записана и обнародвана от Ст. Ватев, се говори как „жълт базирѓянин“[23] иска да опустоши Св. гора и да изгори книгите в светогорските манастири:

Па че плени Света гора,
че изгори бели манастире,
че изгори Илиндар манастир,
че погуби стари игумене,
че погуби сички ученици,
че изгори книги вангелии;
сички народ без закон че стане'
прати писмо жълта базиргяна,
па го прати чиста Света гора,
. . . .
Ем че плени чиста Света гора,
че изгори бели манастире,
че изгори Илиндар манастир,
че изгори сички манастире,
че погуби сички ученици,
че изгори книги вангелии.
сички народ без закон че стане.

От това обаче опустошение спасява Света гора Крали Марко, който излиза да се бори срещу „жълта базиргяна“:

Че отърва чиста Света гора,
и отърва Илиндар манастир.
Света гора беше опленило,
и егумене беше погубило,

[21a] Архим. Леонид, Славяно-сербские книгохранилища в св. Афонской горе, в монастирях Хилендаре и св. Павле. Чтения ОИДР за 1875 г. т. I, с. 3.
[22] Пак там, с. 52.
[23] СбНУ, кн. V (1891), с. 89—93; срв. и Б. Ангелов и М. Арнаудов, История на българската литература в примери и библиография. Българска народна поезия. I. София с. 183.

като с книги днеска литургийски
се то време чеше ги изгори,
сички народ чеше да отстрани
и без закон чеше да остане.

В народната песен „Марко и жълта чифутина" от с. Бистрица, Софийско, също се говори за заплаха от изгаряне на Света гора. Крали Марко вечеря с майка си и се смее; смее се на „жълта чифутина", който се заканя да ограби Света гора. И тук Крали Марко спасява Св. гора от унищожение:

Я се смеем жълта чифутина,
че се фалил жълта чифутина
да собере три иляди войска,
да ги води чиста Света гора,
да разбие Илиндар манастир,
да потроши кули и кръстове,
да обере злато, бело сребро.[24]

В началото на XIX в. Света гора бива ограбена и от кърджалиите.

В народната песен от Тетевен, свързана с кърджалийските нападения, четем следното:

Прочуле се кържалие,
кържалие, золумжие.
Кадя ходат золум правят,
Света гора те обират.
Книга праштат кържалие,
книга праштат в Тетевене. . .[25]

В своите „Пътувания по България" Константин Иречек съобщава за редица унищожения на ръкописи и старопечатни книги по време на Априлското въстание (1876 г.) и Руско-турската война (1877—1878 г.).

Село Мечка (Панагюрско). За това село Ст. Захариев пише следното през 1870 г.: „Към север от града са 80 къщи, 1 стара черква, 1 училище с 30 учн., 2 хана и 300 жит . . . В тая черква стените са изкусно изобразени с български светии, дето намерих и две черковни книги старобългарски ръкописи."[26] Обаче по времето на Априлското въстание селото пострадва много. Иречек пише: „В селото до въстанието имало старинна църквица С. Никола с надписи и с ня-

[24] СбНУ, кн. V (1891), с. 88—89.
[25] Т. Васильов, Кърджалиите в Тетевен. Псп, кн. 2, 1882, с. 149.
[26] Ст. Захариев, Географско-историко-статистическо описание на Татар-Пазарджишката кааза. Виена 1870, с. 39.

колко ръкописа на пергамент и на книга. Турците я изгорили; останали са само опушените стени без стряха."[27]

Гр. Панагюрище. Иречек казва: „В училището изгоряла и библиотеката, която имала около 2000 тома и 15 български и сръбски ръкописа, от които някои били дори от XIV век. Запазили се само няколко интересни екземпляра, които в 1875 г. по щастлив случай занесъл в Русия тукашният гражданин проф. Дринов."[28] След смъртта на Дринов (1906) г. в библиотеката му биват намерени някои ръкописи, които сега са в Народната библиотека в София: пергаментен лист от миней от XIII в., сборник от два пергаментни листа от XIV в., пергаментен лист от апостол от XI в., сборник и Синодик от XVI в., апокрифен сборник от XVI в. и др. За някои се знае положително, че са от Панагюрското читалище.[29] Изглежда, че в Панагюрище е имало повече ръкописи. В. Е. Априлов съобщава следното: „Като узнали за моите търсения на разни старини по България, жителите на Панагюрище ми изпратиха десет неупотребявани вече от тях ръкописа на църковни книги, между които един Общ миней от XIII в. Той е писан на пергамент, голям лист, и заслужава внимание. Останалите, най-старият от които е от 1607 г., са писани на груба хартия."[30] Каква е по-нататъшната съдба на тези ръкописи, не се знае.

Село Батошево, Севлиевско. Батошево участвува активно в Априлското въстание и бива опожарено. На л. 1б на печатан миней за м. февруари, който сега е в музея в селото, четем следната бележка: „Настоящіятъ миней м-цъ февруарій 1876 год. 6 маіа въ востаніето Българско черкезите и турцыте, като изгориха черквата ны въ селото Батошеву св. В. М. Димитріа сѫсъ сичките и вѫтрешни хуругви (потреби) ограбили потирь кандила сребарните и дрехи и прочій. После само тъзи книга намерихми въ трявата на черковнія дворъ, която я секли и боли (дупчили) на място Бѫлгаринъ Востанникъ я мѫчили." Бележката е от 22 януари 1899 г.,

[27] К. Иречек, Пътувания по България. София 1974, с. 400.
[28] Пак там, с. 411.
[29] Б. Цонев, Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София, I. София 1910, с. 432—438, 442, 449, 450, 453, 456, 460.
[30] В. Е. Априлов, Денница ново-болгарского образования. Одесса 1841, с. 89. Два ръкописа — общи минеи — от Панагюрище днес се намират в музея в гр. Кострома, северно от Москва. Отначало са изпратени в Одеса на В. Априлов. В минея от XV в. на л. 29б—30 четем: „Провожда се сия книга глаголемая минеї от Панагюрища в Одеса до тамошните господаре или лучше рящи на господина Василие Априлова." Другият ръкопис е от 1563 г. На л. 37б—38 имаме: „Провожда се сей миней от село Панагирища до благородного господаря Василия Априлова в Одеса". Вж. В. Н. Бочков, Коллекция рукописей Государственного архива Костромской области. Кострома 1964, 67—68.

писана от свещеник Х. К. Минев. Освен това дядо Миню поп Коев съобщава за „Дулап“ с книги, които изгорели по време на въстанието. Вж. Дим. Попиванов, Батошево и батошевци. 1961, с. 49. История на село Батошево, останала в машинопис.

Гр. Копривщица. К. Иречек пише: „Още преди 40 години имало, казват, тук маса ръкописи, обаче една част била унищожена от един пожар в метоха до църквата, а други били разнесени от частни лица.“[31]

С. Сопот (сега гр. Сопот, Карловско). И това село е посетено от К. Иречек, който пише: „При полите на Балкана лежи манастирът Св. Спас, сега подновен. През войната той изгорял с всичките свои паметници; Григорович видял в него „няколко нови ръкописа“, а тукашни хора ми твърдяха, че в тях имало интересни бележки за турско време.“[32]

Калоферски мъжки манастир. К. Иречек съобщава следното за този манастир: „Тук е имало някога и ръкописи, наприм. поменици и някаква си българска хроника, писана с черни и червени букви, ала всичко това пропаднало.“[33]

Гр. Калофер. „Местната църква била от 1714 г.; нейните ръкописи с интересни бележки пропаднали в последната война“[34], т. е. през Руско-турската (1877—1878 г.). За същия случай Н. Начов казва, че през 1877 г. изгаря богата архива с библиотеката на мъжкото училище, а също така и книжното богатство у частни лица.[35]

Кричим. „По реката нагоре, 1—2 ч. от селото, се намират в скалиста долина два кричимски манастира Свети Врачеве и Пресвета Богородица; първият, казват, отдавна бил пуст, вторият бил изгорен през въстанието в 1876 г. заедно със своите старини, ръкописи и старопечатни книги (екземпляри от сръбските печатници в XVI в.).“[36]

Гр. Клисура. По време на Априлското въстание Клисура пострадва много. Старата черква бива съборена до основи и опожарена. Цялото ѝ имущество е изгоряло и ограбено.

Не само по време на въстания и войни, но и при други случаи — грабеж, опустошения, разбойнически нападения и т. н. — са пострадали нашите ръкописи. Така например Ст. Захариев съобщава, че слушал от поп Илия, който бил на 96 години, че в Чепино имало

[31] К. Иречек, Пътувания по България, с. 415.
[32] Пак там, с. 426.
[33] Пак там, с. 435.
[34] Пак там.
[35] Н. Начов, Градиво за историята на калоферските училища. Упр. год. VIII (1903), кн. 1, с. 2.
[36] К. Иречек, Пътувания по България с. 495.

стари български книги, но помаците ги изгорили заедно с черквите.[37] Когато през м. март 1801 г. кърджалиите нападат Тетевен, ограбват го и го опожаряват. В една летописна бележка за този случай изрично се говори за изгаряне и разграбване на черковните книги в черквата: „Да се знае когито изгоре село наше Тетювень в лето ѿ Христа, аѿ мсць марть день а и като изгорѣха сички вещи църковнѣ. И еконите и книгите и одежди и кандилата и потире и сички сосоуди цръковны оплениха."[38]

По същото време бива разсипан от кърджалиите и ман. Св. Георги, намиращ се в местността Кайлъка около 6 км от Плевен. Манастирът притежавал стари хрисовули, които уж после попаднали в ръцете на някои плевенци, но съдбата им по-нататък остава неизвестна.[39]

Руският славист В. И. Григорович съобщава, че когато минал през Пловдив (1845 г.), видял добре уредена библиотека при гръцкото училище, която после, през 1846 г., при пожар изгоряла цялата. Григорович още съобщава, че в тази библиотека имало няколко нови ръкописа, но какви са били, не съобщава.[40]

В едно писмо от 5 май от Одеса Раковски съобщава на Сп. Палаузов за изгаряне на ръкописи в Тулча: „В последное время от Котел е изнесена една Българска история на кожа писана, де имало и царски образи изобразени, нъ за незчастие наше тия изгорели в Тулча."[41] За същото събитие говори и Димитър Т. Душанов в писмото си от 4 октомври 1856 г.: „Писмото ви щом влезе у ръцете ми, го разчетох, не загубих време да намеря котленецът г-на Гандя Вълков и му предложих колкото ми пишете, но скръбта изведнъж на место радост мя облада, като чух да ми приказва за ръкописите, кои биле украсени и с образите царски, че изгорели, когато му преди няколко време изгорял тук дюгенът."[42]

В писмо от 25 май 1858 г. от Дупница (сега Станке Димитров) до Спиридон Н. Палаузов се съобщава за пожара през 1857 г., в който е изгоряла черквата Св. Николай заедно със „свещените книги, свещените сосуди, одеждите свещенически, свещените икони и прочия"[43].

[37] Ст. Захариев, Географско-историко-статистическо описание, с. 69.
[38] Т. Васильов, Кърджалиите в Тетевен. Псп, кн. II (1882) с. 148.
[39] Юрд. Трифонов, История на града Плевен. София 1933, с. 85—86, 56.
[40] В. Григорович, Очерк, с. 139.
[41] Архив на Г. С. Раковски, I. София 1952, с. 160.
[42] Сп. Палаузов, Избрани трудове, I. Под редакцията на В. Гюзелев и Хр. Коларов. София 1974, с. 24. Гандьо Вълков е котленец, който се преселва в Тулча. От Котел той взема със себе си редица ръкописи.
[43] Архив на Г. С. Раковски, I, с. 121, 123.

За рилската ръкописна сбирка Йорд. Иванов пише следното: „Поради турските опустошения и чести пожари в манастира ръкописната сбирка не представлява онова, което се очаква от най-големия манастир в българските земи. От най-старата българска книжовна епоха, именно от първото царство и византийското робство, нищо не е запазено. Малко са ръкописите и от време на второто българско царство, всичко седем-осем. Останалите паметници са от време на последните пет века от турското робство . . . А че рилската сбирка е била богата и значителна, за това се досещаме от многобройното някогашно братство, от богатството на манастира, пък и от вестите, които имаме за самите нейни ръкописи. Едни рилски ръкописи сега са пръснати в петроградските библиотеки, московските, одеската, белградските, букурещките, в Софийската Народна библиотека, в Софийската синодална ръкописна сбирка и др.; други са в частни ръце, а най-вече са изчезналите. Изглежда, че току-речи всички ръкописи от предтурското време са погинали. Видяхме как през 1385 г., ще рече осем години нещо преди падането на Търново, старците в Рила, като се опасявали от турско опустошение, събрали всичко по-ценно от манастирските вещи и ръкописи заедно със завета на св. Ив. Рилски и го прикрили. Скоро след това манастирът бил опленен и опожарен и известно време бил запустял. Тогава ще да са загинали вероятно старобългарските ръкописи. Възможно е някои от прикритите старини, бидейки зазидани напр. на стените на Хрельовата кула или другаде, да са останали неизвестни за обновителите на манастира. Така е изчезнал и заветът на св. Ивана, познат по късен препис от преписа на Дометиана през 1385 г."[44]

През Втората световна война също пострадаха немалко ръкописи. На 6 април 1941 г. при бомбардировките над Белград пострадва най-много Народната библиотека — изгарят ръкописите, списанията и др. От ръкописното наследство се спасяват само три ръкописа, които са били дадени на научни работници за ползуване.[45] В ръкописите на Народната библиотека имаше редица преписи от съчиненията на старобългарски писатели. Така например в празничен миней от XIII в., л. 62, се е намирала Азбучната молитва от Константин Преславски.[46] Преписът вероятно би улеснил разрешението на някои спорни въпроси във връзка с авторството на

[44] Йорд. Иванов, Св. Иван Рилски и неговият манастир. София 1917, с. 122. Рилският манастир е ограбван и опустошаван не един път: през времето на Мурад II (1421—1451), 1765 г., 1768 г.; през 1833 г. изгаря.
[45] Св. Матић, Опис рукописа Народне библиотеке. Београд 1952, с. V.
[46] Пак там, с. 239—240.

това произведение, тъй като той е един от най-старите; по-стар от него е само Синодалният от XII в.

Пак през Втората световна война много ръкописи от фрушкогорските манастири биват отнесени от усташите и днес съдбата им не се знае. Спасена е само една част, която сега се съхранява в библиотеката при Сръбската патриаршия в Белград. Днес в манастира Крушедол няма и помен от онова богатство, което знаем от описа на Петкович.[47]

6. Отношението на фанариотите към нашата книга през XVIII—XIX в.

Славянската книга е ставала не един път жертва и на фанариотската ненавист към българите, па и изобщо към славяните. Това отрицателно отношение води началото си още от IX в., както свидетелствува Черноризец Храбър в своето сказание „За буквите", и в по-слаба или в по-силна форма трае през всички следващи векове. Целта е да се заличат всякакви следи от миналата култура на нашия народ. Руският пътешественик Василий Гр. Барски, посетил два пъти Атон, пише за манастира Св. Павел следното: „По време на първото си пребиваване в Св. гора, 1726 г., четенето, пението и цялата власт беше българска; сега нищо няма освен славянската библиотека, в която има множество различни книги, печатни и ръкописи; тамошните иноци започнали едни да раздават, други да продават евтино, за да се изкорени древната българска слава и спомен."[1] Разбира се, това не ще да е единственият случай от онова време.

Систематично и организирано обаче изтребление на славянските писмени паметници започва от втората половина на XVIII в., когато цариградският патриарх Самуил успява да закрие през 1766 г. сръбската Ипекска патриаршия и на следващата 1767 г. и българската Охридска архиепископия.[2] От друга страна, той

[47] С. Петковић, Опис рукописа манастира Крушедола. Сремски Карловци, 1914.

[1] В. Г. Барский, Путешествие к святым местам в Европе, Азии и Африке. ч. II. СПб. 1819, с. 331.

[2] Ив. Снегаров. Унищожение на Охридската архиепископия. Год. Соф. унив. Бог. фак., т. III (1926), с. 113—137. При закриването на Ипекската патриаршия всички грамоти биват отнесени в Цариград. Вж. А. Гильфердинг, Собрание сочинений А. Гильфердинга, т. III. СПб. 1873, с. 122.

нарежда да се горят славянските книги и да се служи в черквите само на гръцки. Тази задача се възлага на калугерите-таксидиоти от Атон, които биват изпращани по различни краища на Балканския п-ов. Г. С. Раковски пише за Самуил следното: „Този българогонец явно започва да гори българските стари книги и да заличава от лицето на земята всяка българска древност и старина и тогава се изхвърли български език от черквите и се въведе гръцки. Изпратиха се от Атонската планина простаци и нехранимайковци калугери гърци да пазят да не се чете никъде български и да въведат в училищата гръцки език. От това време се откриват и сега още старобългарски книги, зазидани в зидове и засечени в хралупи по горите. Види се, че благоразумни българи са ги скрили да отбягнат свещения гръцки калугерски огън."[3]

Така че след закриването на Ипекската патриаршия и Охридската архиепископия цариградският патриарх и фанариотите стават пълни господари на българската черква, училище и културен живот. За тях сега славянската книга няма право на съществование. Затова тя трябва да се унищожи. Разбира се, намира се и съответно благовидно оправдание за това. Според фанариотското духовенство „славянската книга или съдържа в себе си същото, каквото и гръцката, или е написана от българин, а може би и от сърбин, следователно нищо не струва"[4].

Въоръжени с такива мисли и идеи, „набожните" старци, калугерите-таксидиоти повеждат кръстоносен поход срещу всичко, което напомня за нашето минало. А това са преди всичко писмените паметници. И днес разполагаме с редица примери, които ни сочат недвусмислено отрицателното отношение на фанариотите към нашата книга. Така в ръкописна бележка от края на XVIII в., на служебник, печатан във Венеция през 1554 г., се казва: „Лето 1784 г. да се знае кога стана ясак у наше село да се служи по славянски адрианополски владика дигна нашио священик Продана и прати попъ Атанаса грек и на други села доъдоха попове се греци и книги български гориха."[5] За изгаряне на български книги се говори и в едно писмо на Неофит Бозвели. В него най-напред се съобщава, че в края на XVIII в. в Търновската митрополия имало цяла библиотека ръкописни богослужебни книги. Тези книги и някои черкви турците искали да унищожат, но чрез подкуп били спасени. Обаче през 1792 г. по нареждане на митрополит Мелетий, родом грък, били „изгорени множество български книги". Някои родолюбиви

[3] Г. С. Раковски, Българският вероизповеден въпрос. Счинения. София 1922, с. 506; срв. и „Горски пътник". Нови сад 1857, с. 214.
[4] В. И. Григорович, Очерк, с. 83.
[5] Г. Димитров, Княжество България, I. Пловдив 1894, с. 159.

българи успели да скрият една част край олтара, а друга занесли по домовете си и там под клетва поръчали на синовете си да пазят пълна тайна за стореното. Скритите пък край олтара ръкописи се пазели до 1834 г., когато търновският митрополит поръчал на своя протосингел Неофит, също грък, да изгори намиращите се в зидовете „староръкописни славянобългарски книги". Според показанието на Неофит книгите били 36 коша. Те били използувани вместо дърва при варенето на ракия. „В това време се изгориха в Търновската митрополия и много царственици." (Научен архив при БАН, ф. 146, а. е. 1040, митроп. Симеон.)

Друго едно предание говори, че около 1825 г. търновският митрополит Иларион прегледал намиращите се стари книги в Търновската митрополитска черква и заповядал да ги изгорят по сред бял ден. Дали в дадения случай се визира същото събитие, за което съобщава Бозвели, трудно е да се каже. Важното в случая обаче е това, че се съобщава за изгаряне на български книги в Търново от страна на фанариотското духовенство.

Постъпката на Иларион в Търново не е единственият му случай в тази насока. Когато руският архим. Леонид посещава през 1866 г. Атон и пита в Хилендарския манастир къде са толкова ценните ръкописи, отговарят му, че „преди няколко години ги разглеждал един архимандрит грък, хилендарски питомец, прославил се в Търново с унищожението на българските ръкописи, намерени в тамошната митрополия". От това, продължава Леонид, трябва да се заключи, че и въпросните ръкописи не са избягнали от ръцете му. Освен това той добавя, че „нищо не може да се направи там, където простотата се среща с лукавството"[5а].

Във връзка с това събитие е и „Монолог или мисли" на владиката Иларион, преди да изгори българските книги в книгохранилницата на Търновската митрополия (1859), от В. Попович. Изправен пред библиотеката, Иларион изпитва радост, че най-сетне ще излее злобата си към българите, като унищожи книгите им. Посягайки обаче към книгите, той изпитва страх, сякаш вампири ги пазят. Най-сетне злобата надделява и посяга за огън, за да ги изгори. Нарисувана е вътрешната борба у Иларион — борбата между съвестта и чувството на омраза към българщината.[6]

Това предание, широко разпространено у нас през XIX в., се оспорва от някои.[7] Като се има обаче пред вид двойнствената по-

[5а] Архим. Леонид, Историческое описание сербской царской лавры Хилендаря. Москва 1868, с. 114.
[6] Б. Пенев, История на новата българска литература, т. IV, ч. 1 С. 1936, с. 738—742.
[7] Юрд. Трифонов, Преданието за изгорена старобългарска библиотека

литика на Иларион по отношение към българите, едва ли може да се мисли за реабилитация.[8] От друга страна, събитието става във време, когато отношенията между българи и фанариоти са ясно очертани и изострени; това е и в навечерието на черковния въпрос, когато борбата се започва на живот и смърт. Най-сетне трябва да се има пред вид и обстоятелството, че Иларионовата постъпка не е изолирано явление. Пак по негово нареждане български книги биват изгорени и в Стара Загора. За този случай Ив. Селимински пише следното: „Те, фанариотите, дори дирят навсякъде и в манастирите, и в черквите, и в частните къщи да открият остатъци от стари съчинения, които, като някогашни книги на уж неблагочестивите ни прадеди, не са свещени, а са противни на нашата православна религия, та ги хвърлят в огъня. Така подобно нещо се случи и в мое време в Стара Загора по заповед на фанариота Иларион, търновски митрополит. Поради подобните безбожни постъпки на гръцките владици не е било възможно да се запазят досега освен твърде малко части от най-скъпоценнните остатъци на нашата предивна слава, които остатъци тук-таме се намират в тъмнината.“[9] От друга страна, и редица сънародници и колеги по сан и длъжност на Иларион в нашите земи вършат същото. Така, когато през 1823 г. софийският митрополит Йоаким се научава за съществуването на ръкописи и икони в с. Церовене, Берковско, заповядва да ги съберат и да ги изгорят вън от селото или да ги закопаят. По този случай П. Р. Славейков пише следното: „И тъй селяните ги натоварили на една кола заедно с иконите и ги изнесли, та ги закопали вън от селото. След това той им изпратил нови икони с гръцки надписи, а книги и до днес нямат.“[10] После игуменът на Лопушанския манастир разкопал мястото, но всичко било изгнило. За друг подобен случай съобщава Раковски. Когато в с. Тича, Котленско, развалили старата черква и построили нова, събрали намиращите се там стари книги и ги поставили в една стая. Обаче като дошъл варненският митрополит Порфирий да освети новата черква, научил се за тия книги и заповядал да изкопаят трап в черковния двор и да ги заровят. Така именно тези „български мъченици стари ръкописи“ били унищожени.[11] За търновския митрополит Панарет, за когото П. Р. Славейков пише своята сатира „Прославило се е Търново“ (1843), Ив. Селимински пише: „Ограби полека митрополитската архива, дето се пазеха много остатъци от свещените скъпоцен-

в Търново. СпБАН, кн. XIV (1917), Клон историко-филологически, с. 1—42

[8] М. Арнаудов, Неофит Хилендарски Бозвели. София 1930, с. 139.

[9] Библиотека „Д-р Ив. Селимински“, кн. I. София 1904, с. 33.

[10] Гайда, год. III, бр. 8 от 14 септември 1864 г., с. 60.

[11] Г. Раковски, Горски пътник. Нови сад 1857, с. 166.

ности на българските патриарси, които имаха седалището си в столицата на нашите прадеди. Тези скъпоценности бяха останали от по-рано непокътнати от владиците, като книги, ръкописи, одежди, а едвам народът можа да спаси една патерица от неговото светотатство."[12] Пак по средата на XIX в. един фанариотин в Стара Загора заповядал да изгорят или да заровят куп старобългарски църковни книги под предлог, че върху тях се били излели светите тайни.[13] За този случай Раковски добавя, че така са изгорели в „черковния двор грамада старобългарски ръкописи"[14]. За пловдивския митрополит Никифор Ив. Селимински пише: „Пловдивският митрополит Никифор, родом от с. Митилини, безграмотен човек. . ., след като извърши всичките обикновени владишки злоупотребления . . . , събра всичките екземпляри от св. Евангелие, което бе превел на български Неофит Рилски съгласно руския превод и ги изгори пред очите на народа като жертвоприношение богу."[15]

Руската пътешественичка М. Карлова, която през 60-те години на миналия век обикаля някои области на Балканския п-ов, посещава и манастира Пречиста (Св. Богородица) край Кичево. Игуменът на манастира ѝ разказва следното: „Преди двайсет години дойде тук владиката Мелетий да освети обновената в нашия манастир църква и като видя у нас множество стари книги, заповяда да се съберат, да се сложат в яма зад манастирската ограда и да се запалят. Така именно всички книги изгоряха, а след това нареди пепелта и неизгорелите парчета да се засипят с пръст."[16] От всички стари книги останала само една, която игуменът подарил на пътешественичката. Карлова още добавя, че фанариотските „архиереи вършат невероятни неща само и само да не допуснат славянски език в черква, например горят славянските книги, увещават нашите да гонят учителите, които искат да обучават на славянско писмо"[17]. За Пещера Ст. Захариев разказва следното: „В това главно село имало много черковни ръкописни книги, но преди 12 години цинцаринът протопоп Христодул ги събрал от черквата Св. Петка и ги изгорил, та сега, като преправяха стените на тая черква, под покрива се намериха и други ръкописи, между които се намериха и няколко листове от гръцки ръкопис на кожа с правилото на

[12] Библиотека „Ив. Селимински", кн. I (1904), с. 55.
[13] К. Иречек, История на българите, под ред. на В. Н. Златарски, София, 1930, с. 389.
[14] Горски пътник, с. 156.
[15] Библиотека „Д-р Ив. Селимински", кн. I, с. 56.
[16] М. Ф. Карлова, Турецкая провинция и ея сельская и городская жизнь. Путешествие по Македонии и Албании. Вестник Европы, год. V. т. IV (иулии). СПб. 1870, с. 178. Вж. и казаното на с. 92.
[17] Пак там, с. 162.

св. Иван Златоуст, дето на всеки тропар началната главна буква писана български с червено мастило."[18]

Много ценни сведения за унищожение на славянски ръкописи в Атонските манастири от страна на фанариотското духовенство ни дава В. Григорович: „Струва ми се, пише той, че обичаят да се изгарят книгите е твърде стар . . . Когато не знаели какво да правят с разните славянски книги във Ватопед, повикали даскал Спиридон. Той, като погледнал на тях, с една дума ἄχρηστα πράγματα (непотребни неща — Куев) осъдил ги на изгаряне. Количеството ръкописи било голямо, защото, както ме уверяваха, в изпълнената с тях пещ изпекли манастирския хляб."[19] За съзнателно унищожение на славянски ръкописи поради ненавист към българското Григорович съобщава и за манастира Симопетър. В този манастир, „дълго време славил се като сръбски, след изтреблението на славянските книги останали само гръцки черковни книги"[20]. Григорович още пише: „В Зограф, не много време преди моето пристигане, изгорили купчина ръкописи. От очевидци слушах, че във Ватопед, Ксеноф, Симопетър и Филотия изгаряли безпощадно."[21] За манастира Св. Наум Григорович съобщава: „Като завърших разглеждането на постройката, обърнах се към игумена с молба да ми покажат манастирските книги. Сърдито отговори: напразно се трудите за това, вече неговият предшественик (архим. Дионисий, анатолиец грък) ги изгорил."[22] За същия манастир В. Кънчов пише: „Нищо славянско запазено няма. Никакви книги, нито ръкописи. Всичко е унищожила ръката на гръцкото духовенство."[23] През 1839 г. руският монах Партений посещава манастира Иван Предтеча край Серес, разглежда библиотеката му и намира повече от 1000 славянски ръкописа на кожа и хартия, разпръснати безразборно.[24] Шест години по-късно (1845) В. Григорович посещава същия манастир, но не намира вече нито един славянски ръкопис. „Жалко, пише той,[24а] че славянските книги са изгорени . . . В манастира Иван Предтеча, който е близо до Серес, намерих значително число книги. То се състои сега само от гръцки книги, тъй като славянски-

[18] Ст. Захариев, Географско-историко-статистическо описание на Татар-Пазарджишката кааза. Виена 1870, с. 61.
[19] В. Григорович, Очерк, с. 83.
[20] Пак там, с. 25.
[21] Пак там, с. 82.
[22] Пак там, с. 110.
[23] В. Кънчов, Пътувания по долините на Струма, Места и Брегалница, Битолско, Преспа и Охридско. Избрани произведения, т. I. С. 1970, с. 477.
[24] Парфений, Сказание о странствии и путшествии по России, Молдавии, Турции и святой земле, ч. II, 2-е изд. Москва 1859, с. 64.
[24] В. Григорович Очерк, с. 122, 160.

те, по думите на иноците, са изгорени от някой си враг τῶν βουλγαρικῶν πραγματῶν („враг на българските неща" — К.).

Посочените примери са достатъчни, за да се види, че изгарянето на славянски ръкописи през XVIII—XIX в. от страна на фанариотското духовенство е резултат на определена политика на Цариградската патриаршия спрямо българите, спрямо славяните. Иречек споменава за печатна заповед от 1835 г., издадена от Цариградската патриаршия, в която изрично се заповядвало да се горят всички стари икони и книги. Тази заповед била получена и в Рилския манастир.[25]

Политиката на Цариградската патриаршия по онова време е да се унищожават не само българските книги, но и всичко онова, което напомня за българщината, за славянството. Така, когато говори за манастира Св. Марена край Преспа, В. Кънчов казва: „Църквата е стара. Изображенията тоже са стари. Те всичките са имали славянски надписи, но злодейската ръка на гръцкия охридски владика Мелетий се е постарала да унищожи тия паметници на миналото. Този владика във времето на борбата по черковния въпрос е обиколил цялата Преспа с един дюлгерин и един зограф. Зографът е унищожил всичките славянски надписи, които владиката е срещнал по пътя си. На няколко места надписите са издълбани с мазалото и на ново мазало са написани гръцки думи. Тъй е и в Св Марена.[26] Като говори пък за островчето Св. Ахил в Преспанското езеро, Кънчов пише: „В подножието на източната тумба сега стои друг манастир, наречен Св. Богородица." Има една черквичка, едничката здрава, опазена от старите времена. Изображенията са стари, но надписите са нови гръцки — се изделие на Мелетия. Всичко славянско е заличено."[27] А това е и целта на фанариотите. Ф. Каниц пише: „Въобще главният стремеж на фанариотското духовенство винаги е бил да се изкорени у българите споменът за някогашната им политическа самостоятелност, за църковната им независимост от Византия."[28]

[25] К. Иречек, Български дневник, ч. I, 1930, с. 234.

[26] В. Кънчов, Пътуване по долините на Струма . . ., с. 411—412.

[27] Пак там, с. 419. В манастира Св. Врач край с. Куклен, Пловдивско, една цяла стена със стенописи така е надупчена от гърците, и то в по-ново време, че днес нищо не може да се възстанови и да се разбере какво е било. За да се стигне до това, вероятно надписите са били славянски.

[28] Ф. Каниц, Дунавская Болгария и Балканский полуостров. С.-Петербург 1876, с. 142—143.

Орбелски триод XIII, л. 92б, от сбирката на Ст. Веркович. Сега е в ГПБ, Ленинград: F. п. I. 102.

Трети раздел

Съдбата на по-важните старобългарски паметници

1. Зографско четириевангелие

Зографското евангелие е старобългарски глаголически паметник от края на X или началото на XI в. Съдържа 304 пергаментни листа, от които 288 са с евангелски текст, а останалите 16 са показалец на евангелските четива, т. е. синаксар. Писано е в българските предели, според Б. Цонев в рупско-родопската говорна област, на обла глаголица.[1] По-късно, когато няколко листа се изгубват (шеста и седма кола и един лист от осмата кола — всичко 17 листа), тези листа биват попълнени от друг писач, но вече с ъглеста глаголица. Прибавеният пък накрая синаксар е от трети писач, и то с кирилица. Тук-таме между глаголическия текст има бележки с кирилица. Така че в този си вид, в който днес е евангелието, е дело на четирма книжовници — двама глаголаши и двама кириловци. На л. 288 имаме следната кирилска бележка: Ïѡанъ грѣшны иереи прѣбѣлѣжи тетр... Това е сетнешна бележка и се отнася вероятно към синаксара. За другите автори няма никакви съобщения или пък намеци. Различните прибавки свидетелствуват, че паметникът е бил дълго време в употреба и после, когато тук или там нещо се е изхабявало, попълвало се е от други лица.

До 40-те години на миналия век за евангелието нищо не се знае. Когато през 1843 г. австрийският консул в Солун Антун Михапович (вж. тук за сбирката на Миханович) посещава Атон, той попада на паметника в Зографския манастир, но не го взема. През 1844 г. руският славист Виктор Ив. Григорович (вж. сбирката на Григорович) посещава Миханович в Солун и от него научава за паметника. Григорович пише: „Г-н Миханович ми съобщи за намиращия се в Зографския манастир глаголически ръкопис."[2] И когато към края на м. декември 1844 г. разглежда библиотеката на Зограф (от 20 декември до 1 януари 1845 г.), Григорович разглеж-

[1] Б. Цонев, История на българский език, I. София 1919, с. 167.
[2] В. Григорович, Очерк, с. 10.

да и Зографското евангелие: „Най-важният ръкопис и доколкото зная, единственият сега в Св. гора, е глаголическото евангелие, съхранявано в Зограф. По-рано то е скитало незабелязано от килия в килия; сега е станало предмет на грижливост. Честта за неговото откриване принадлежи на Миханович, австрийски консул в Солун. През миналата 1843 година, бидейки в Св. гора, той пръв го забелязал, разгледал и оценил. От това време ръкописът се ползува с особено покровителство, но за самия него същевременно и опасно . . . Малко по-нататък от обвивката, през цялата книга има следа, сякаш от куршум, повредил текста. Дали не са я продупчили турците, помислих си, свикнал да слушам постоянно за тези виновници за всяко разорение . . . Листата, особено отгоре, вред са намокрени. Тъй като се готвят да го подвържат, ръкописът е разшит.“[3]

След тези общи сведения за паметника Григорович дава и едно описание, като се спира на редица езикови особености.[4] Трябва да се отбележи, че дадените тук сведения за Зографското евангелие са изобщо първите сведения в науката за този ценен старобългарски глаголически паметник. Описанието също е първото описание на паметника.

По-късно, през 1857 г., руският археолог и пътешественик Петър Севастиянов не само разглежда паметника в Зографския манастир, но го и фотографирва. Снимките дарява на руския император Александър II. През 1860 г. зографските братя чрез същия Севастиянов изпращат целия паметник дар на Александър II със следния надпис: „Сіе глаголическое Евангеліе Афоно-Зографская славеноболгарская общежительная обитель вручила действительному статскому советнику Петру Севастіанову поднести въ даръ Его Императорскому Величеству самодержцу Россіи отъ лица всего братства. Сентябрь 8 дня 1860. Настоятель Архимандритъ Анфимъ съ братіею.“ От своя страна Александър II подарява евангелието на Публичната библиотека в Петроград (Ленинград), където и сега се съхранява под сигнатура: глаг. 1.

Тъй като Зографското евангелие е един от най-старите дошли до нас писмени паметници, който дава богат езиков материал, то учените досега не един път са обръщали поглед към него. Така през 1856 г. Срезневски обнародва фрагменти от евангелието, преписани и пратени до него от българина Station Петкович.[5] През 1859 г.

[3] Пак там, с. 58.
[4] Пак там, с. 58—61.
[5] И. И. Срезневский, Исследования и замечания о древных памятниках старославянской литературы, СПб. 1856.

чешкият възрожденец Ханка също издава фрагменти.[6] Обаче пълния текст издава видният славист Ватрослав Ягич през 1879 г.[7] Текстът у Ягич е транскрибиран с кирилски букви и е придружен с обстоен предговор на латински език върху палеографските и езиковите особености на паметника.

За зографското евангелие са писали и други учени.[8]

2. Мариинско четириевангелие

Мариинското четириевангелие е старобългарски глаголически паметник от началото на XI в. Когато В. Григорович посещава в Солун австрийския консул Антун Миханович (вж. статията за Миханович), вижда у него значителна сбирка славянски ръкописи, слуша за Зографското евангелие, съхранявано в оня момент в Зографския манастир, и научава за съществуването на глаголически паметници на Атон. Всичко това кара Григорович да насочи вниманието си не само към по-големите манастири, но и към по-малките, към скитовете. „За да попълня сведенията си за Света гора, пише той,[1] аз посетих още скитовете Благовещение и Богородица . . . В скита Богородица се намират 12 ръкописа, писани много старателно, с аскетическо съдържание, например съчиненията на Исак Сирин, Симеон Синайски, Йоан Лествичник и др." И малко по-нататък добавя: „Освен в Зографския манастир тя (т. е. глаголицата) се среща и в други манастири. Свидетелство за последното служи непълният ръкопис евангелие, писано с глаголически букви, за което ще разкажа после."[2] Едва през 1852 г. Григорович дава малко по-подробни сведения за този глаголически паметник: „Глаго-

[6] Начала священного языка славян. Прага. 1846.

[7] Quattuor evangeliorum Codex glagoliticus olim Zographensis nunc Petropolitanus. Edidit V. Jagić. Berlini 1879. Изданието бива преиздадено фототипно през 1954 г. в Грац, Австрия.

[8] Н. Грунский, К Зографскому евангелию. Сборник ОРЯС., т. 83 (1907), кн. 3, с. 1—43; N. Van Wijk. Paleoslovenica, I. O prototypie cerkiewnosłowiańskiego „Codex Zographensis". Rocznik slawistyczny. IX (1921), с. 1—14; Н. Ван Вейк, Еще раз о Зографском четвероевангелии. Slavia. róc. I (1922—1923), с. 215—218; N. Van Wijk, Zu den altbulgarischen Halbvokalen. IV. Der Umlaut der Halbvokale in Codex Zographensis. ASPH. XXXIX (1925), с. 15—43; J. Kurz. K. Zografskému evangeliu. Slavia, roć. IX (1930)—1931). с. 465—489, 673—696; roć. XI (1932), с. 385—424.

[1] В. Григорович, Очерк путешествия по Европейской Турции. Казань 1877, с. 72.

[2] Пак там, с. 81.

лически по-пълни паметници са много малко количество. Досега са известни само два — единият във Ватикана, а другият в Тридент у граф Клоц. В Св. гора ми се удаде да намеря трети,[3] който и описах в очерка си за пътуването си. Там намерих още един кодекс, по-пълен от досега известните, съдържащ в себе си белези на сходство с Ватиканския. Този кодекс е забележителен още и с това, че е изправен и попълнен от някого с кирилско писмо. За съжаление не може да се разбере кога са направени бележките, може само с положителност да се твърди, че са направени много късно. Поправките и бележките доказват, че поправящият славянин бил сърбин. Тези четири паметника са единствените известни в Европа. По съдържание всички те са духовни, а именно Ватиканският, Светогорският, моят — Евангелието, Клоцовият — слова от гръцките свети отци."[4]

Почти нищо ново не дават и сведенията от Срезневски през 50-те години на миналия век. Така той пише, че „глаголическото евангелие, намиращо се у В. И. Григорович, досега си остава съвсем неизвестно". Освен това Срезневски съобщава още за издадения от Миклошич текст и печата малки извадки.[5] През 1853 г. имаме съвсем кратко описание на паметника и нищо повече.[6] Едва през 1866 г. Срезневски вече съобщава къде е намерено Мариинското евангелие — в скита Св. Богородица на Атон. Григорович е имал намерението сам да подготви паметника за издаване, но до това не се идва. Сега вече се дават малко повече сведения за евангелието, като се печатат и малки части с глаголица и в кирилска транскрипция.[7]

Какво собствено представлява паметникът като цялост, се раз-

[3] Думата е за Зографското евангелие.

[4] В. Григорович, Статьи, касающиеся древняго славянского языка. Казань 1852, с. 62—63. На с. 74 под № 4, изброявайки глаголическите паметници, Григорович пише: „Евангелие според евангелистите в 4°, намиращо се в атонския скит Пресвета Богородица, сега у мене в Казань." Думата е за Мариинското евангелие.

[5] Известия императорской Академии наук по отделению русского языка и словесности. I. СПб. 1852, с. 103—104.

[6] Пак там, II (1853), с. 242—247.

[7] И. И. Срезневский, Древние глаголические памятники, сравнително с памятниками кириллицы. СПб. 1866, с. 91—94. По-рано скитът Св. Богородица се е казвал Вериотски скит. Името Св. Богородица е от XIV в. В поменика на скита той е наречен Български скит. През 1820 г. тук се построява и черква Ив. Рилски. По време на гръцкото въстание през 1821 г. българските монаси изнасят всички неща на о-в Псару и там после тези неща пропаднали; градът бил разрушен от турците и черквата вдигната във въздуха. Вж. Порфирий Успенский, Второе путешествие по святой горе Афонскей в годы 1856, 1859 и 1861. Москва 1880, с. 434—437.

бира едва след смъртта на Григорович (19 декември 1876 г.), когато сбирката му постъпва в Румянцовия музей в Москва, преименуван през 1924 г. в библиотека „Ленин“. Тук именно се пази и сега Мариинското евангелие под сигнатура: Григ 6; или: Муз. 1689. Първоначално паметникът се е състоял от 23 тетради, като всяка тетрада е съдържала по четири прегънати по средата листа, т. е. осем полулиста. От първата тетрада сега са останали само два листа, които са във Виена. Така че със сегашния първи лист се започва втората тетрада.

Както редица други старобългарски писмени паметници, така и Мариинското евангелие не е дошло до нас в своята цялост. Изгубени са някои части, които и досега не са намерени. Дошлият до нас текст започва от Матей, гл. V. ст. 24. Значи липсва Мат. I—V, ст. 23. В Ягичевото издание този текст е попълнен с текст от Дечанското евангелие от XIII в. Изгубен е и краят. Сега паметникът завършва с Йоан, гл. XXI, ст. 17. Така че тук липсват осем стиха. В средата липсва л. 134 (Йоан I, ст. 1—23). На негово място е вшит по-късно лист, писан с кирилица. Кога обаче е станало това, не може да се установи. Изгубен е и л. 167 (Йоан, гл. XVIII, ст. 13—29). В своето издание Ягич попълва тази празнина с текст от Зографското евангелие.

В морфологично отношение Мариинското евангелие притежава твърде архаични особености, докато във фонетично показва една по-късна фаза от развитието на старобългарския език. Като се има пред вид заменянето на голямата носовка с *оу*, идва се до заключението, че паметникът е писан в югозападната българска говорна област.

Мариинското евангелие е споделило съдбата и на други наши стари паметници да бъде разкъсано и запазените му части да се намират в различни книгохранилища и различни страни: в Съветския съюз и в Австрия.

1. *Григоровичевата част.* Главната част на паметника — 171 лист — се намира в Григоровичевото събрание в библиотеката „Ленин“, Москва (Григ. 6; или: Муз. 1689). Кратки сведения за тази част се дават в описа на А. Викторов, Собрание рукописей В. И. Григоровича. Москва 1879, с. 6. През 1881 г. ръкописът е изпратен в Петроград на В. Ягич, който го транскрибира с кирилица и после го издава.

2. *Михановичеви листи.* По време на своето консулстване в Солун Антун Михнович получава от един грък два пергаментни листа глаголическо писмо, без обаче да се знае от кой паметник са те. Тези фрагменти после Миханович дава на Франц Миклошич, който през 1850 г. ги издава под заглавие Glagolitischen Fragment

Evangelium Joannis, XIX, 9—28.[8] А това са части именно от Мариинското евангелие. След смъртта на Миклошич (1891) фрагментите постъпват в Националната библиотека във Виена, където и сега се съхраняват: Cod. slav. 146.[9]

Досега Мариинското евангелие е издадено цяло само веднъж— от В. Ягич.[10] Изданието е снабдено с обширна студия върху езиковите и палеографските особености на паметника; даден е и пълен речник. Ягич дава и редица разночетения по други важни паметници.

След Ягичевото издание части от този паметник се печатат често в учебни помагала и пособия, няма обаче ново издание. Има вече и по-нова литература върху паметника.[11]

3. Асеманово евангелие

Асемановото изборно евангелие е старобългарски глаголически паметник от XI в. В науката се приема, че е писано в някогашната югозападна българска говорна област. Докога обаче то стои в родните си предели и при какви обстоятелства ги напуска, не се знае. По тези въпроси липсват всякакви доказателства и догадки. Знае се само, че през 1736 г. бива намерено в Йерусалим от Йосиф Асемани (1687—1768), ориенталист, директор на Ватиканската (Папската) библиотека в Рим. Как и кога е попаднало евангелието в Йерусалим, са въпроси, на които също не може да се отговори с точност, защото и тук липсват данни. Възможно е да е отнесено направо в Йерусалим от поклонници, но не е изключено да е минало и

[8] Slavische Bibliothek oder Beiträge zur slavischen Philologie und Geschichte herausgegeben von Fr. Muklosich. B. I. Wien 1850, c. 261—263. Миклошич бележи, че не знае къде се намира кодексът, от който са взети фрагментите.
[9] G. Birkfellner, Glagolitische und kyrillische Handschriften in Österreich. Wien 1975, c. 67—68.
[10] В. Ягич, Памятник глаголической письменности. Мариинское четвероевангелие с примечаниями и приложениями. Изд. ОРЯС. АН. СПб. 1883.
[11] Л. Милетич, Особеностите на езика в Мариинския паметник. Псп. год. V, кн. XIX—XX. София 1886, с. 219—252; П. Бузук, К вопросу о месте написания Мариинского евангелия. Известия ОРЯС, 1918, т. XXIII, кн. 2. Петроград 1921, с. 109—149; П. Бузук, Замечания о Мариинском евангелии. Известия ОРЯС, 1924, т. XXIX. Ленинград 1925, с. 307—368; Н. Б. Тихомиров, Каталог русских и славянских пергаменных рукописей XI—XII веков, хранящихся в отделе рукописей Государственной библиотеки СССР им. В. И. Ленина. Записки отдела рукописей, т. 25. Москва 1962, с. 144—148, 154—159.

по други пътища. М. Н. Сперански допуска най-напред паметникът да е занесен в синайския манастир Св. Екатерина, където още през XI—XII в. е имало лица, умеещи да четат глаголица, а може би да са извършвали и богослужение на славянски език.[1] После от Синай е изнесен в Йерусалим. Трябва да се посочи, че връзките по онова време между Синай и Йерусалим наистина са твърде оживени. Както и да е, евангелието бива намерено именно в Йерусалим, но не се знае точно къде: в манастира Св. Сава Освещени или в Архангелския манастир. Съобщава се само, че е намерено у monachis slavo-graecis.

Асемановото евангелие е изборно, т. е. то съдържа евангелски четива за събота и неделя според календара. Текстовете тук се редуват с календарни бележки за християнските празници. С други думи, това е месецеслов (=менологий). Има много и кирилски приписки. Сега ръкописът се състои от 158 пергаментни листа с редица многоцветни орнаментирани заставки и инициали. В това отношение Асемановото евангелие държи първо място сред другите старобългарски глаголически паметници. Обаче тази украса все още не е проучена.

От времето на Асемани и до днес този наш ценен паметник се съхранява във Ватиканската библиотека. Оттук идва и второто му название — Ватикански евангелиарий (или Ватикански евангелистар, Ватиканско евангелие).

Досега Асемановото евангелие е издавано три пъти: от Фр. Рачки[2], Ив. Чрнчич[3] и Йосиф Вайс и Йосиф Курц[4]. Изданието на Рачки е с глаголически букви, а изданието на Чрнчич е преписано с латиница. Изданието на Вайс и Курц е фототипно и съдържа фотографски снимки на всичките му страници. Вторият том от това издание съдържа увод, текста в кирилска транскрипция, редица бележки и показалец на евангелските текстове.

Студия върху езика на Асемановото евангелие пише В. Ягич, поместена в изданието на Рачки. Ягич нарича паметника „истински български туземец". Сбита езикова характеристика дава и проф. Ст. Младенов през 1934 г.[5]

[1] М. Н. Сперанский, Славянская письменность XI—XIV вв. на Синае и в Палестине. Ленинград 1927, с: 78.
[2] Fr. Rački, Assemanov ili Vatikanski Evangelistar. U Zagrebu 1865.
[3] Iv. Črnčić, Assemanovo izborno Evangelije. U Rimu 1878.
[4] J. Vajs et J. Kurz, Evangeliarium Assemani. Codex Vaticanus 3. Slavicus glag. Tomus I. Prolegomina. Tabulae. Pragae 1929; Tomus II. Pragae 1955.
[5] Assemański albo Watykański Ewangeljarz. Słownik starożytności słowiańskich. Zeszyt próbny. Warszawa 1934, c. 1—3.

4. Клоцов сборник

Клоцовият сборник е старобългарски глаголически паметник от XI в. До края на XV в. е собственост на Иван Франкопан, владетел на о-в Кърк, Истрия. От този някога богато подвързан пергаментен ръкопис днес са запазени само 14 л. — запазена е една цяла тетрада и части от друга. Поредното означение на цялата тетрада е 62. Значи преди нея е имало 61 тетради=488 л. Разпадането на сборника вероятно е станало след смъртта на Франкопан, когато изобщо имотът му бива разграбен. Запазените части съдържат слова от Златоуст, Епифаний Кипърски и Атанасий Велики.

Каква е съдбата на запазените фрагменти и къде те се съхраняват сега, кога и от кого биват открити и издадени?

1. *Тридентска (триентска) част.* През 30-те години на XIX в. словенският славист Йериней (Бартоломей) Копитар намира у австрийския граф Парис Клоц, живеещ тогава в Тридент (итал Trento, нем. Trient), южен Тирол, 12 листа от глаголически паметник, който той нарича по името на притежателя — Клоцов сборник. Днес тези фрагменти се намират в градския музей (Museo Civico) в Тридент (Триент), Италия; подарени са от Клоц на този музей. Тридентските фрагменти са проучени и издадени най-напред от Бартоломей (Йериней) Копитар.[1] За времето си това издание е на висота и се посреща с голямо задоволство от учените. Днес обаче то не задоволява.

2. *Инсбрукска част.* Два листа от Клоцовия сборник биват открити по средата на XIX в. от словенския славист Франц Миклошич в Инсбрук, Австрия. Те и сега се намират в музея „Фердинандеум" в този град. Фрагментите са издадени от Фр. Миклошич през 1860 г.[2]; приведени са и гръцките текстове по Монфокон. Използуван е също така и Михановичевият хомилиар. Така че това издание има по-големи научни достойнства от Копитаровото.

През втората половина на XIX в. паметникът започва да привлича по-често вниманието на славистите, които не само го изучават, но и издават двете части заедно. Пръв пристъпва към такова издание руският славист И. И. Срезневски[3]. С малки изключения той повтаря изданията на Копитар и на Миклошич. Обаче на високо научно равнище е изданието на чешкия славист Вацлав Вон-

[1] B. Kopitar, Glagolita Clozianus. Vindobonae 1836.

[2] Fr. Miklosich. Zur Glagolita Clozianus. Denkschriften der Kais. Akademie der Wissenschaften. phil.-hist. Cl. X. Wien 1860, c. 195—214.

[3] Древние глаголические памятники сравнительно с памятниками кириллицы. СПб. 1866, с. 163—206.

драк от 1893 г.[4] Вондрак не се опира само на дотогавашните издания, а сам проучва подробно паметника и поправя допуснатите от своите предшественици грешки. Приложени са и снимки на три страници от оригинала; даден е и гръцкият текст. Вондрак разглежда паметника от всички страни. Възникнал е според него (с. 9) в български краища.

След Втората световна война пак чешки учен — Антонин Достал — изучава и издава двете части: увод, фотоснимки на целия паметник, кирилска транскрипция на текста, гръцки текст, обяснителни бележки, речник-индекс.[5] Изданието на Достал отговаря на съвременните научни изисквания.

Клоцовият сборник е бил обект на внимание от страна и на други учени.[6] Но около него не се е натрупала богата научна литература..

5. Синайски псалтир

Синайският псалтир е старобългарски глаголически паметник от XI в. Нарича се така, защото е намерен, а и сега се пази в манастира Св. Екатерина на пл. Синай, Арабия. Съдържа 177 перга-ментни листа, 8°, ъглеста глаголица; липсва краят. Писали са няколко ръце. Синайският псалтир стои най-близко до първоначалния кирилометодиевски превод на псалтирния текст. Ю. В. Петровска пише: „Писците на Синайския псалтир се явяват представители на един старобългарски югозападен говор."[1]

Синайският псалтир е открит от архим. Порфирий Успенски през 1850 г. по време на неговото второ посещение на Синайския манастир. „Първите осем дни, пише той,[2] от второто ми пребиваване в манастира минаха в научни занимания. Като допълнение аз прегледах старите ръкописи, лежащи на тавана в постройката

[4] V. Vondrák, Glágolita Clocûs. Praha 1893.
[5] A. Dostál, Clozianus, staroslavenský hlaholský sbornik tridentský a ïnsbrucký. Praha 1959.
[6] G. Thal, Textkritische Studien zu Homilien des Glagilita Clozianus. ASPH, XXIV (1902), c. 514—554; J. Milčetić, Zur Entdeckung des Glagolita Clozianus, XXXV (1914), c. 603—606; Н. Ван Вейк, О напряженном ъ в сборнике Клоца. Slavia, VI (1927—1928), c. 239—245.
[1] Ю. В. Петровская, Мена глухих в Синайской псалтыри. Известия ОРЯС, т. XXI, кн. 1. Петроград 1917, с. 302.
[2] П. Успенский, Второе путешествие в Синайский монастырь в 1850 году. СПб. 1856, с. 136; П. Успенский, Известие о глаголической псалтыри, хранящиеся в библиотеке Синайского монастыря. Известия императорского археологическото общества, V. СПб. 1865, с. 19—20.

св. Козма и Дамян, и старите икони, скрити в кулата над женското отделение на съборната черква. Всичките споменати книги на гръцки, арменски, грузински, сирийски, арабски и абисински са богослужебни. Сред тях бяха: глаголически псалтир, писан на пергамент с дребен почерк, в осмина, без начало и край, и грузински псалтир на папирус, 4°, също не цял, но много стар. Тези две книги предадох на завеждащия ризницата с голямата молба да ги пази заедно с ценните ръкописи в архиерейските килии и да ги показва на пътешествениците с презпазливост." Намирането става между 6 и 15 юли. През 1880 г. загребският славист Л. Гайтлер посещава Синайския манастир[3] и преписва паметника и през 1883 г. го издава в кирилска транскрипция. Но и това издание, както и Синайският евхологиум, не е лишено от редица грешки.

През 1907 г. проф. В. Н. Бенешевич посещава Синай и прави снимки на редица ръкописи за Руската академия на науките. Между фотографираните ръкописи е и Синайският псалтир. Акад Ф. Т. Фортунатов възлага на С. Н. Северянов да препише с кирилица ръкописа и да го подготви за издаване. Печатането започва под наблюдението на Фортунатов, но след смъртта му (1914) всичко минава в ръцете на акад. А. А. Шахматов. През 1918 г. умира и Северянов. На негово място идва Ю. В. Петровска, но и тя умира през 1919 г. През м. август 1920 г. умира и Шахматов. При това положение Руската академия възлага на акад. Е. Карски да довърши работата. Така именно излиза през 1922 г. Синайският псалтир в кирилска транскрипция[4] като т. IV от поредицата „Памятники старославянского языка", издадени от Отделението за руски език и словесност. Към изданието са приложени 11 факсимилета. Има и редица обяснителни бележки под линия. Тук са взети под внимание и други стари псалтири: Болонски и Погодинов. В края е даден пълен речник на паметника — старобългарски и гръцки. Всичко това придава голяма научна стойност на изданието. През 1971 г. паметникът бива издаден фототипно от Алтбауер.[5]

Освен Петровска със Синайския псалтир са се занимавали досега и други езиковеди, като С. Кулбакин[6], фон Арним[7] и др.

[3] L. Geitler, Prsalterium glagolski spomenik manastira Sinai-brda. Zagreb 1883.
[4] С. Северьянов, Синайская псалтырь. Глаголический памятник XI века. Петроград 1922.
[5] M. Altbauer, Psaltirium Sinaiticum. Skopje 1971.
[6] С. Кульбакин, Полугласници у Синаjском псалтиру. Jужнословенски филолог, V. Београд 1925—1926 с. 69—82.
[7] В. Arnim, Studien zur altbulgarischen Psalterium Sinaiticum. Leipzig 1930.

6. Синайски молитвеник

Синайският евхологиум (молитвеник) е старобългарски глаголически паметник от XI в. Нарича се така, защото е намерен, а и сега се съхранява в манастира Св. Екатерина на пл. Синай, Арабия. Съдържа 106 пергаментни листа. Това е част от по-голям ръкопис, от който сега липсват части; запазената част започва от 20 тетрада, липсват краят и листи от средата. Най-напред паметникът е открит от архим. Порфирий Успенски през 1850 г.; Успенски взема два листа.[1] Сега тези листа се намират в Публичната библиотека „Салтиков-Шчедрин" в Ленинград (ГПБ, глаг. 2).[2] През 1853 г. П. Успенски и Н. П. Крилов отново посещават Синайския манастир и вземат още един лист, използуван за подвързията. Впоследствие този лист минава в ръцете на Н. М. Михайловски, а от него в ръцете на И. И. Срезневски, който го и издава през 1866 г.[3] През 1910 г. листът постъпва в библиотеката на Академията на науките в Петроград, където и сега се намира под сигнатура: 24.4.8.[4] Според Н. М. Карински и И. А. Бичков тези листа не са от Синайския евхологиум.[5] През 1881 г. Н. П. Кондаков посещава Синайския манастир и прави снимки на редица ръкописи. Той също взема един лист от паметника.[6] После този лист бива предаден в Обществената библиотека в Одеса.

Досега Синайският евхологиум е издаван няколко пъти. Най-напред го издава цялостно загребският проф. Л. Гайтлер, който посещава Синай през 1880 г. и се запознава непосредствено с ръкописа. Текстът е транскрибиран с кирилица.[7] Има и една снимка. Тук липсват петроградските листа. По издадения от Гайтлер текст варшавският славист Станислав Слонски издава речник на паметника през 1934 г.[8] Въз основа на Гайтлер Ян Фрчек прави

[1] Второе путешествие архим. Порфирия Успенского в Синайский монастырь в 1850 г. СПб. 1856, с. 163.

[2] Е. Э. Гранстрем, Описание русских и славянских пергаменных рукописей. Ленинград 1953, с. 78—79.

[3] И. И. Срезневский, Древние глаголические памятники сравнительно с памятниками кириллицы. СПб. 1866, с. 243—274.

[4] Пергаменные рукописи библиотеки Академии наук СССР. Составители: Н. Ю. Бубнов, О. П. Лихачева, В. Ф. Покровская. Ленинград 1976, с. 9.

[5] Е. Э. Гранстрем, цит. съч., с. 79.

[6] Н. П. Кондаков, Путешествие на Синай в 1881 г. Записки Императорского Новороссийского университета, XXXIII (1882), с. 157.

[7] L. Geitler, Euchologium, glagolski spomenik manastira Sinaj brda. Zagreb 1882.

[8] St. Słónski, Index verborum do Eochologium Sinaiticum. Warszawa 1934.

ново издание[9], в което са поправени редица грешки, допуснати от загребския учен. Поправките се правят въз основа на гръцкия текст. Освен това тук има и редица критични бележки към славянския и гръцкия текст; има и успореден френски превод.

Най-новото издание на Синайския евхологиум е от словенския славист проф. Райко Нахтигал.[10] Първият том съдържа един предговор, а след това идва глаголическият текст в снимки. Във втория том се дава текстът, транскрибиран с кирилица. Изданието е снабдено с редица обяснителни бележки. Засега това е найдоброто издание на Синайския евхологиум.

Синайският евхологиум е изследван от езиково гледище още в края на XIX в. от Прокоп Ланг.[11] Известни езикови наблюдения има и у В. Ягич в рецензията му за Гайтлеровото издание на паметника.[12]

7. Савина книга

Савина книга (Савово изборно евангелие) е старобългарски кирилски паметник от XI в., преписан от глаголически оригинал. Съдържа 129 л. малка 4°, пергамент, старо уставно писмо. Паметникът е писан в Източна България. Нарича се Савина, защото има две приписки, в които се среща името Сава: поп сава фалъ (л. 49) и помози г҃и рабоу твоемоу савѣю (л. 54). Приема се, че това е името на преписвача. Паметникът съдържа евангелски четива за неделни и празнични дни, започвайки от 6-та наделя след Великден. Има и синаксар. Липсват обаче редица листа както от евангелския текст, така и от синаксара. Към текста са прибавени по-късно допълнителни листа: л. 152—163 са от XII в., и то руска редакция, а л. 1—24 са от XIV в., също руска редакция. Така че днес същинската Савина книга е на л. 25—151.

По-съществените езикови особености на Савината книга са следните: правилна употреба на носовките; ѧ се пише по три начина: ѧ, ѧ и ѧ; Ъ и Ь често се заменят и често се изпускат в сре-

[9] J a n F r č e k, Euchologium Sinaiticum. Texte slave avec sources graecques et traduction francaise. Patrologia orientalis, XXIV, 5. Paris 1933, et XXV. 3. Paris 1939.

[10] R a j k o N a h t i g a l, Eurchologium Sinaiticum, starocerkveno-slovanski glagolski spomenik. I. Del. Fotografski posnetek. Ljubljana 1941; II Del. Ljubljana 1942.

[11] P r o k o p L a n g, Jazykovědecký rozbor Euchologia Sinajskěho, I—II. Přibram 1888—1890.

[12] ASPH. VII (1884), c. 126—133.

дата на думите; ѣ стои често вм. ꙗ след гласни; ѕ липсва като звуков белег. Начертаването на буквите се схожда с начертаването в Изборника от 1073 г.

Кога и при какви обстоятелства паметникът е изнесен от България, не се знае. Не се знае също така и дали е изнесен направо в Русия или посредством Атон. Като се има пред вид, че всички най-стари български ръкописи, изнесени направо в Русия (Симеоновият сборник, оригиналът на Остромировото евангелие, Беседата на Козма и др.) са изчезнали, то подхвърлената от Гр. Илински мисъл за Атон като посредник в случая не е за пренебрегване.[1] Каквото и да е, попадането на паметника в руските предели ще да е станало рано.

Евангелието е било някога в Серьодкиния манастир край Псков, както личи от бележката на л. 16: серекина м. от XVII в. По-късно, но също не се знае кога и как, попада в Синодалната типография в Москва,[2] където се пази отначало под № 15, а по-късно под № 14. И тук именно паметникът бива открит през XIX в. от руския славист Измаил Иванович Срезневски (1812—1880), който го описва и издава през 1868 г.[3], но с много грешки, изправени по-късно от В. Ягич.[4] В края на XIX и началото на XX в. успешно работи над Савината книга московският българист Вячеслав Николаевич (1863—1920). Шчепкин изследва, от една страна, подробно паметника от езикова гледна точка[5], а, от друга, го издава[6]. Изданието е придружено с редица бележки и пълен речник. Извършеното от Шчепкин и досега не е изгубило значението си; и досега нямаме друго издание и изследване на този ценен старобългарски паметник, при все че и други са се занимавали с него.[7]

[1] Г р. И л ь и н с к и й, Значение Афона в истории славянской письменности. ЖМНПр., ч. XVIII, ноябрь. СПб., 1908, с. 15. Вж. и за Супрасълския сборник.

[2] Синодалната типография води началото си от XVII в. Тя е първата печатница в Москва и дълго време е център на руското печатно дело. През XVII в. типографията значително се разширява. Съществува в качеството си на Синодална печатница от 1721—1917 г. Тук се урежда служба за редактиране и подготовка на книгите за печат. Тук се събират и много ръкописи от различни краища на Русия.

[3] И. И. С р е з н е в с к и й, Древние славянские памятники юсового письма. СПб., 1868, с. 5—20; 1—154.

[4] V. J a g i ć, Das altslovenische Evangelistarium Pop Savàs. ASlPh, V(1881), c. 580—612.

[5] В. Н. Щ е п к и н, Рассуждение о языке Саввиной книги. СбОРЯС, т. 67, № 9. СПб. 1899.

[6] В. Н. Щ е п к и н, Савина книга. СПб. 1903.

[7] В. П о г о р е л о в, Опыт изучения текста Саввиной книги. Sbornik fi-

Савината книга привлича вниманието и на изкуствоведите със своите заглавки и инициали. Обаче украсата не се отличава с голямо майсторство. У В. Стасов има поместени снимки от украсата на Савината книга.[8]

След Октомврийската революция през 1917 г. ръкописите от Синодалната типография биват пренесени в Централния държавен архив за древни актове (ЦГАДА) в Москва. Тук се пази и сега Савината книга (ф. 381, № 14).

8. Супрасълски сборник

Супрасълският сборник е старобългарски кирилски паметник от XI в., съдържащ жития (24 жития) и слова за м. март (миней); има 285 пергаментни листа, 1°, добре обработени. Той е най-обемистият от старобългарските ръкописи. Пише го някой си Ретъко (л. 104).

Кога и при какви обстоятелства ръкописът е напуснал родината си, не се знае по липса на конкретни данни. Затова тук могат да се правят само предположения. Възможно е сборникът да е изнесен, както и много други ръкописи, най-напред северно от р. Дунав и след това да е попаднал в Супрасълския манастир,[1] където бива открит. Като се има обаче пред вид обстоятелството, че старобългарските ръкописи, минали по този път (Учителното

lozof. fak. univ. Komenského, V. Bratislava 1927; K. H o r á l e k, Význam Savïny knigy pro rekonstrukci stsl. překladu evangelia. Praha 1948.

[8] В. С т а с о в, Славянский и восточный орнамент по рукописям древняго и нового времени. СПб. 1884, с. 1, табл. I.

[1] Супрасълският манастир е основан през 1498 г. от Александър Ходкевич, велик маршал на Литовско-руското княжество. Намира се на р. Супрасъл, около 15—20 км североизточно от гр. Бялисток, Полша. Отначало тук обитават монаси от Атон, но в началото на XVI в. манастирът попада в ръцете на униатите. През 1722 г. униатският митрополит на Западна Русия Лев Кишка го превръща в седалище на Базилионския орден и открива в него печатница. През XVIII в. тук се печатат книги не само на черковнославянски, но и на полски. В края на XVIII в., след падането на Полша под робство, манастирът попада в границите на Прусия и замира. През 1807 г. остава в границите на Русия. През 1835 г. в манастира се открива духовна семинария. В настоящия момент манастирът е пак в границите на Полша и не играе вече никаква роля. Някога манастирската библиотека е била богата със славянски ръкописи, които през XIX в. биват пренесени във Вилно и описани от Ф. Добрянский, Описание рукописей Виленской Публичной библиотеки. Вильна 1882 г. От Супрасълския манастир тук се намират 109 ръкописа. След Втората световна война ръкописите биват пренесени в библиотеката на Литовската академия на науките във Вилно, където и сега се намират. Номерацията на Добрянски и сега е валидна.

евангелие, Симеоновият сборник, Беседата на Козма и др. от най-стария период от развитието на нашата книжнина), обикновено са пропаднали и от тях са останали само по-късни преписи, то тази версия едва ли би могла да се смята за най-вероятна. Затова по-склонен съм да приема следното: ръкописът е изнесен от България най-напред в Атон, както и редица други ръкописи, а после от Атон вече попада в Супрасълския манастир, който първоначално е предназначен и обитаван от атонски монаси. Те именно са го донесли тук. Но кога е станало това, също не се знае. Възможно е донасянето да е станало в самото начало от съществуването на манастира, но не е изключено да е станало и по-късно. Така че сега знаем само това: ръкописът е собственост на Супрасълския манастир до първата половина на XIX в.

Супрасълският сборник бива намерен в Супрасълския манастир през 1823 г. от проф. М. К. Бобровски[2]. Освен този сборник Бобровски открива и Литовска летопис и хронограф. Когато граф Румянцев се научава за откриването на Супрасълския сборник, иска чрез Ал. Востоков Кеппен да го купи и дори да го издаде, но до това не се идва.

През първата половина на XIX в. Супрасълският сборник все още е собственост на Супрасълския манастир и е цял,[3] но след

[2] Михаил Кирилович Бобровски (1785—1848) е руски богослов и филолог. Той е един от първите в Русия, които се занимават със славянски език от научно гледище. Учи в Бялисток и Вилно. През 1817 г. е изпратен от Вилненския университет в чужбина да събира материали за историята и езика на славяните. Пътува пет години (1817—1822) из Саксония, Бавария, Моравия, Далмация, Италия, Париж. Събраните материали после изгарят в квартирата му в Жировици. Известно време Бобровски е професор във Вилно по Св. писание и библейска архелогия. През 1824 г. обаче е уволнен вероятно във връзка с процеса срещу полската студентска младеж и заживява в Жировици. През 1826 г. отново е във Вилненския университет. В преписка е с редица видни за времето си учени: Кеппен, Востоков, Копитар и др. Изпраща снимки и на граф Румянцев. Бобровски владее редица западноевропейски и източни езици. За голямата му начетеност е избран за член на Римската академия на древността, на Дружеството за история и старина в Париж и Лондон. От 1828 г. е член на Московското Общество истории и древностей российских. Бобровски е откривател не само на Супрасълския сборник, но я на други ръкописи. Той пръв започва да събира славянски ръкописи в западните руски предели, описва славянските ръкописи във Ватикана, праща снимки на Ханка, на Копитар и др. Така че Бобровски заема важно място в историята на славянската филология. Вж. В. Я г и ч, История славянской филологии. СПб. 1910, с. 227—229.

[3] Първите сведения и описания на сборника са от А л. В о с т о к о в, Супрасльская рукопись. Библиографические листы. СПб. 1825, с. 189—200; 533—537 (=Филологические наблюдения. СПб. 1865, с. 156—167); А ф. Б ы ч к о в, Известие о Супрасльской рукописи. Известия императорской академии наук по отделению русского языка и словесности, V. СПб. 1856, с. 335—

това започва вече да се разпада на части. И днес части от него имаме в три страни: Югославия (Любляна), Полша (Варшава) и СССР (Ленинград).

1. *Люблянска (Копитарова) част.* Когато през 1830 г. Бартоломей Копитар (тогава работи в Националната библиотека във Виена) попада на Клоцовия сборник и замисля да го издаде (вж. статията за Клоцовия сборник), той иска от Бобровски да му бъде изпратен препис от Супрасълския сборник, тъй като в него има неща, които има и в Клоцовия сборник. По това време сборникът все още е в Супрасълския манастир. Сега обаче Бобровски изисква от манастира втората част и я праща на Копитар във Виена. Не му праща целия сборник, за да не се случи нещастие и манастирът да остане без ръкописа. Когато Копитар върне изпратената му част, ще получи и останалото. И действително, след като преписва полученото, Копитар връща оригинала. През 1838 г. Бобровски му изпраща и останалата част от сборника, която вече Копитар не връща. През 1841 г. И. И. Срезневски вижда последната част от сборника у Копитар във Виена. През 1844 г. Копитар умира. Отначало библиотеката му е във Виена. През 1845 г. Миклошич я преглежда и намира в нея части от Супрасълския сборник, които и издава през 1851 г.[4] Копитаровата част има 118 л. По-късно Копитаровата библиотека постъпва в Лицея в Любляня, по-късно Люблянски университет. Сега ръкописът се намира именно в Университетската библиотека в Любляна под сигнатура: Cod. Kop. 2.[5]

2. *Варшавска част.* Историята на тази част е по-неясна и по-сложна. Засега се знае приблизително следното. През 1847 г. Бобровски продава своята библиотека на полския помешчик и библиофил Владислав Трембицки, но при условие, че ще я задържи при себе си и ще я използува дълго време, може би до края на живота си. Сумата ще бъде изплатена в продължение на няколко години. Обаче през 1848 г. Бобровски умира. Така се случва, че редица книги и документи попадат в различни ръце. Разбира се, много нещо попада и в ръцете на Трембицки,

336; А. Бэм, Историко-филологические исследования о Супрасльской рукописи. Филологические записки, VIII, 1. Воронеж 1869, с. 1—44; П. Бобровский, Судьба Супрасльской рукописи. ЖМНПр, 253 (1887), с. 268—311; 254 (1888), с. 79—102; П. Бобровский, Дополнения к статье „Судьба Супрасльской рукописи". ЖМНПр., 254 (1888), с. 307—313; Н. Попов, К вопросу о Супрасльской рукописи. ЖМНПр., 254 (1888), с. 304—306.

[4] Fr. Miklosich. Monumenta linguae paleoslovenicae e Codica Suprasliensi. Vindobonae 1851.

[5] Вл. Мошин, Ћирилски рукописи повиjесног музеjа хрватске и Копитарове збирке. Београд 1971, с. 149—197.

който по-късно продава на граф Замойски около 20 000 книги и документи. Вероятно по този начин Замойски става собственик на една част от паметника. Разбира се, не е изключена възможността ръкописът да е взет по някакъв начин и направо от Супрасълския манастир. По-вероятно обаче ми се вижда първата версия. Защото Бобровски винаги е смятал ръкописа за манастирска собственост; отвреме навреме той го взема за временно ползуване и после пак го връща. Така че възможно е в момента на смъртта сборникът да е бил в ръцете на Бобровски, откъдето го взема Трембицки, който пък от своя страна после го дава на Замойски.

Както и да е, през 1872 г. се прави съобщение, че Супрасълският сборник се намира във Варшава в библиотеката на Замойски[6]. И тук именно ръкописът се пази до Втората световна война. През м. ноември 1939 г. ръкописът изчезва от Варшавската библиотека по неизвестен начин. Дълго време се смяташе за безследно изчезнал. Обаче през 1968 г. неизвестно лице се явява пред един американски професор и му предлага съответен ръкопис срещу голяма сума. Професорът бързо се ориентира в положението, но не е в състояние да заплати сумата. Затова той се отнася към една американска фирма, която е в търговски връзки с Полша. Фирмата дава съответната сума, но всичко се пази в тайна. После ръкописът бива предаден на Полското посолство във Вашингтон и след това откаран с парахода „Батори“ в Полша.[7] И днес тази част се намира в Националната библиотека във Варшава, отдел „Специални събрания“, пл. Крашински. Пази се под № 201 от събранието на Замойски. Тази част има 151 л. Това е най-голямата част от сборника.

3. *Ленинградска част.* През 1856 г. се явява при Атанасий Ф. Бичков (1818—1899), тогава завеждащ ръкописния отдел при Публичната библиотека в Петроград (Ленинград), помешчикът Стрелбицки и му предлага две тетради (XVII и XVIII) от славянски ръкопис. Оказва се, че това е началото на втората половина на Супрасълския сборник. Останалите части останали в имението му, а четири други тетради били взети от един галицийски учен (дали това не е Трембицки?). Стрелбицки не пожелал да съобщи името на този човек. Бичков приема находката и така тя става собстве-

[6] И. Паплонски, Известие о Супрасльской рукописи. Варшавские университетские известия за 1872 г., № 4, с. 1—5. Неофициальный отдел.
[7] Тези сведения получих през 1973 г. във Варшава. Съвсем общ характер има и статията на полския журналист М. Минковски, Супрасълският сборник отново на славянска земя. Сп. Наша родина, год. XV (1968), кн. 10 (октомври), с. 10.

ност на Публичната библиотека, където и сега се намира под сигнатура: F.n.I.72.[8] Тази част има 16 листа.

М. К. Бобровски преписва с голяма точност целия сборник. Този препис, заедно с други ръкописи от Супрасълския манастир, попада във Вилненската публична библиотека и е описан от Ф. Добрянски.[9] Сега е в библиотеката на Литовската академия на науките във Вилно. Пази се под сигнатура: Slav. 271.

Досега Супрасълският сборник е издаван изцяло и частично. Освен споменатото издание на Миклошич от 1851 г. по частта в Копитаровата библиотека части издава и Срезневски през 1868 г. Целият обаче текст е издаден от С. Северянов през 1904 г.[10] Много пъти се печатат отделни части в учебни помагала и пособия с различни цели. Върху сборника има вече и богата научна литература; обстоятелство, което свидетелствува за големия интерес към него от страна на учените.[11] За големия интерес към паметника говори и международният симпозиум през м. септември в Шумен 1977 г.

[8] Е. Э. Гранстрем, Описание русских и славянских пергаменных рукописей. Ленинград 1953, с. 77—78. Бичков пише: „Преди няколко дена помешчик от една западна губерния, г-н Стрелбицки, дойде при мене в Импер. библиотека и предложи фрагменти от ръкопис. От него узнах, че друга част, повече от 10 тетради, е останала у него в имението му, а трета, от 3 до 4 тетради, е взета от един галицийски учен, но не каза името му." Вж. А. Ф. Бычков, Известия о Супрасльской рукописи XI века. Известия императорской Академии наук по отделению русского языка и словесности, V. СПб. 1856, с. 335—336. И когато прави сравнение с издадените от Фр. Миклошич фрагменти, тогава вече разбира, че това са 17 и 18 тетради (л. 119—134) от Супрасълския сборник.

[9] Цит. съч., с. 461—463, № 271.

[10] И. И. Срезневский, Древние славянские памятники юсового письма. СПб. 1868, с. 7—36 (сведения за паметника), с. 174—186 (текст); С. Северьянов, Супрасльская рукопись. Памятники старославянского языка, т. II, вып. 1. СПб, 1904.

[11] A. Brükner, Zum Supraslercodex. ASPH. XIII (1891), c. 317—318; W. Vondrák, Über einige orgthogr. und lexik. Eigentümlichkeiten des Codex Suprasliensis. Sitzungsberichte der Kais. Akad. d. Wiss. hist.-philol. Kl. t. CXXIV, 1891; E. Zivier. Studien über den Codex Suprasliensis, I. Breslau 1892; II. Katowitz 1899; K. Abicht und H. Schmidt, Quellennachweise zum Codex Suprasliensis. ASPH, XVIII (1896). c. 138—155; A. Leskien, Die Vokale. ъ und ь im Codex Suprasliensis. ASPH, XXVII (1905), c. 481—512; A. Leskien, Zur Kritik des altkirchenslavischen Codex Suprasliensis I. Abhandl. der phil.-hist. Kl. der Königl. Sächsischen Gesellschaft d. Wiss., t. XXVII. Leipzig 1909; II. t. XXVIII. Leipzig 1910; N. Van Wijk, Zur Komposition des altkirchenslavischen Codex Suprasliensis. Amsterdam 1925; N. Van Wijk, Zur Herkunft dreier Legenden des Codex Suprasliensis. ASPH, XLII (1929), c. 289—295; A. Margulies, Der altkirchenslavische Codex Suprasliensis. Heidelberg 1927; K. H. Meyer, Altkirchenslavisch-griechisches Wörterbuch der Codex Suprasliensis. Glückstadt und Hamburg 1935; С. Обнорский, Глухие в сочетании с плавными в Супрасль-

9. Добромирово евангелие

Добромировото евангелие е среднобългарски паметник от началото на XII в. Засега то е най-старото кирилско четириевангелие; писано е от трима души. На л. 121 се споменава името на поп Добромир, един от преписвачите: **о благодѣти гнѣ комоу сѧ даси ржописание добромира попа грѣшьника. еже прѣписа. и не доконьча мало.** Оттук идва и наименованието на паметника. Къде точно е родното място на евангелието и докога то не е променило местонахождението си, не се знае по липса на данни. Знае се само това, че преди средата на XVI в. паметникът е пренесен в манастира Св. Екатерина на Синайската планина. Вероятно това е станало от някой поклонник. А че действително евангелието е в Синай преди средата на XVI в., свидетелствува бележката на л. 183б, от която се вижда, че поп Петър от Никопол на р. Дунав е дошъл в манастира на поклонение: **† зде прїиде ра бжїи. мнωгрѣш ни по петръ ω подунавїю, ω гра никωлъ. въ мон атї сїнаскїи. въ лѣ ,зоѕ прї епискупа евгенїа.** Или: 7076—5508=1568.

Както редица други наши паметници, така и Добромировото евангелие е дошло до нас в осакатен вид; от него липсват редица листа. Освен това запазените днес части се намират на две места: в Публичната библиотека в Ленинград и в манастира Св. Екатерина на Синай. И двете части си имат своя история.

1. *Ленинградска част*. По време на своето пътуване по Синайската планина през 1870 г. руският пътешественик и учен Антонин Капустин (1817—1894) посещава манастира Св. Екатерина и подробно разглежда манастирската библиотека.[1] И тук именно той попада на Добромировото евангелие и пише: „Четириевангелие мал. 4°, XI—XII век, по 20 реда на страница. Българска редакция . . . В книгата липсва началото.“[2] Около четвърт век тези

ской рукописи. Известия ОРЯС., XVII (1912), с. 338—384; Н. Н. Дурново, К вопросу о древнейших переводах на старославянский язык библейских текстов. Супрасльская рукопись. Известия ОРЯС., XXV (1926), с. 353—429; С. Обнорский, „Беглое“ Ѣ в Супрасльской рукописи. СбОРЯС., т. 101 (1928), с. 418—422.

[1] А. И. Капустин завършва Киевската духовна академия. След това заема различни служби. Известно време е духовник в Руското посолство в Атина (1850—1860) и Цариград (1860—1865); началник е и на руската духовна мисия в Йерусалим (1865—1894). Автор е на редица трудове, като „Поэздка в Румелию“ (СПб. 1879), „Из Румелии“ (СПб. 1886) и др.

[2] Антонин (Капустин), Из записок Синайского богомольца. Труды Киевской духовной академии (сентябр). Киев 1873, с. 348—349.

фрагменти все още са в манастирската библиотека. През 1896—1897 г. попадат (купува ги от лице) в ръцете на виенския славист Ватрослав Ягич, който прави подробни проучвания върху тях.[3] След това Ягич дава паметника в Публичната библиотека в Петроград (Ленинград). За тази придобивка Публичната библиотека съобщава в своя отчет за 1899 г.[4] В Отчета, с. 155—156, се дава и кратко описание на ръкописа, който се вписва под сигнатура: F. п.I. 55. Под тази сигнатура той се пази и днес. Съвсем кратко описание по-късно дава и Е. Э. Гранстрем.[5]

2. *Синайска част.* През 1908 г. руският учен Владимир Розов посещава Синайския манастир и там попада на 23 листа, които по почерка и формата му припомнят Добромировото евангелие. „Още в манастира аз забелязах поразително сходство на начертанията на буквите в него със снимките от Добромировото евангелие, издадени от Ягич. Впоследствие проф. Цонев въз основа на фотографиите, направени от мене от синайския ръкопис, призна тъждествеността му с това евангелие. Ръкописът има 23 листа. Пергамент. Размери: 21×15,4 снм. Величина на стъблеца 14,5×10. На страница 19—20 реда. Височина на буквите 0,3 снм. Устав дребен тип. Редакция среднобългарска."[6] През 1968 г. израелският славист М. Алтбауер попада на откритите от Розов 23 листа от Добромировото евангелие в манастира Св. Екатерина на Синай, но вече под друг номер — № 43. Освен това Алтбауер установява, че тези листа са попаднали между арабски ръкопис № 394. Затова именно те са останали незабелязани от славистите след Розов.

Двете части — ленинградската и синайската — досега са издавани два пъти: през 1973 г. фототипно с уводни бележки от М. Алтбауер[7] и през 1975 г. транскрибиран текст от Боряна Вел-

[3] V. Jagić, Evangelium Dobromiri. Ein altmacedonisches Denkmal der kirchenslavischen Sprache des XII. Jahrhunderts. I. Grammatischer Theil Mit drei Tafeln. II. Lexicalischkritischer Theil. Sitzungberichte der kais. Akademie der Wissenschaften in Wien. Philos.-hist. Classe. BB. CXXXVIII, CXL Wien 1898.

[4] Отчет императорской Публичной библиотеки за 1899 г. СПб. 1903, с. 155—156. Тук, с. 29—59, се съобщава изобщо за постъпването на сбирката на Капустин, в която има 21 славянски ръкописа; от тях 6 са пергамент.

[5] Е. Э. Гранстрем, Описание русских и славянских рукописей. Государственная Публичная библиотека. Ленинград 1953, с. 79.

[6] Вл. Розов, Болгарские рукописи Йерусалима и Синая, сп. Минало, год. III, кн. 9 (1914), с. 16—17.

[7] М. Алтбауер, Добромирово евангелие. Кирилски споменик от XII век, т. I. Скопjе 1973. Най-напред тук е дадена синайската част, а след това от с. 47 нататък ленинградската.

чева.[8] Предстои лингвистично изследване на паметника и съставяне на речник.

10. Слепченски апостол

Слепченският апостол е старобългарски кирилски паметник от XII в., съдържащ 154 пергаментни листа, 1°, устав, българска редакция. Нарича се така, защото е намерен в Слепченския манастир (Св. Иван Предтеча), около четири часа северозападно от Битоля, Македония. Слепченският манастир е построен отдавна и после няколко пъти бива възобновяван.[1] Някога той е бил и книжовно средище. Така например през 1547 г. йеромонах Висарион от Дебър[2] тук преписва „Златоуст" и „Поучения" от Кирил Йерусалимски.[3] През 1563 г. пак тук се преписва книгата „Диоптър" (зрьцало), сега в Хлудовата сбирка[4] в ГИМ, Москва (Хлуд. № 66). Ктитор на манастира през XVI в. е видният кратовски болярин Димитър Кратовски,[5] който се ползува с голямо влияние сред турските власти и е дарител на редица черкви и манастири. Когато през 1845 г. руският славист и пътешественик В. И. Григорович обикаля тези краища, той посещава и Слепченския манастир, защото чул за богатата му ръкописна сбирка.[6] Силно впечатление направил на Григорович и фактът, че в манастира се е запазило славянското богослужение, докато в останалите градове и села „от Солун и Охрид и от границите на Тесалия до Скопие и Мелник" се служи на гръцки"[7]. Когато пък през 1916 г. Йорд. Иванов посещава Слепченския манастир, той намира в него около 70 славянски ръкописа от XIV в. и по-нови.[8]

[8] Б. Велчева, Добромирово евангелие. Български паметник от началото на XII век. София 1975. Тук най-напред е дадена ленинградската част (с. 35—424), а след това и синайската (с. 425—470).
[1] Йорд. Иванов, Български старини из Македония. София 1931, с. 71; Г. Трайчев, Манастирите в Македония. С. 1933, с. 61—67.
[2] Б. Цонев, Опис на ръкописите и старопечатните книги в Народната библиотека в София, I. София 1910, с. 248.
[3] Пак там, с. 247.
[4] А. Н. Попов, Описание рукописей и каталог книг церковной печати библиотеки А. И. Хлудова. Москва 1872, с. 137. В ГИМ Хлудовата сбирка е запазила своята самостоятелност.
[5] Б. Ст. Ангелов, Из старата българска, руска и сръбска литература, кн. II. София 1967, с. 259 и сл.
[6] В. И. Григорович, Очерк путешествия по Европейской Турции. Москва 1877, с. 114—115.
[7] В. И. Григорович, Очерк, с. 115.
[8] Йорд. Иванов, цит. съч., с. 72.

През първата половина на XIXв.Слепченският апостол все още е цял и се намира в манастира. След това обаче той бива разкъсан на части и през различни времена и при различни обстоятелства изнесен от манастира. Днес тези части се намират в следните градове: Пловдив, Киев, Москва и Ленинград.

Кога и при какви обстоятелства тези части са попаднали в споменатите по-горе градове?

1. Григоровичева част. Виктор Григорович посещава Слепченския манастир през пролетта на 1845 г. Оттук той взема и някои ръкописи; оттук той взема и части от Слепченския апостол. За този случай обаче в своя Очерк не говори. Но на л. 1 отгоре с молив Григорович пише: „Слепче“. По-късно руският славист И. И. Срезневски дава сведения за находката на Григорович и я публикува през 1868 г.[9] По този начин фактическият откривател на паметника става Срезневски. След смъртта на Григорович (1876) ръкописът попада заедно с останалите ръкописи от неговата сбирка в Румянцовия музей в Москва, преименуван през 1924 г. в библиотека „Ленин“. Тук именно и днес се намира сбирката на Григорович (фонд 87). Фрагментите са под сигнатура: Григор. 14; Муз. 1696.[10]

2. Верковичева част. През 1862 г. бошнякът Стефан Веркович посещава Слепченския манастир и попада на апостолски четива, които взема със себе си (130 л.). На л. 10б той пише, че ги е взел през 1862 г. от манастира Слепче край Крушево. По-късно Веркович дава намерената от него част на Янко Шафарик, а от него я взема Срезневски и я използува при издаването на Григоровичевата част през 1868 г. През 1876 г. А. А. Кочубински дава подробно описание на тази част в своя „Отчет о занятиях славянскими наречиями с 1 февраля 1875 по 1 февраля 1876 г.“[11] След смъртта на Шафарик (1876) Веркович получава своята част от ръкописа обратно. През 80-те години на миналия век той е в Русия и обявява своята сбирка за продан (вж. статията за Веркович). Купува я Публичната библиотека в Петроград (Ленинград), където и сега се намира. Тук фрагментите са зарегистрирани под сигнатура

[9] И. И. Срезневский, Древние памятники юсового письма. СПб. 1868, с. 100—117; 301—330.
[10] А. Викторов, Собрание рукописей В. И. Григоровича. Москва 1877, с. 11, № 14. Тук са описани 60 ръкописа. Срв. и Н. Б. Тихомиров, Каталог русских и славянских пергаменных рукописей XI—XII веков, хранящихся в отделе рукописей Государственной библиотеки СССР им. В. И. Ленина, Записки отдела рукописей, вып. 27. Москва 1965, с. 109—111, 145—148.
[11] Записки императорского Новороссийского университета, т. XX. Одесса 1876, с. 52—54.

F.п.I.101. Малко по-късно А. Бичков дава кратко описание на фрагментите в отчета на библиотеката.[12]

3. Сарафови фрагменти. Неизвестно кога и как шест листа от Верковичевата част попадат в ръцете на българина Сарафов,[13] който през 1895 г. ги продава заедно с други ръкописи също на Публичната библиотека. Тук фрагментите са зарегистрирани под сигнатура: F.п.I.101а.[14] По този начин празнините във Верковичевата част се попълват.

4. Киевски фрагменти. На 21 април 1895 г. на тържественото отчетно събрание на Общество любителей древней письменности се прочита изпратеното от П. В. Владимиров, професор в Киевската духовна академия, съобщение за „Два пергаменных листа из книги Апостолских чтений XII века". После съобщението бива отпечатано в приложението към „Отчет о заседаниях императорского Общества любителей древней письменности в 1894—1895 г." (СПб. 1895, с. 65—70). Владимиров дава целия текст, но, както после сочи Ягич (ASEPh, XIX, с. 294), с много грешки. В описа на Н. И. Петров се дава съвсем кратко описание на фрагментите, без да се сочи, че това е от Слепченския апостол. В края на описанието Петров отбелязва „От архимандрит Антонин". Архим. Антонин Капустин (1817—1894) посещава Слепченския манастир в края на м. май 1865 г. и разглежда манастирската библиотека. Тук именно той е станал собственик на двата листа, които после дава в музея при Киевската духовна академия, където е завършил своето образование. Архим. Антонин предава и други ръкописи в музея при Академията. Предаването е станало преди

[12] Отчет императорской Публичной библиотеки за 1895 г. СПб. 1898, с. 38 и сл.

[13] Освен че е българин, нищо повече не се отбелязва в отчета. Той е продал на Публичната библиотека 16 ръкописа на пергамент, 21 на хартия и 27 ръкописа гръцки. Сарафовите ръкописи са българска и сръбска редакция. На тях се гледа като на допълнение към Верковичевата сбирка. Някои ръкописи са пострадали много от влагата. *Паримейник*, XII в., 71 л., 4°, устав, сръбска редакция, но преписан от български оригинал. Доказателство за това са редицата следи от среднобългарски особености в езика и правописа. Заглавките припомнят Слепченския апостол. Сега ръкописът е под сигнатура: Q. п. I. 51. Фрагменти от четириевангелие, XIII—XIV в., пет листа, 1°, българска редакция. Сега са под сигнатура: F. п. I. 106.

По всяка вероятност тук става дума за Петър Вълчов Сарафов (1842—1915), дългогодишен учител и деец за черковна независимост. Учителствува в Серес, с Гайтаниново, Мелник, Лиляково и др. В приятелски връзки е с Веркович. Запазени са редица Сарафови писма до Веркович. Когато Веркович е в Русия, Сарафов става учител на децата му в Серес. Вж. Документи за Българското възраждане от архива на Стефан И. Веркович. София 1969, с. 395—396, 646.

[14] Отчет императорской Публичной библиотеки за 1895 г., с 47.

1875 г., тъй като през тази година излиза описът на Петров.[15] След Октомврийската революция цялата сбирка от музея бива пренесена в ЦНБ при УАН, където и сега се намира. Въпросните фрагменти са под сигнатура: ДА/П.25.

5. *Пловдивски фрагменти.* На 28 юли 1880 г. Хр. В. Пулеков подарява на Народната библиотека в Пловдив девет пергаментни листа, 1°, съдържащи апостолски четива, българска редакция, XII в. Четивата са от Апостолските деяния.[16] В библиотеката те се пазят и сега под № 62. Отначало не се знае от какъв паметник са листата. През 1899 г. руският историк Платон Кулаковски посещава през лятото Пловдив и попада на тези фрагменти.[17] Кулаковски изказва мнение, че са от Слепченския апостол. Той пише: „При запознаването ми с ръкописното събрание на тази библиотека аз обърнах внимание между другото на пергаментен непълен препис от апостолски четива, подарен на тази библиотека от Пулеков през 1880 г. (№ 62). Езикът, материалът и другите палеографски данни ме карат да предположа, че този паметник може да бъде отнесен даже и към XIII в. Може да се забележи сходство на формите и писмото с текста на Слепченската книга апостолски четива от XII в."

През м. август 1905 г. руският славист Григорий А. Илински посещава Пловдив и преписва всичко от въпросните фрагменти. Вижда се, че действително това е част от Слепченския апостол, чието място е между л. 15 във Верковичевата част и л. 1 в Григоровичевата.

6. *Лист на Срезневски.* През м. февруари 1906 г. Гр. Илински намира в библиотеката на В. И. Срезневски един лист от Слепченския апостол. Този лист е останал наследство от баща му И. И. Срезневски, който го получил от В. И. Григорович. Мястото на листа е между 102 и 103 л. във Верковичевата част. През 1910 г. листът постъпва заедно с останалите ръкописи от сбирката на И. И. Срезневски в ръкописния отдел на библиотеката при Академията на науките в Петроград (Ленинград). Днес той се пази тук под сигнатура: 24.4.6. Листът е от синаксарната част на Слепченския апостол. В изданието на Илински е поместен на с. 91—92

[15] Н. И. Петров, Описание рукописей Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии, I. Киев 1875, с. 16, № 25; вж. и Антонин, Поездка в Румелию. СПб. 1879, с. 274—297.

[16] Б. Цонев, Опис на славянските ръкописи и старопечатни книги в Пловдивската Народна библиотека. София 1920, с. 18, № 25 (62).

[17] П. Кулаковский, Отчет о научных занятиях за границею в летнее ваканционное время, 1899. Варшава 1900, с. 8. Отчетът е печатан във Варшавские университетские Известия, V. Варшава 1900.

с бележка: „Отрывок Срезневского". Тук гръцкият текст личи много добре. През XIX в. листът е подложен на химическа обработка, за да се прояви гръцкият текст. Днес целият лист има синкав цвят. Долната му част е повредена.[18]

И тъй днес Слепченският апостол е разкъсан на части, които се намират в шест различни сбирки и в пет библиотеки.

В началото на XX в. руският учен Григорий А. Илински се залавя да събере всичките части на Слепченския апостол, като ги проучи от лингвистична и палеографска страна. Така именно вижда бял свят този прочут наш писмен паметник през 1912 г.[19]

Слепченският апостол привлича вниманието и на изкуствоведите със своята украса — тератологически стил с плетенични елементи. В. Стасов в своя труд за славянския и източния орнамент е дал редица заглавки.[20]

11. Охридски апостол

Охридският апостол е старобългарски кирилски паметник от края на XII в. Открит е през 1845 г. от руския славист и пътешественик Виктор Иванович Григорович в главната черква в Охрид Св. София. За това откритие най-напред Григорович съобщава със своя Очерк, където пише: „В главната охридска черква, в шкафа, намиращ се в южната стена на първия вход, са захвърлени 69 гръцки и 23 славянски пергаментни и на проста хартия ръкописи."[1] После, когато изброява намерените славянски ръкописи, той прибавя: „Апостол със синаксар, на пергамент в 4°, без начало и край, писан с устав със зн. ѫ, но много рядко йотуван. В този кирилски ръкопис се намират следи от глаголица, именно две страници са писани до половината с кирилица, а по-нататък с глаголически букви; освен това има в текста цели думи и изрази, например името на св. Климент е написано с глаголическо начертание."[2] Григорович отнася паметника в Русия като своя собственост. През 1852 г. той пише: „Имах щастието да открия в Охрид кирилски ръкопис на апостола, който смятам за най-забележителен от досега

[18] Н. Ю. Бубнов, О. П. Лихачева, В. Ф. Покровская, Пергаменные рукописи библиотеки Академии наук СССР. Ленинград 1976, с. 12—13.
[19] Гр. А. Ильинский, Слепченский апостол XII века. Москва 1912.
[20] В. Стасов, Славянский и восточный орнамент по рукописям древняго и нового времени. СПб. 1884, с. 2, табл. III.
[1] В. И. Григорович, Очерк путешествия по Европейской Турции. Москва 1877, с. 155.
[2] Пак там, с. 157.

известните. В него две страници са писани половината по кирилски и по глаголически, а показват се и глаголически думи и букви."[3] След смъртта на Григорович (1876 г.) заедно с редица други ръкописи Охридският апостол постъпва в Московския и Румянцовски музей в Москва. Вж. А. Викторов, Собрание рукописей В. И. Григоровича. Москва 1879, с. 10—11, № 13. През 1924 г. този музей се преименува в библиотека „В. И. Ленин". Тук именно се пази и сега Охридският апостол (Григ. 13; или: Муз. 1695).

Охридският апостол отдавна става известен на науката. Още през 1846 г. В. Григорович дава на Шафарик известни сведения за намерените от него ръкописи, между които има и за Охридския апостол. И в някои свои изследвания Шафарик говори за този паметник.[4] През 1868 г. И. И. Срезневски не само говори за паметника, но печата части от него и дава кратка езикова характеристика.[5] Охридският апостол е обект на внимание и от страна на Г. Воскресенски.[6] В началото на XX в. руският славист С. М. Кулбакин се залавя да проучи подробно паметника; най-напред като дава характеристика на паметника от езиково гледище,[7] а малко по-късно го и издава с подробно изследване.[8] И днес трудът на Кулбакин си остава най-доброто изследване и издание на Охридския апостол. Въпросите са огледани от различни страни: палеографски, езикови, украса и т. н.; няма обаче речник.

Охридският апостол е апостол-апракос и съдържа 112 л., 4°, пергамент, но не винаги добре обработен. Характерно за него е и това, че освен кирилския текст намира се и глаголическо писм лл. 13б, 14, 99б и др. Писали са трима души. Кирилският текст е преписан от глаголически.

[3] В. Григорович, Статьи, касающиеся древняго славянского языка. Казань 1852, с. 62. За различните мнения за този ръкопис вж. у Н. Б. Тихомиров, Каталог русских и славянских пергаменных рукописей XI—XIII веков, хранящихся в отделе рукописей Государственной библиотеки СССР им. В. И. Ленина. Записки отдела рукописей, вып. 27. Москва 1965, с. 105—109, 142—145.

[4] P. J. Šafařík, Pohled na prvověk hlaholského písemmictví. Časopis ČM, I. 1852, c. 90—91; Über den Ursprung und die Heimat des Glagolitismus. Prag 1858, c. 7.

[5] И. И. Срезневский, Древние славянские памятники юсового письма. СПб. 1868, с. 75—100; 269—300.

[6] Г. Воскресенский, Древний славянский апостол и его судьба до XV века. Москва 1879, с. 94—99.

[7] С. М. Кульбакин, Материалы для характеристики среднеболгарского языка, вып. 3. СПб. 1901, с. 114—181.

[8] С. М. Кульбакин, Охридская рукопись апостола конца XII века. София 1907. Допълнение към това изследване е статията на проф. К. Мирчев, Към езиковата характеристика на Охридския апостол от XII в. Сборник Климент Охридски, 916—1966. София 1966, с. 107—120.

12. Григоровичев паримейник

Григоровичевият паримейник е среднобългарски кирилски паметник от XII—XIII в. Съдържа 104 л., 4°, пергамент, устав, българска редакция. Намерен е от В. И. Григорович по време на неговото пътуване по Европейска Турция (1844—1845 г.) на чардака на трапезарията на Хилендарския манастир. През 1876 г. заедно с останалите Григоровичеви ръкописи постъпва в Московския Румянцовски музей (от 1924 г. преименуван на библиотека „Ленин"), където и сега се съхранява (Григор. 2; или: Муз. 1685). Вж. А. Викторов, собрание рукописей В. И. Григоровича. Москва 1879, с. 4, № 2.

Паметникът не е цял. Липсва краят. Последното четиво е за 6 август. Има изгубени листа и по средата. И тук, както и в редица други случаи, влагата е повредила много листа. Григоровичевият паримейник е палимпсест; личат останки от гръцки текст, не покъсен от VIII—IX в. Според Григорович паметникът е преписан от глаголически препис.[1] По своята древност той заема първо място между останалите славянски паримейници. Има известна замяна на носовките: след ж, ч и ш имаме голяма носовка; след гласна имаме малка носовка: ѣ и ꙗ се смесват безразборно; ъ и ь често се изясняват: сотъ вм. сътъ, стеблеи, ꙗвлеи сѧ.

Пръв печата части от този паметник с посочвания на някои езикови особености Ф. Буслаев[2]. През 1867 г. Григорович дава възможност на И. И. Стрезневски да се запознае непосредствено с паметника и да отпечата някои части. Срезневски също дава най-важните езикови особености на паметника.[3] През 1894 г. руският славист Роман Брандт се залавя да издаде паметника и да го проучи. Но от всичко това излизат само две свезки.[4] Авторът привежда разночетения по редица други паримейници: Лобковски (XIII—XIV в.), Захарински (XIII в.), Афанасевски (1370 г.), Стефановски (XIV в.), Порфиревски (1378 г.), Лепуновски (1511 г.) и др.

[1] В. И. Григорович, Статьи, касающиеся древнего славянского языка Казань 1852, с. 64.
[2] Ф. Буслаев, Историческая христоматия. Москва 1861, с. 63—70.
[3] И. И. Срезневский, Древние славянские памятники юсового письма. СПб. 1868, с. 68—69 (езикови особености); 216—218; 261—268 (части от текста).
[4] Р. Брандт, Григоровичев паримейник в сличении с другими паримейниками, вып. I—II. Москва 1894. Библиография по въпроса вж. Н. Б. Тихомиров, Каталог русских и славянских пергаменных рукописей XI—XII веков, хранящихся в отделе рукописей Государственной библиотеки СССР имени Ленина. Записки отдела рукописей, вып. 30. Москва 1968, с. 90—93, 121—125.

Сега се готви ново издание и изследване на паметника от Надежда В. Котова, доцент по български език в Московския университет, и Мирослав Н. Янакиев, доцент по български език в Софийския университет. Не само че тук ще бъдат приведени съответните гръцки текстове, но паметникът ще бъде проучен от всички страни. Изданието ще бъде на съвременно равнище.

13. Боянско евангелие

Боянското евангелие е средновековен палимпсест от XII—XIII в., апракос, съдържащ 109 л., 4°, пергамент. Писано е с кирилица върху глаголически текст. Липсват много листа — повече от това, което е запазено. Намерено е в с. Бояна, край София, през 1845 г. от руския славист и пътешественик В. И. Григорович. В своя Очерк Григорович споменава няколко пъти за този ценен среднобългарски паметник. „В Бояна не намерих манастира, пише той. . . Църквата Св. Пантелеймон е малко поднова и неотдавна обстрелвана от турците. В нея намерих няколко ръкописа, употребявани в манастира, в това число два много любопитни. . .“[1] В с. Бояна, край София, църквата, някога манастирска, притежава до десетина ръкописа и много фрагменти. По-главните от тях са: евангелие палимпсест на глаголица кирилски текст и поменик с имена на български царе, царици и патриарси. . .[2] През 1852 г. Григорович пише за това евангелие: „Имам един образец палимпсест, моя собственост, намерен в Бояна, близо до град София. Кирилски евангелски текст с признаци на търновска рецензия, написан на старателно изтрито глаголическо писмо. Освен унциалните букви запазила се е и една дума, по която заключавам, че глаголическият текст е по-стар.“[3] Тези два паметника са Боянското евангелие и Боянският поменик. На Боянското евангелие Григорович и Шафарик се позовават като силно доказателство за старшинството на глаголицата.

След смъртта на Григорович (1876 г.) Боянското евангелие постъпва заедно с редица други ръкописи в Московския Румянцовски музей, който след Октомврийската революция се преименува в библиотека „Ленин“. Нашият ръкопис тук е под

[1] В. Григорович, Очерк путешествия, с. 136.
[2] Пак там, с. 160.
[3] В. Григорович, О древнейшей письменности славян. ЖМНП, № 3, 1852, с. 152—168; също в Статьи, касающиеся древняго славянского языка, Казань 1852, с. 62.

сигнатура: Григ. 8; или: Муз. 1690. Вж. А. Викторов, Собрание рукописей В. И. Григоровича, с. 7—8.

Нашият паметник е ценен като палимпсест и със своите езикови особености. Досега с него са се занимавали редица слависти: Шафарик,[4] С. М. Кулбакин,[5] В. Ягич,[6] Ив. Добрев[7] и др.[8]

14. Болонски псалтир

Болонският тълковен псалтир е среднобългарски кирилски паметник от XIII в. Съдържа 264 л., 4°, пергамент, устав, в две колони; отляво е псалтирният текст, а отдясно тълкуванието. Има хубави заставки и инициали. Писан е в с. Равне, край Охрид, по времето на цар Асен, както личи от приписката на л. 128: „Помени, господи, твоите раби Йосифа и Тихота, които написаха тази книга с помощта на бога и на светата Приснодева Богородица Мария. Написано бе в град Охрид, в селото, наречено Равне, при българския цар Асен." Днес в науката е установено, че тук става дума за Иван Асен II, т. е. че паметникът е писан между Клокотническата битка (1230 г.) и смъртта на Иван Асен II (1241 г.). На л. 106 има друга бележка, от която се вижда, че книжовникът Белослав е писал само една страница: „Аз, грешният Белослав, грешен и дързък на зло, а на добро ленив, чието отечество е гробът, а богатството — греховете, блудта — слава, написах за брата си Йосифа страница от псалтира. Слава навеки, амин." На л. 128 има трета бележка, от която се вижда, че ръкописът е попаднал в други ръце и че е продаден в Битоля: „Тази книга я купих аз, грешният йеромонах Данил, от граматика Теодора от Равне и я дадох за подвързване с позлата (?) и два перпера всред града в Битоля."[1]

Паметникът е преписан от глаголически текст, както личи от

[4] P. J. Šafařic, Über den Ursprung und Heimat des Glagolitismus. Prag 1858, c. VIII. Григорович праща снимки на Шафарик. На 26 ноември 1846 г., връщайки се от Атон, Григорович се спира в Прага и чете реферат за своите открития; тук се запознава с Шафарик. Вж. Časopis ČM, 1847, I, c. 508—521.

[5] С. М. Кульбакин, Материалы для характеристики среднеболгарского языка, вып. I. Боянское евангелие XII—XIII в. Известия ОРЯС, IV. СПб. 1899, с. 1—69.

[6] В. Ягич, Энциклопедия славянской филологии, вып. III. СПб. 1911, с. 126.

[7] Ив. Добрев, Глаголическият текст на Боянския палимпсест. Старобългарски паметник от края на XI век. София 1972.

[8] П. Лавров, Палеографическое обозрение кирилловского письма. Энциклопедия славянской филологии, вып. 4, 1. Петроград 1914, с. 67—70.

[1] Ив. Дуйчев, Из старата българска книжнина, II. София 1943, с. 36.

многото глаголически букви, думи и цели редове. Употребява се само Ъ, някъде и неетимологично; има и силна вокализация на Ъ и Ь. Носовките се заменят; ѧ се заменя с ѫ и след ч: чѫдѧ, нѧчѫло, чѫсть. Както в Добромировото евангелие от XII в., така и тук ѫ стои в глаголните форми вм. ѧ и в причастията вм. ы: грѫджи, живѫжи пасѫжи. Има шт и щ.

Докога паметникът е в родните си предели, не се знае. Знае се само това, че преди XVIII в. той е в Болоня, Италия, където най-напред попада в Августинския манастир S. Salvatore. След това бива пренесен в Университетската библиотека в Болоня, където и сега се намира под сигнатура № 2499.

Болонският псалтир започва да привлича вниманието на учените още през XVII—XVIII в.: Б. Монфокон (1655—1741), Николо Антонели (1698—1767), Игнаци Курчински (1707—1747) и др.[2] През XIX в. вече започват и да печатат части от него: Йосиф Добровски,[3] Фр. Миклошич,[4] И. И. Срезневски,[5] В. В. Качановски[6] и др. Обаче към подробно изследване на паметника от езиково глегище се пристъпва едва в началото на XX в. Руският славист-българист Вячеслав Николаевич Шчепкин (1863—1920) издава през 1906 г. обстойна монография върху Болонския псалтир,[7] която бива оценена в науката много високо.[8] По същото време виенският славист Ватрослав Ягич (1838—1923) подготвя издание на паметника, което излиза през 1907 г.[9] Тук Ягич е взел под внимание и други тълковни псалтири. През 1968 г. излиза фототипно издание на Болонския псалтир от Ив. Дуйчев. Изданието е придружено с обстоен предговор.[10]

Болонският псалтир е един от малкото среднобългарски паметници, дочакали и подходящо издание, и научно изследване.

Днес паметникът се цени преди всичко като важен документ за българската палеография и езикова история. Ценен е обаче и със

[2] Ив. Дуйчев, Болонски псалтир. Български книжовен паметник от XIII век. Фототипно издание. София 1968.
[3] Institutiones linguae slavicae dialekti veteris. Vindobonae 1822, p. 686.
[4] Lexicon paleo-slovenico-graeco-latinum. Vindobonae 1861—1865.
[5] Древние славянские памятники юсового письма. СПб. 1868, с. 49—52.
[6] Болонская псалтырь (1186—1196) и Евангелие Рыльского монастыря, конца XII или начала XIII в. Памятники древней письменности и искусства, XXIX. СПб. 1882.
[7] Болонская псалтырь. СПб. 1906.
[8] Б. Цонев, Отзыв о сочинении В. Н. Щепкина „Болонская псалтырь", СПб. 1906. Сборник отчетов о премиях и наградах за 1907. Премия имени А. А. Котляревского. СПб. 1908, с. 35—67.
[9] словѣньскаѩ псалътырь. Psalterium Bononiense. Vindobonae — Berolini—Petropoli 1907. Това издание е венец на Ягичевата издателска дейност.
[10] Цит. съч.

своята украса — тератологически стил. На тази страна на паметника обръщат внимание редица изкуствоведи, като Ф. И. Буслаев[11], В. Стасов,[12] Т. Илина[13] и др.

15. Добрейшово евангелие

Добрейшовото четириевангелие е среднобългарски кирилски паметник от XIII в. Сега съдържа 127 л., 8°, пергамент, средна големина устав. Пергаментът е груб. От тази грубост се оплаква и преписвачът на л. 3 отдолу: єдє проклата хартиа. От сегашните 127 листа предните 120 съдържат евангелския текст, а останалите 7 синаксара. Ръкописът не е цял. Тук липсват листа в началото, средата и края. От старото означение на тетрадите се вижда, че те са били 30, от които сега липсват: 1, 2, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 16 и 30. От останалите тетради цели са само 9, а именно: 14, 15, 18, 20, 21, 24, 25, 27 и 29. От другите тетради липсват отделни листа. Мастилото е белезникаво, червено (по-тъмно и по-светло), синьо, зелено и малко жълто.

Според изследванията на проф. Беньо Цонев (1863—1926) паметникът произхожда от северозападната българска говорна област.[1] Негов автор е поп Добрейшо. На л. 72б има следната миниатюра: евангелист Йоан и пред него коленичи гологлав и голобрад човек, а отдолу има следната бележка: попъ добрѣишо млитсꙗ стомоу иωаноу; над главата му пак бележка с дребни букви: попъ добрѣшо. На л. 120б четем: єдрене. попъ добрѣшо. От всичко това се заключава, че поп Добрейшо или е авторът на евангелието, или пък той го е поръчал. Затова и днес паметникът носи неговото име. На л. 116б отдолу се чете: здє стрѣзо писа ѿ маркова. Това е друг книжовник, взел участие в изготвянето на паметника.

На л. 18б, където е ликът на евангелист Лука, отгоре на празното поле, се чете: єдрєнє. Същото название, каза се, срещаме и на л. 120б. Това показва, че ръкописът някога е бил в този град (Одрин). Мастилото, почеркът и правописът на името на града и

[11] Сочинения, III. Ленинград 1930, с. 86.
[12] Славянский и восточный орнамент по рукописям древняго и нового времени. СПб. 1887, с. 2—3, табл. IV.
[13] За графичната украса на българските, сръбските и руските ръкописи в сбирките на Ленинград и Москва. Известия на Института за изобразителни изкуства, V. София 1962, с. 94, 97, 98.
[1] Б. Цонев, Добрейшово четвероевангелие. Среднобългарски паметник от XIII в. София 1906.

на текста не са едновременни. Така че за Одрин може да се говори само като за град, където ръкописът е пребивавал известно време.

За по-нататъшната съдба на ръкописа свидетелствува бележката на л. 77б и 78 отдолу през двете страници: имелъ счастїє чїтать сїю кнїгꙋ еуⷢ҇лїє напрїстолное Грїгорїи Іванович̑ъ тулчанскои ҂зуѕ. года. Или: 7406—5508=1898. Значи през 1898 г. евангелието е в Тулча. Вероятно авторът на тази бележка е руски старообрядец.

1. *Софийска част*. През 1899 г. неизвестно по какъв начин ръкописът бива донесен от Тулча в София и продаден на Народната та библиотека за 120 лв. Знае се само това, че през тази година ръкописът още не е описан в каталога на библиотеката; при това положение го разглежда и накратко описва руският учен Платон Кулаковски в своя отчет за научната си командировка през 1899 г.[2] Днес ръкописът се пази в Народната библиотека в София под № 17. Паметникът започва да привлича вниманието на учените още в самото начало на XX в. Идва се не само до описание, но и до издаване от проф. Б. Цонев.[3] При проучването от страна на Цонев се вижда, че софийската част е част от по-обемист ръкопис, от който липсват цели тетради и листа. Цонев си припомня, че в Белградската народна библиотека има части от подобен ръкопис, и с помощта на тогавашния дипломатически сръбски представител в София С. Симич успява да получи белградските фрагменти. Резултатът от всичко това е следният: белградските фрагменти се оказват част от изгубените тетради в софийската част. Празнините по този начин значително се попълват. Редица други части, които липсват в софийската част, и досега не са намерени.

2. *Белградска част*. В Народната библиотека в Белград се намират 48 л., 8°, пергамент, евангелски текст. Пазят се под № 214. Кога са попаднали в библиотеката, не се знае. Не се знае и откъде са донесени. На тези фрагменти най-напред обръща внимание през 1882 г. руският учен Г. Воскресенски, който ги описва.[4] По-късно

[2] П. Кулаковский, Отчет о научных занятиях заграницею в летнее вакационное время 1899 г. Варшавские университетские известия. Варшава 1900. Използвах отделен отпечатък.

[3] Б. Цонев, Из Софийской национальной библиотеки. Сборник статей по священных почитателями академику и заслуженному профессору В. И. Ламанскому, ч. II. СПб. 1908, с. 902—914; Б. Цонев, Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София, I. София 1910, с. 15—18, № 17 (307).

[4] Г. Воскресенский, Славянские рукописи, хранящиеся в заграничных библиотеках: Берлинской, Пражской, Венской, Люблянской, Загребской и двух белградских. СПб. 1882, Сб. ОРЯС, т. XXXI, № 1, с. 52, № V.

ги описва и Л. Стоянович.[5] В началото на XX в., както се каза, на тях обръща внимание и проф. Б. Цонев, който и установява, че това са части от Добрейшовото евангелие. В тази именно част под образа на евангелист Марко се чете: пиши вълчо. грѣшниче и припиши, ѡти рѫка изгнива.

През м. април 1941 г. белградските фрагменти заедно с останалите ръкописи от Народната библиотека в Белград изгарят при немските бомбардировки.

Добрейшовото евангелие е ценно не само като езиков паметник, но и като паметник на изкуството. Украсата му от заставки и инициали е богата. Стилът е тератологически. Имаме ценни миниатюри и на евангелистите. В миниатюрата на евангелист Йоан е изобразен и поп Добрейшо. Така че Добрейшовото евангелие привлича вниманието и на хората на изкуството.[6]

16. Драганов миней

Драгановият миней (Общак) е ценен среднобългарски книжовен паметник от XIII в., писан от някой си Драган, както личи от една приписка на л. 172: пиши ѡкаанїче драгане. ꙗко за грѣхы твоѧ бъ твои мѫчит та. пиш странnїче. Ръкописът се състои от 219 л., 4°, пергамент, хубав дребен полуустав с калиграфски удължения, българска редакция. Липсват листа от началото, средата и края. От една страна, влагата, а от друга, човешката ръка е повредила паметника, като е откъснала редица листа. Правописът е двуеров. Имаме смесване на носовките и на еровете. Паметникът е ценен не само от палеографско и езиково гледище, но още и от музикално. Украсата му е богата: заставки и инициали в тератологически стил с редица плетенични елементи. Той е първият опит в славянското средновековие да се създаде празничен миней, в който е обобщена народностната химнографска традиция. Тук са намерили място служби за домашни, български светци: Кирил Философ, Методий, Иван Рилски, цар Петър, Петка Търновска, Михаил Воин. „Дра-

[5] Љуб. Стојановић, Каталог Народне библиотеке у Београду. Београд 1903, с. 13, № 35 (214).
[6] В. Стасов, Славянский и восточный орнамент по рукописям древняго и нового времени. СПб. 1887, с. 3, табл. VII (по белградските фрагменти); М. Стоянов, Украсата на славянските ръкописи в България. София 1973, с. 55—57.

гановият миней, пише Йорд. Иванов,[1] е единственият между познатите ръкописни минеи, който съдържа тъй много служби и помени на български светци. Прибавим ли към това и особените нотни белези, които съпровождат някои песнопения и които ще да крият неизследваните още старобългарски църковни напеви, ще разберем защо паметникът е привличал тъй много любознателността на славянските учени, които са посещавали Света гора.“ На нотните знаци в минея се обръща особено внимание от учените още през 1913 г., когато излиза в Петроград сборна книга под едно общо заглавие.[2]

И този паметник обаче споделя съдбата на редица други ценни наши писмени паметници, т. е. и той е разкъсан на части, които днес се намират в различни книгохранилища. Главната част сега е собственост на Зографския манастир; пази се под № 55.[3]

1. Григоровичева част. Пръв от учените обръща внимание на Драгановия миней руският славист В. Григорович, посетил Атон през 1844—1845 г.[4] Григорович не само че се запознава с паметника, но и откъсва два листа от службата на Иван Рилски. Сега тези листа се намират в библиотеката „Ленин“, Москва, в Григоровичевата сбирка: Григ. 42, или: Муз. 1725.[5] Григорович ще да е откъснал листа и от службата на цар Петър Български. Част от тях той обнародва през 1852 г.[6], без обаче да спази палеографските особености на оригинала: развързва някои титли, слага запетайки, знаците за йотация над гласните смесва с ударения, не разпределя стихирите на песни.

2. Порфириева част. Руският учен и епископ Порфирий Успенски също посещава през XIX в. няколко пъти Атон. И той обръща внимание на паметника и откъсва три листа от него.[7] Един от тях съдържа част от службата на Ив. Рилски. Успенски обнародва и

[1] Йорд. Иванов, Български старини из Македония. София 1931, с.472. Йорд. Иванов лично е проучил паметника.
[2] Зографский трифологий, со статьями А. И. Соболевского, протойерея М. Лисицина, протойерея В. Металлова и А. В. Преображенского. С приложением шести фотографических таблиц. СПб. 1913. Вж. и Ст. Петров и Хр. Кодов. Старобългарски музикални паметници. София, 1973, с. 149—157.
[3] Гр. Ильинский, Рукописи Зографского монастыря на Афоне. Известия русского археологического института в Константинополе, XIII. София 1909, с. 266—267, № 85.
[4] Очерк путешествия по Европейской Турции. Москва 1877. Никъде тук Григорович не съобщава за паметника.
[5] А. Викторов, Собрание рукописей В. И. Григоровича. Москва 1879, с. 34, № 42.
[6] Статьи касающиеся древняго славянского языка. Казань 1852, с. 92—94.
[7] Второе путешествие по Св. горе Афонской в годы 1858, 1859 и 1861 и описание скитов афонских. Москва 1880, с. 154.

част от службата на цар Петър.[8] След смъртта на Порфирий сбирката му бива предадена в Публичната библиотека в Петроград (Ленинград). Тук именно се намират и въпросните три листа от Драгановия миней под сигнатура: Q.п.I.40.[9] От тези листа Срезневски напечатва части през 1868 г.[10]

3. Пантелеймоновска част. Към края на XIX в. Драгановият миней отново бива осакатен — откъсват се сега още шест листа. На един от тях, л. 172, е приписката с името на Драган. През 1891 г. тези листа биват открити от руския учен А. Александров в руския атонски манастир Св. Пантелеймон. Вероятността някой руски пътешественик или монах да ги е откъснал и занесъл в този манастир е голяма. На тези листа се намират службите на Кирил Философ и Методий, които Александров обнародва през 1893 г.[11]

Когато руският архимандрит Леонид посещава няколко пъти Св. гора (1859, 1866, 1868), той се запознава с Драгановия миней и се оплаква от варварското отношение на посетителите към него: варварска и същевременно погубителска ръка е откъснала листа.[12] Леонид има пред вид службата на цар Петър. По Драгановия миней Йорд. Иванов издава службите на следните светци: Кирил Философ, Методий, Ив. Рилски, цар Петър Български, Петка Търновска.[13]

17. Евангелие Кохно

Ръкописът е от XIII в., съдържащ 120 л., едър устав, българска редакция, пергамент, без начало и край. Старобългарският текст е писан върху изтрито гръцко писмо. Така че паметникът е палимпсест и съдържа избрани евангелски четива (изборно евангелие). П. А. Лавров определя Източна България като негова родина: употребяват се двете носовки и се пишат правилно; употребяват

[8] Пак там, с 190 и сл.

[9] Краткий обзор собрания рукописей, принадлежащаго преосв. епископу П., а ныне хранящого ся в императорской Публичной библиотеке. СПб. 1885, с. 46, № 14.

[10] Древние славянские памятники юсового письма. СПб. 1868, с. 120—123; 344—347. През 1875 г. Срезневски печата в своите „Сведения и заметки“ № 68, месецеслова и извадки от службата на Ив. Рилски, цар. Петър и Методий, с. 403—429.

[11] Служба святым славянским апостолам Кириллу и Мефодию в болгарском списке XIV века. Русский филологический вестник, XXIX. Варшава 1893, с. 193—207. Службите са под 14 февруари и под 6 април.

[12] Славяно-сербские книгохранилища на Афонской горе. Москва 1875, с. 64.

[13] Български старини, с. 296, 300, 359, 387, 424.

се двата ера; йотованите букви ѥ и ꙗ се употребяват рядко; не се среща ѭ; няма знак за дз, защото не го е имало в говора на преписвача, и т. н. Известни палеографски сведения за ръкописа дава П. А. Лавров,[1] но в езиково отношение още не е проучен.

За съдбата на ръкописа до втората половина на XIX в. нямаме никакви сведения. По време на Руско-турската война (1877—1878) руският щабс-капитан А. А. Кохно получава от един българин в Русе старобългарски ръкопис, който после отнася със себе си в Русия. За научната стойност на паметника отначало Кохно не е ориентиран. И когато се научава за него проф. А. А. Кочубински, разговаря с притежателя на ръкописа и му обяснява, че това е ценен езиков паметник. В резултат на това на 20 ноември 1879 г. А. А. Кохно пише следното писмо до А. А. Кочубински: „Находясь с войсками в Болгарии, во время последной кампании, я случайно приобрел от одного Русщукского жителя старую славянскую рукопись, без начала и конца, писанную на пергаменте. Вы, милостивый государь, указали мне на научную ценность этой рукописи — евангелия XII или XI века. Как житель южнорусского края, желая с своей стороны внести посильную лепту в научный центр нашего края — в императорский Новороссийский университет, вручаю Вам, милостивый государь, в качестве представителя славянской кафедры, мою рукопись для передачи ее Императорскому Новороссийскому университету, в вечное и неотъемленое его, университета, владение, с покорнейшею просьбою — рукопись эту безотлучно иметь в библиотеке университета. Примите и проч. Шт. Капитан А. Кохно. Одесса, 1879 года, ноября 20-го дня.“[2]

Днес паметникът действително се намира в Одеската държавна библиотека „А. М. Горки“ под № 182. В науката той е познат по името на своя руски собственик — евангелие Кохно.

П. А. Лавров, Палеографическое обозрение кирилловского письма. Петроград 1914, с. 90—92; П. А. Лавров, Альбум снимок с юго-славянских рукописей болгарского и сербского письма. Петроград 1916, № 16 (№ 182).

[2] Записки императорского Новороссийского университета, т. 31. Одесса 1880, с. 12—14. По време на Руско-турската война видният руски изкуствовед В. Стасов се обръща към руските офицери и войници да спасяват и да запазват българските културни ценности. Между другото в неговото обръщение четем: „Нека всеки, който е способен, да събира с чисти ръце, далеч от грабежа и насилието, всичко забележително, всичко красиво и важно у народите, на които вие носите мир, светлина и щастие.“ Вж. Родопски устрем от 6 август 1877 г., бр. 93, с. 4.

18. Ловчански сборник отпреди 1331 г.

По времето на Иван Александър като ловчански деспот, т.е. преди 1331 г., в Ловеч се появява сборник със смесено съдържание, главно нравоучително,[1] писан от монах Пахомий. Съдържа 183 л., 4°, полуустав, среднобългарска редакция. Като се има пред вид, че в оня момент Ловеч все още е малък културен и административен център, където книжовните прояви едва ли могат да останат извън погледа и покровителството на местния владетел, трябва да се заключи, че и този сборник не ще да е видял бял свят без неговото знание. Това предположение става още по-вероятно на фона на стремежа на тогавашните владетели да украсяват престолните си градове с книжовни трудове, да се смятат за покровители на книжнината и културата. А този стремеж важи за Иван Александър във висша степен.

По въпроса, докога Ловеч е местонахождението на сборника и защо той напуска родния си град, могат да се правят само предположения поради липса на конкретни данни. В случая има две възможности: или сборникът да е останал и по-нататък в Ловеч, т. е. след 1331 г., или пък след коронясването на Иван Александър в Търново да е пренесен в столицата и поставен в царската библиотека, където с течение на времето се събират и други ръкописи, предназначени преди всичко за лично четиво за царското семейство. Склонен съм да приема второто предположение, имайки пред вид книголюбието на Иван Александър и стремежа му да украсява дворците си с ценни ръкописи.

Но която и от двете възможности да се приеме, в края на краищата остава вярно едно — до 1392 г. сборникът не е подложен на някакви удари от страна на чуждото нашествие и неговото местонахождение си остава България. Обаче в края на XIV в. положението значително се променя. Под влияние на турската опасност бива нарушен не само мирният книжовен процес, но и редица книжовници биват принудени да напуснат родните предели и да потърсят спасение преди всичко в земите отвъд Дунав, отнасяйки със себе си и някои ценности. Така именно се идва до изнасянето на сборника през 1392 г. от монасите Софроний, Пимен и Силван в днешните молдовски краища, където в подножието на Северните Карпати те се заселват и полагат основите на манастира Нямц,[2]

[1] А. И. Яцимирский, Из славянских рукописей. Тексты и заметки. Москва 1898, с. 144—151.

[2] Ф. Успенский, О некоторых славянских и по славянски написанных

който с течение на времето става важен духовен център в живота на Молдова и изобщо в разпространението на славянската писменост в Румъния. В манастирската библиотека на този манастир сборникът се съхранява цели 500 години.

За следващите два века, т. е за XV и XVI в., нямаме данни да е проявяван някакъв интерес към сборника. Може само да се предполага, че е бил разглеждан и четен от манастирските братя. До 80-те години на миналия век той не мени и местонахождението си. Сведенията гласят, че през 1883 г. сборникът все още е в манастира — от 5 до 8 септември 1883 г. румънският епископ Мелхиседек прекарва тук и намира сборника в манастирската библиотека. Но когато през лятото на 1895 г. руският славист Александър Иванович Яцимирски, тогава още студент в Московския университет, посещава манастира и разглежда библиотеката му, вече не намира сборника. Една година по-късно — през 1896 — той обикаля селищата по устието на Дунав и там в с. Вилков попада на нашия сборник, собственост вече на руски рибар-старообрядец, който пък го купил от Тимотей Кузмин, също руски старообрядец и търговец на зърнени храни в Галац.[3] На вътрешната страна на последната корица и днес стои етикет с кирилски и латински надпис: „Тимофей А. Кузьминъ. Галацъ". При това положение става ясно, че ръкописът е променил своето местонахождение между 1883 и 1895 г., но кога точно и как, не се знае.

Яцимирски, който разполага по онова време с големи парични средства, купува сборника и го отнася още същата година в Русия като своя собственост. В сбирката му той получава № 15. Обаче в началото на XX в. Яцимирски решава да даде събраните от него ръкописи в ръкописния отдел при библиотеката на Академията на науките в Петроград. Сбирката на Яцимирски постъпва в академическата библиотека през 1901—1904 г. на пет партиди.[4] Тук сборникът вече получава нова сигнатура: 13.3.17. Под тази

рукописях, хранящихся в Лондоне и Оксфорде. ЖМНп, ч. 200 (1878), с. 91—92; А. И. Яцимирский, Григорий Цамблак. СПб. 1904, с. 234 и сл.; А. И. Яцимирский, Славянские и русские рукописи румынских библиотек. СбОРЯС, кн. 79. СПб. 1905, с. 587; Б. Цонев, История на българский язик, I. София 1919, с. 237; В. Сл. Киселков, Григорий Цамблак. БИБ, III, т. 2 (1930), с. 161; Ю. Трифонов, Деспот Иван Александър и положението на България след Велбуждската битка. СпБАН, кн. 43 (1930), с. 68; Ив. Дуйчев, Из старата българска книжнина, II. София 1946, с. 358; Ив. Дуйчев, Миниатюрите на Манасиевата летопис. София 1962, с. 27, 134.

[3] А. И. Яцимирский, Из славянских рукописей, с. 151.

[4] Исторический очерк и обзор фондов рукописного отдела библиотеки Академии наук, вып. II, XIX—XX века. М.—Л., 1958, с. 101—105.

сигнатура се пази и сега в библиотеката. През 1967 г. бива реставриран. Така че в този момент сборникът може да се ползува за научни цели; има обаче повредени листа.

Само няколко месеца след намирането на сборника и отнасянето му в Русия, т. е. още през есента на 1896 г., Константин Радченко го описва в своя отчет за командировката си в Москва и Петроград.[5] А тъй като отчетът на Радченко става твърде популярен сред славистичния свят, следва, че и сведенията за сборника достигат до знанието на редица учени. През същата година, когато излиза отчетът на Радченко, Яцимирски обнародва в Москва своята книга „Из славянских рукописей. Тексты и заметки", където дава цялото съдържание на сборника и сведения за намирането му. От друга страна, тук намираме и най-пълно, и най-правилно разчитане на приписката. Изобщо даденото от Радченко и Яцимирски за сборника сведение и досега си остава най-подробно и следващите учени не отиват по-нататък от това. Не ми е известно да е проявен и някакъв по-специален научен интерес към самия сборник. Не е такова обаче положението с приписката, поместена на последната корица. Тя не един път бива и обнародвана.[6] Това се дължи на обстоятелството, че в нея се дават конкретни данни за съдбата на сборника. А в съдбата на този сборник се оглежда съдбата и на редица други старобългарски книжовни паметници.

Приписката отразява три момента от историята на сборника и е дело на трима писци. В първите пет реда се съобщава кога, къде и от кого е съставен сборникът. В шестия ред се съобщава, че сборникът е пренесен в манастира Нямц през 6900 г. (6900—5508=1392 г.). Този ред ще да е писан от монасите, които занасят сборника от Търново в Северна Молдова. Следващите четири реда вече са от XVII в. В тях се говори за подвързването на сборника от румънския епископ Павел в манастира Нямц през м. декември 7143 г. (7143—5508=1635), т. е. през 1634 по януар-

[5] К. Радченко, Отчет магистра К. Ф. Радченко о занятиях рукописями в библиотеках и других учреждениях Москвы и С.-Петербурга в течение сентября и октября 1896 года. Университетские известия, XXXVIII, № 4 Киев 1898, с. 20—27.

[6] К. Радченко, Отчет, с. 21; А. И. Яцимирский, Из славянских рукописей, с. 144; А. И. Яцимирский, Григорий Цамблак, с. 115; Б. Цонев, История на българский език, с. 237—238; М. х. Неделчев, Разкопки на Ловчанския хисар. Ловеч и Ловчанско, I. София 1929, с. 115; Ст. Станимиров, Из черковната история на гр. Ловеч. Ловеч и Ловчанско, II. София 1930, с. 7; Юрд. Трифонов, Деспот Иван Александър, с. 66; Ив. Дуйчев, Из старата българска книжнина, II, с. 68—69; П. Сырку, Время и жизнь патриарха Евфимия Терновского. СПб. 1898, с. 420; E. Turdeanu, La littérature bulgare du XIV-e siecle et sa diffusion dans les Pays Roumains. Paris 1947.

ската година. Трябва обаче да се отбележи, че в сегашния си вид приписката е излязла от ръката на един автор, почеркът е един, при все че съдържанието е дело на трима писци, и то от различни епохи. При това положение става ясно, че последният автор — румънският епископ Павел — възпроизвежда точно или по-свободно стара приписка, към която прибавя съобщението за подвързията на сборника. В днешния си вид въпросната приписка гласи: „Тази книга бе написана от ръката на многогрешния монах Пахомий в богоспасаемия град Ловеч при архиепископ господин Симеон, при благочестивия деспот Александър и неговия син Михаил Асен и бе пренесена тук в годината 6900 и бе подновена от бившия романски епископ Павел в Нямецкия манастир в 7143 година, 1-и декември, при архиепископ Пахомий." Или: 6900—5508=1392; 7143—5508=1634.[7]

Последните проучвания върху сборника показаха известна близост между него и сборника на поп Филип от 1345 г., а именно сведенията за вселенските събори в двата сборника напълно съвпадат; по-старият от тях е Ловчанският, така че от него са взети сведенията при писането на сборника от 1345 г. Това обстоятелство показва, че Ловчанският сборник през 1345 г. е бил вече пренесен в Търново.[8]

19. Иван Александров (Лаврентиев) сборник от 1348 г.

Сборникът е съставен през 1348 г. (6856—5508=1348) в Търново от инок Лаврентий по нареждане на цар Иван Александър и е предназначен за домашно четиво на царската фамилия. Съдържа 214 л., 1°, хартия, устав, българска редакция. Съдържанието му е твърде разнообразно: житието на Иван Милостиви, патерични разкази, Храбровото сказание „За буквите", Кириловото „Написание за правата вяра", „За 8-те духовни порока" от Нил Философ, въпроси и отговори от Атанасий Александрийски, сведения за вселенските събори, „Черковно сказание" от Константин Преславски (тук приписвано на Василий Велики), някои апокрифи и др. Това разнообразно съдържание свидетелствува, от една страна, за проявен вече интерес към по-разнообразно четиво, за излизане

[7] Ив. Дуйчев, Из старата българска книжнина, II. София 1944, с. 68—69.
[8] К. М. Куев, Съдбата на Ловчанския сборник, писан преди 1331 г. Сборник „Търновска книжовна школа, 1371—1971". София 1974, с. 79—88.

вън от рамките на богослужебните и каноничните текстове, а, от друга, за стремежа да се поднесат съчинения, които да помогнат в борбата срещу ересите и да утвърдят позициите на православието. С други думи, сборникът е съставен в много случаи с оглед на нуждите на епохата. А знае се, че по времето именно на Иван Александър у нас има големи религиозни брожения,[1] които подкопават основите на господствуващия строй.

Няма основание да се смята, че сборникът е променил родното си място не само по времето на Иван Александър, но и по времето на неговия наследник Иван Шишман (1371—1393). Във връзка обаче с турското нашествие към края на XIV в. редица българи напускат родните си предели и се преселват северно от р. Дунав в днешните румънски земи, отнасяйки със себе си редица културни ценности (вж. главата за втория етап на миграцията). И днес в науката е установено, че във връзка именно с това нашествие от царската библиотека в Търново биват изнесени някои ръкописи: Иван Александровото (Лондонското) евангелие от 1356 г., Томичовият псалтир, Манасиевата хроника, преписана в Търново около 1345 г., съставеният през 1345 г. от поп Филип сборник пак по нареждане на Иван Александър и др. Тази съдба споделя и Лаврентиевият сборник от 1348 г.

Попадналите северно от р. Дунав наши ръкописи по-нататък имат различна съдба: едни остават във влахо-молдовските краища, други потеглят към Русия, където стават един от факторите за т. нар. „второ южнославянско влияние през XIV—XV в.", трети продължават своя път към Запад, а четвърти към Атон. Прави впечатление, че в Атон биват пренесени някои ръкописи от царската библиотека в Търново: Ив. Александровото евангелие, Томичовият псалтир, поп Филиповият сборник от 1345 г. Тук бива донесен и Лаврентиевият сборник. Евангелието, псалтирът и Лаврентиевият сборник попадат в атонския манастир Св. Павел, а поп Филиповият сборник — в Хилендар. Пренасянето на ръкописи от Влахия и Молдова в Атон става лесно разбираемо, като се имат пред вид оживените връзки между тези княжества и атонските манастири през XVI—XVIII в. А манастирът Св. Павел през съответното време за румънците е това, което за нас е Зограф, за сърбите Хилендар, за русите Пантелеймон и т. н.

Не се знае обаче кой и кога точно е пренесъл сборника в манастира Св. Павел, тъй като няма никакви данни за това. Може само с положителност да се каже, че сборникът е попаднал в казания

[1] К. Ф. Радченко, Религиозное и литературное движение в Болгарии в эпоху перед турецким завоеванием. Киев 1898.

манастир преди средата на XVII в. Защото през 1655 г. Арсений Суханов, монах от Троицко-Сергиевата лавра, край Москва, по времето на своето последно пътуване по християнския Изток за събиране на гръцки и славянски ръкописи посещава манастира Св. Павел и там в скита Иван Милостиви намира нашия сборник. За това се научаваме от една бележка, която Суханов пише собственоръчно в сборника: „163, взета от килията на господаря патриарха.“ Тук „163“ трябва да се чете 7163 (=1655). Заедно с другите събрани ръкописи Суханов отнася Лаврентиевия сборник в Москва и го предава в Синодалната (Патриаршеската) библиотека, където и сега се пази цели двесте години — до средата на XIX в. Затова често пъти този сборник се нарича „Синодален“.

Лаврентиевият сборник започва да привлича вниманието на учените едва през 20-те години на XIX в. Малко преди това под ръководството на Инокентий Херсонски бива съставен „Догматический сборник Восточной церкви“,[2] в който на л. 1—6 е поместено Храбровото сказание „За буквите“ по текста в Лаврентиевия сборник.[3] През 1824 г. К. Калайдович дава кратки сведения за сборника и по него печата Храбровото сказание[4] и кратки фрагменти от Кириловото „Написание за правата вяра“. През 1841 г. на руски език бива публикувано Кириловото „Написание за правата вяра“, цялото по текста в нашия сборник.[5] По всяка вероятност това издание е дело на Инокентий. В едно писмо от 28 декември 1854 г. до Бодянски Инокентий пише, че по-рано сборникът е бил у него, но отдавна го е върнал.[6] Следите му за известно време се губят. Когато умира Ив. Сахаров (1863 г.), част от неговата сбирка попада в Публичната библиотека. И между постъпилите в библиотеката ръкописи се намира и нашият сборник. Сега той е под сигнатура: F.I.376.[7] Кога и как Сахаров става собственик на сборника, остава в тайна.

За Лаврентиевия сборник в науката се говори като за ценен среднобългарски писмен паметник, но досега не беше по-обстойно проучен. В настоящия момент е прието за печат изследване на паметника от автора на тия редове. Ще го издаде Институтът за литература при БАН.

[2] Сега този сборник се намира в ЦГИАЛ, ф. 834, оп. 3, № 2080, Ленинград.
[3] К. М. Куев, Черноризец Храбър, С. 1976, с. 395.
[4] К. Ф. Калайдович, Иоанн, эксарх болгарский. М. 1824, с. 87—88.
[5] Воскресное чтение. Киев 1841, № 45, с. 407—412.
[6] Записки императорского Одесского общества истории и древностей, т. XIII. Одесса 1883, с. 271.
[7] К. М. Куев, Судьба сборника Ивана Александра 1348 года. Труды ОДРЛ, т. XXIV. Ленинград 1969, с. 117—121.

20. Съдбата на два търновски ръкописа от средата на XIV век

През 1348 г. поп Теотокий Псилица превежда от гръцки на български в Търново тълковното евангелие на Теофилакт Охридски (върху Йоан), съдържащо 217 л., 1°, полуустав, българска редакция. На л. 217 има приписка от преводача, че евангелието е писано по времето на търновския патриарх Симеон в годината 1348: „Слава тебе, боже наш, слава тебе! И пак ще река, слава тебе! Защото без тебе не става нито словото, нито делото. Преведе се това Благовестие на Йоан Богослов от гръцки на български с повелението и трудолюбивия подвиг на всеосвещения патриарх на богоспасаемия царевград Търново и на цяла България кир Симеон заедно с неговите отговори от ръката на поп Теотокий, наричан Псилица, в годината 6856, индикт 1.“[1] Или: 6856—5508=1348. Индиктът отговаря на годината.

Приблизително по същото време се появяват и Пандектите на Никон Черногорец (XI в.), в които се тълкуват господните заповеди. Никон е антиохийски монах, който се слави в историята на християнската книжнина със своите Пандекти, разпространявани обикновено в два тома поради големия им обем.

Когато Теодосий Търновски става глава на българската църква, той подарява тези книги на Зографския манастир Св. Георги, където по-рано бил известно време монах. За това научаваме от приписката в евангелието, (л. 217б), която следва след приписката на Псилица: „Теодосий, по милост божия патриарх на царевград Търново и на всички българи. Послание до добрите братя, които живеят в Света гора Атонска, в манастира на светия великомъченик и победоносец Христов Георги, наречен Зографски, гдето аз бях възпитан в молитвите на светия великомъченик Георги и на преподобните и богоносни наши отци и в моя живот дори телесно, но със светите ваши молитви да сподоби господ бог и душевно. Изпратих на ваша светост тези две боговдъхновени книги — благо-

[1] Приписката е печатана най-напред от П. Сырку, Время и жизнь патриарха Евфимия Терновского. СПб. 1898, с. 473. Сирку научава за всичко това от Н. П. Лихачов, който по това време печата своя труд „Палеографическое значение бумажных водяных знаков“, т. I, 1899, с. 78—80. През 1961 г. имах възможността да се запозная непосредствено с ръкописа. Преводът е от К. Куев. Вж. и Ив. Дуйчев, Из старата българска книжнина, II. София 1943, с. 135—136.

вестието на господа бога и спасителя наш Исус Христос от Йоан и книгата на свети Никона — тълкованията на господните заповеди, да ги имате, да ги прочитате за ваше утешение и полза и да поменувате наше смирения."[2]

Колко време подарените от Теодосий две книги са собственост на Зографския манастир, кога и при какви обстоятелства те са променили своето местонахождение, днес не може да се каже по липса на данни. Затова тук могат да се правят само предположения. Възможно е те да са отнесени направо от Зограф в Русия; възможно е пренасянето да е станало и посредством Молдова, която през XVI—XVII в. е в много оживени връзки с Атон.

В края на XIX в. руският историк и палеограф Николай Петрович Лихачов (1862—1935), изучавайки водните знаци, попада на писаното от Псилица евангелие, намиращо се тогава в частни ръце — у Елпидефор Василевич Барсов (1836—1917), руски етнограф, археолог и събирач на ръкописи. През 1917 г. Барсовата сбирка постъпва в ГИМ, Москва, където и сега се пази, запазвайки своята самостоятелност. Въпросният ръкопис тук е под сигнатура: Барс. № 115. Кога и как Барсов става собственик на въпросното евангелие, не се знае.

Все по това време Н. П. Лихачов попада и на друг ръкопис, в който намираме същия подпис на Теодосий, който имаме и в писаното от Псилица през 1348 г. евангелие. Кратки сведения за тази находка Лихачов дава през 1905 г.: намерил ръкописа преди известно време; много от бележките пострадали; дават се някои палеографски сведения; ръкописът произхожда приблизително от същото време, от което е и евангелието; това е част от Никоновите Пандекти; от ръкописа липсват някои листа и др. Лихачов печата и няколко снимки, между които и снимка на монограмата на Теодосий.[3] След смъртта на Лихачов (1935) сбирката му остава в ЛОИИ, където и сега се намира. Въпросният ръкопис е под сигна-

[2] Й о р д. И в а н о в, Български старини из Македония. София 1931, с. 235; Р. П а в л о в а, Неизвестен ръкопис с подписа на българския патриарх Теодосий Търновски. Език и литература, кн. 2 (1975), с. 25. Преводът е от И в. Д у й ч е в, Из старата българска книжнина, II. София 1944, с. 171.

[3] Н. П. Л и х а ч е в, Рукопись, принадлѐжащая патриарху Феодосию Тырновскому. Известия ОРЯС., т. X, кн. 4. СПб. 1905, с. 312—319; Оттук после Йорд. Иванов взема снимката и я печата в Български старини из Македония, с. 235. Думата е за патриарх Т. Търновски II. У Лихачов са попаднали някои ръкописи от Руския археологически институт в Цариград, който през 1898 г. урежда специална експедиция за събиране на ръкописи. Вж. В л. М о ш и н, Јужнословенските ракописи во Ленинградското отделение на историскиот институт на Академијата на науките на СССР. Македонски архивист, кн. I. Скопје 1972, с. 53—54.

тура: архив ЛОИИ, русская секция, колл. Лихачева, оп. 1, № 502.[4] Тази част на Пандектите съдържа 225 л. голям формат, гл. 1—30. Палеографските особености на ръкописа са дадени у Лавров.[5]

След статията на Лихачов дълго време науката не успява да намери останалата част на Никоновите Пандекти. Едва напоследък Николай Борисович Тихомиров, сътрудник на Отдела за ръкописи при библиотеката „Ленин" в Москва, започна да говори, че втората част на Пандектите се намира в Москва в сбирката на Е. Е. Егоров, № 1. В „Лист использования документов" Тихомиров пише на 7. III. 1967 г. следното: „2-я часть этой рукописи — главы 33—63, в ГБЛ, собр. Е. Е. Егорова, ф. 98, № 1". И наистина проучванията, които направи Р. Павлова по въпроса, действително потвърдиха изказаната от Н. Б. Тихомиров мисъл.[6] Павлова дава и първите по-подробни сведения за Егоровата част: има 380 л., форматът е много голям, българска редакция; съдържа гл. 31—63. По този начин двете части напълно се допълват и образуват едно цяло.

На л. 8 в Егоровата част също има подпис на Теодосий Търновски: „Теодосий с милост божия архиепископ на славния царев град Търново и патриарх на всички българи подари тази книга на св. Никона в Зографския манастир на светия великомъченик и победоносец Христов Георги. Вечна му памят." Този надпис не е от ръката на Теодосий; поставен е от друго лице по-късно. Различията между него и останалите два подписа — в евангелието от 1348 г. и в Ленинградската част на Пандектите — са значителни.[7]

Върху историята на Егоровата част известна светлина хвърля бележката на л. 9б. От нея се вижда, че през XVIII в. ръкописът е бил собственост на Малиноостровския манастир, намиращ се недалеч от Вятка, край Гомел (в наше време Новозибковски район). През 7303 (7303—5508=1795) ръкописът е реставриран от монах Петър по поръка на московския търговец Алексей Андреевич Мошен. На края на бележката четем: „7303 година, месец ноември, 6 ден." Тук годината 1795 е по януарската година. Но тук е казано, че работата е извършена през м. ноември. В такъв случай, ако се вземе септемврийската година, ще се получи 1796.

[4] Путеводитель по архиву Ленинградского отделения Института истории Москва—Ленинград 1958, с. 412.

[5] П. А. Лавров, Палеографическое обозрение кирилловского письма. Энциклопедия славянской филологии, вып. 4, 1. Петроград 1914, с. 158—159.

[6] Р. Павлова, Неизвестен ръкопис с подписа на българския патриарх Теодосий Търновски. Език и литература, кн. 2, 1975, с. 25—38.

[7] Пак там, с. 27—28.

Както се вижда, по старообрядческа линия ръкописът попада в Москва. По тази линия ще да е попаднал и в ръцете на Егоров, който също е старообрядец и търговец на ръкописи в Москва — принадлежал към старообрядческия център Преображенско кладбище.

21. Лесновски паренесис

През 1353 г. в Лесновския манастир[1], Кратовско, се преписва Паренесис на Ефрем Сирин (IV в.). Кой е книжовникът, не се знае, защото е скрил името си зад фразата тахате чрьньць.[2] Ако се съди по почерка, ръкописът, изглежда, е писан от оня Станислав, който през 1330 г. пише в същия манастир Пролог и през 1342 г. т. нар. Оливеров миней, или пък от някой негов ученик. Ръкописът е на пергамент, средно-уставно писмо, 4°, българска редакция. Но и този ценен среднобългарски паметник не е цял; части от него днес се намират в три различни книгохранилища; има много листа безследно изчезнали.

1. Софийска част. По-голямата част от ръкописа днес се намира в Народната библиотека в София (№ 151) и е описана от Б. Цонев.[3] На л. 1 отгоре има заставка, а след нея заглавието: книгы стго ефрема глемыж грьчскыммь азыкомь, паренесись. сказаетжеса паренесись, притча оутѣшеніе. мленіе, повченіе, наказаніе. полезнаа и различнаа, Началото на текста започва: бѣ нѣкто на вьстоуѣ мжжь, именемь ефремь. сириень сьіи родомь... Това е из житието на Ефрем Сирин и служи като предговор.

В Софийската част липсват много листа: първият и последният лист от първата тетрада, един лист между 32 и 33, цялата осма тетрада между л. 53 и 54, един лист между л. 186 и 187. Целият ръкопис по-рано е съдържал 42 тетради (мв) от по осем листа; последната тетрада е имала 4 л., от които сега са запазени само 2. Така че днес Софийската част има 315 л.

[1] Й о р д. И в а н о в, Северна Македония. София 1906, с. 95—101; Й о р д. И в а н о в, Български старини из Македония. София 1931, с. 161—172.
[2] К. М. К у е в, За думата тахъ в старославянските ръкописи. Славистични изследвания, III. София 1973, с. 64—65. Това е технически термин, възприет от византийската книжнина.
[3] Б. Ц о н е в, Из Софийской национальной библиотеки. Сборник в честь В. И. Ламанского, II. СПб. 1908, с. 902—924; Б. Ц о н е в, Опис на ръкописите и старопечатните книги в Народната библиотека в София, I. София 1910, с. 205—218, № 297 (151).

2. *Белградска част.* Третият лист от последната тетрада, от 42-та, се намира в Народната библиотека в Белград, където се пази под № 237.[4] Доставен е в библиотеката от „Милан Ковачевич, учител в Стара Сърбия", заедно с други ръкописи. Кога обаче е станало това точно, не се знае. На този лист е приписката на преписвача (послесловието), която гласи: „Написана бе тази книга, наречена свети Ефрем, в Злетовската земя, в мястото, наречено Лесново, в обителта на светия първовоеначалник Михаил, във времето на благоверния и христолюбивия български цар Иван Александър и на благоверния и христолюбивия свети цар на сръбската и гръцката земя Стефан, и на великия деспот Йоан Оливер, ктитора на този храм, и при всеосвещения архиерей на тази земя господин Арсений, който повели на моята бедност, монах Тахота(?), да напише тази книга . . . По повеля на моя господар епископа Арсений написах тази книга в годината 6861, индикт 6-и." Или: 6861—5508=1353. Приписката е много важна и затова е обнародвана много пъти.[5] Защото приписки, в които се дават конкретни данни за появата на този или оня ръкопис, са рядко явление в старобългарската литература. Макар Лесново по онова време да е под сръбска власт, преписвачът споменава името на българския владетел на първо място, защото има българско съзнание, защото е българин. Илински изрично пише: „Аз не мога да намеря друго обяснение на това явление освен българския патриотизъм на писача на ръкописа."[6]

3. *Ленинградска част.* В сбирката на Ал. Гилфердинг, която сега е в Публичната библиотека в Ленинград, се намира един лист (F.п.I.63) от Лесновския Паренесис. Гилфердинг го е намерил по време на своето пътуване из Македония през 1868 г.

Љуб. Стојановић, Каталог Народне библиотеке у Београду. Београд 1903, с. 188, № 433 (237).

[5] Ст. Новаковић, Српски поменици. Гласник, XI, II (1875), с. 15; Б. Цонев, Из Софийской Национальной библиотеки, с. 915—916; Б. Цонев, Опис, I, с. 217; Йорд. Иванов, Български старини, с. 164—165; Г. Ильинский, Запись в Лесновском Паренесисе Ефрема Сирина 1353 г. СпБАН, кн. 45 (1933), с. 73; Ив Дуйчев, Из старата българска книжнина, II. София 1943, с. 139; П. Динеков, К. Куев, Д. Петканова, Христоматия по старобългарска литература. София 1961, с. 271; II изд. (1967), с. 321; III изд. (1974), с. 321. Преводът е от Дуйчев, цит. съч., с. 139. Днес листът с приписката вече не съществува, тъй като е унищожен през м. април 1941 г. по време на бомбардировката на Белградската библиотека.

[6] Гр. Ильинский, цит. съч., с. 72.

22. Българският превод на Манасиевата хроника

По времето на Иван Александър, приблизително между 1337 и 1340 г., в Търново неизвестен преводач превежда по нареждане на владетеля от гръцки на български стихотворната хроника на византийския летописец Константин Манаси от XII в.[1] Преводът е направен по византийската стихотворна версия, а не по-нейните прозаични преправки. Очевидно нашият преводач е бил в голямо затруднение да предаде особеностите на византийския десетостъпен ямбически стих с цезура след осмата сричка и затова е прибягнал до немерената реч. За съжаление този превод не е запазен. Обаче до нас са дошли по-късни преписи, всички възхождащи към българския превод от четвъртото десетилетие на XIV в. Два от тях (Московският и Ватиканският) са от Иван Александрово време, а останалите са по-късни.

1. Московски препис. Преписът е поместен в сборник от 1345 г., съставен от поп Филип в Търново по нареждане на Иван Александър; съдържа 140 л., 1°, пергамент и хартия, полуустав, българска редакция. Че действително ръкописът е изготвен за Иван Александър, се вижда от следните думи, поставени на първия лист над заставката: „Тази книга бе преведена от гръцки език [по повеля или за] цар Александър." Кой пък е писал, личи от приписката на последния 140 лист: „Слава на бога, прославян в Троицата, който в малко извършва големи дела, та бидоха преписани и тези малки и многополезни слова по повеля на моя господар, благородния, христолюбивия, превисокия и мощния цар, прекрасния Иван Александър, в годината 6853, индикт . . . преписа поп Филип по повеля . . ."[2] Или: 6853—5508=1345 (от 1. IX. 1344 до 31. VIII. 1345).

Към края на XIV в. във връзка с турското нашествие сборникът бива изнесен северно от р. Дунав в днешните румънски предели, а оттам попада в Хилендарския манастир на Атон. През 1655 г. тук именно го намира руският монах Арсений Суханов, изпратен от патриарх Никон да събира гръцки и славянски ръкописи по

[1] M. Weingart, Byzantské kroniky v literatuře církevněslovanské. Přehled a rozbor filologicky. I. Bratislava 1922, с. 160—219; Ю. Трифонов, Византийските хроники в църковно-славянската книжнина. Известия на Историческото дружество, VI (1924), с. 180—181; Ю. Трифонов, Бележки към среднобългарския превод на Манасиевата хроника. Известия на Българския археологически институт, II (1923—1924), с. 137—173;
[2] Ив. Дуйчев, Из старата българска книжнина, II. София 1943, с. 130.

православния Изток, необходими за проектираната от него реформа на богослужебните книги. Суханов отнася ръкописа в Русия и го предава в Синодалната библиотека в Москва. Затова се и нарича обикновено „Московски препис“. През 1920 г. Синодалната библиотека бива предадена в Историческия музей (ГИМ) в Москва, където и сега се намира, като запазва своята самостоятелност. Въпросният ръкопис тук е под сигнатура: Син. 38.

Върху този сборник има досега общи бележки, но той не е изследван цялостно. Преписът на хрониката обаче е издаден от румънския славист Йоан Богдан с варианти по Тулчанския и Ватиканския.[2a]

2. Ватикански препис. Ръкописът съдържа 206 л., 1°, пергамент, устав, българска редакция. Първоначално е съдържал само Манасиевата хроника. За разлика от другите преписи този е богато украсен с миниатюри — всичко 69 със 109 сцени: из библейската и източната история, римската история, византийската и българската история; три миниатюри се отнасят до българо-руските и една до руско-византийските отношения. Че и този ръкопис е бил предназначен за Иван Александър, личи много добре от три миниатюри: Христос, Ив. Александър и Манаси (л. 1); смъртта на Иван Асен, син на Иван Александър (л. 2); Иван Александър със своите трима синове: Михаил, Срацимир и Иван Асен (л. 205).

И този ръкопис бива изнесен от Търново във връзка с турското нашествие, само че съдбата го отнася към Далмация. С течение на времето върху него се появяват редица надписи на латински език.[3] Неизвестно как към 1475—1481 г. ръкописът попада заедно с други ръкописи от сбирката на Никола Катарски, епископ на Модрос в Хърватско, във Ватиканската библиотека, където и сега се съхранява под сигнатура: Codex Vaticanus slav. II.

С течение на времето Ватиканският ръкопис става предмет на особено внимание от страна на учените. Пръв го описва обстойно и научно Йосиф Симон Асемани (1687—1768), префект на Ватиканската библиотека, през 1755 г.[4] Това е началото на научното изу-

[2a] Ioan Bogdan, Cronica lui Constantin Manasses, traducere mediobulgara. Bucureşti, 1922. Изданието е посмъртно: снабдено е и с речник. G. Mihaila, Joan Bogdan (1864—1919), в Joan Bogdan Srieri alese. Bucureşti 1968.

[3] Ив. Дуйчев, Латинските надписи по Ватиканския препис на Манасиевата хроника. Известия на Българския археологически институт, VIII (1934), с. 369—378.

[4] Joseph Simonius Assemanus, Kalendaria Ecclesiae Universae. Tomus V. Kalendaria Ecclesiae Slavicae sive Graeco-Mosche. Romae 1755, с. 203—207.

чаване на ръкописа. Редят се след това редица други славянски и неславянски учени, които проявяват интерес към нашия паметник: Михаил К. Бобровски (1785—1848), А. Чертков (1789—1858), Михаил Погодин (1800—1875), Марин Дринов (1838—1906), Константин Иречек (1852—1918) и др.[5] В резултат на това натрупана е вече значителна литература. Изследвани и издадени са вече и миниатюрите.[6] Имаме и фототипно издание на ръкописа.[7]

Ватиканският препис на Манасиевата хроника се ползува с голяма популярност между учените поради богатата си украса.

3. *Хилендарски препис.* Преписът е поместен в сборник от 1510 г., съдържащ 157 л., 1°, сръбска редакция, собственост на Хилендарския манастир (№ 333). Направен е въз основа на първообраз, напомнящ Московския препис. А знае се, че Попфилиповият сборник от 1345 г., в който е поместен Московският препис, дълго време — до 1655 г. — се намира именно в Хилендар. Хрониката тук започва от л. 39. В този препис има редица глоси, важни за нашата история; издавани са няколко пъти.[8]

4. *Тулчански препис.* Намира се в сборник от XVI—XVII в., съдържащ 254 л., 4°, полуустав, търновско правописание. Хрониката е на л. 102—234.[9] Далечната съдба на сборника не ни е известна. От една приписка на л. 29б на румънски език узнаваме, че в началото на XVIII в. той е в ръцете на йерей Георги, който го получил от попадията на покойния поп Урсул, протопоп в Яш, Молдова. Бележката е от 25 януари 7218 г. (7218—5508=1710). По-късно, неизвестно кога точно и по какъв начин, сборникът попада в ръцете на руски старообрядец в околността на устието на р. Дунав. На 4 август 1861 г. панагюрецът Манчо Ненов Джуджов успява да купи ръкописа от старообрядеца за 5 рубли. За това научаваме от бележката на л. 36б: „Тая книга на Манчо Ненов Джуджов купі сѫ за є҃ рубли. въ лѣто господне 1861, месеца августа 4-й денъ. Положихъ сичкия си трудъ доде ѭ искохам от единъ липованинъ! боже!! старобѫлгарска рѫкописна, летописъ и други

[5] Ив. Дуйчев, Летописта на Константин Манаси. София 1963, с. XIII—XXXVI. Заслугите на отделните учени тук са проследени подробно.

[6] Б. Филов, Миниатюрите на Манасиевата хроника във Ватиканската библиотека. София 1927; Ив. Дуйчев, Миниатюрите на Манасиевата летопис. София 1962. Тук миниатюрите са цветни.

[7] Ив. Дуйчев, Летописта на Константин Манаси. Тук е дадена и цялата литература по въпроса.

[8] Н. Дучић, Књижевни радови, IV. Београд 1895, с. 132—140: Йорд. Иванов, Български старини из Македония. София 1931, с. 620—623.

[9] А. И. Яцимирский, Славянские и русские рукописи румынских библиотек. СбОРЯС., т. 79 (1905), с. 839—842. Яцимирски описва сборника като собственост на нашето читалище в Тулча.

разни. М. Н. Д." Малко по-късно Джуджов дава ръкописа за временно съхранение в българското читалище в гр. Тулча. На л. 1 в сборника има следната бележка: „Отъ кнититѣ на Манчо Н. Джуджовъ, който я остава привреѣменно в Тулчанското българско читалище. Зебиль, 3 септември 1869." В една бележка в часослов от XVI в.[10], намиращ се сега в Народната библиотека в София под № 629(84), л. 19—20, четем: „Принадлежи тая книга на священник Манчо Джуджовъ от Панагюрище, ржкоположенъ за града Махмудие, Тулчански округъ от Видински митрополитъ Антимъ въ лѣт гдне 1870, месец юлїй 26 день, свящ. М. Н. Джуджов. Оставихъ книгата лѣтописъ Манасия царя въ Тулчанското читалище въ библиотеката на сохранение да се прибере отъ децата ако умра азъ."[11]

По-късно, около 1895—1896 г., румънският славист Йоан Богдан взема сборника срещу разписка във връзка с някои негови научни занимания.[12] Богдан дълго време не връща ръкописа и той по някакъв начин попада в Академията на науките в Букурещ, където и сега се намира под сигнатура: Mss.slav. 649. Преписът е използуван от Богдан за разночетения при изданието на Московския препис.

5. Новгородски препис. Този препис е поместен в сборник от XVII в., по-рано собственост на библиотеката при катедралата Св. София в Новгород. Сега ръкописът е в Публичната библиотека в Ленинград под сигнатура: Соф. 1497.[13] Ръкописът е руски извод. Преписът не е проучен.

Засега науката не разполага с издание на Манасиевата хроника по всички преписи. С тази тежка задача се е заловила Марина Алексеева Салмина от Института за руска литература при Академията на науките в Ленинград.

[10] Б. Цонев, Опис на ръкописите и старопечатните книги в Народната библиотека в София, II. София 1923, с. 147, № 629 (84). Джуджов е бил учител в с. Зебил. За него виж още: Д. Попов, Прозвището на Левски, в-к Зора, бр. 7013 от 8. XI. 1942 г., с. 8; Д. Сяров, Тулчанският препис. В-к Народна култура, IV, бр. 35 от 27 август 1960, с. 3.

[11] Б. Цонев, Опис, II, с. 147.

[12] За този сборник Богдан говори най-напред в труда си Cronice inedite atingătoare de istoria românilor. Bucureşti, 1895, с. 4—12.

[13] М. А. Салмина, „Ентинарий" в „Повести о зачале Москвы". Труды отдела древнерусской литературы, т. XV. М.—Л., 1958, с. 362—363.

23. Иван Александровото (Лондонското) четириевангелие

През 1356 г. (6864—5508=1356) монах Симон пише в Търново по нареждане на цар Иван Александър четириевангелие за царската библиотека. Ръкописът съдържа 268 пергаментни листа, размер 33×24,3 см, българска редакция, и богато е илюстриран. Това е най-богатият с миниатюри среднобългарски паметник. Първото изображение е на деспот Константин и трите дъщери на Иван Александър (Кера-Тамара, Кераца и Десислава), а второто е на Иван Александър със втората му жена, новопокръстената еврейка Теодора, и синовете му Иван Шишман и Иван Асен. Миниатюрите са богати на цветове с обилно използуване на злато. На л. 274—275б е поместена похвалата за Иван Александър. Поводът за написването на похвалата е появата на евангелието.

Няма съмнение, че ръкописът краси царските палати не само по времето на Иван Александър (1331—1371), но и по времето на Иван Шишман (1371—1393). Във връзка обаче с турското нашествие и падането на Търновското царство през 1393 г. евангелието бива изнесено северно от р. Дунав в днешните румънски земи. По какъв начин и кой го е изнесъл,не се знае по липса на каквито и да са конкретни данни. После то бива откупено от Александър Воевода (л. 5), син на Стефан Воевода, и двамата влашки владетели. Вероятно тук става дума за Александър Добрият (1402—1432), който основава манастири и полага големи грижи за развитието на книжнината в своите земи. Във влашките предели ръкописът стои дълго време. Доказателство за това са двете евангелия: Сучавишко № 23 от края на XVI в. и Сучавишко № 24.[1] Първото евангелие е копие на нашето, а второто е известно подражание.

В началото на XVII в. ръкописът бива пренесен от влахо-молдавските краища в атонския манастир Св. Павел, който по онова време се смята за румънски поради силните му връзки с румънските предели. Интересно е, че в същия манастир попадат и други ръкописи от Търново: Иван Александровият (Лаврентиевият) сборник от 1348 г. и Томичовият псалтир (вж. главите за тези ръкописи). В манастира Св. Павел евангелието се намира до 1837 г., когато английският пътешественик Роберт Кързон посещава манастира и получава няколко ръкописа като подарък от игумена,

[1] E. A. Kozak, Resultate meiner Forschungen im Kloster Sočawica. ASPh, XV (1893), с. 183—190; Б. Филов, Лондонското евангелие на Иван Алèксандър и неговите миниатюри. СпБАН, кн. 38 (1929), с. 25 и сл.

между които е и въпросното евангелие. В своите пътни бележки Кързон отбелязва следното във връзка с намирането на евангелието: „След като обиколих манастира заедно с калугерите, когато щях да си тръгвам, игуменът каза, че желае да ми подари нещо като възпоминание за посещението ми на манастира Св. Павел. По повод на това разменихме си по няколко горещи комплимента и аз предложих да си взема като такова възпоминание една книга. „О! с всяка готовност, каза игуменът, ние не си служим със старите книги и мене ще ми бъде драго, ако Вие приемете една." Ние се върнахме в библиотеката и игуменът взе първата, която му попадна под ръка, както би взел един камък от купчината, и ми я подаде. Тогава аз казах: „Ако не обръщате внимание на книгата, която сте тъй добър да ми подарите, то оставете ме да си взема една, която ми харесва." И като рекох това, аз снех украсеното с илюминации българско евангелие. Мъчно повярвах, че той ще ми я подари, а когато игуменът ми я подаде в ръка, аз се събудих като от сън. Това, за което мога да бъда осъден, то е, че тутакси поисках да взема някоя и друга с пари, но те ми ги дадоха, като настояваха да взема и тях като подарък. Така аз взех и другите два тома, преписи на евангелието, което по-горе споменах; всичките три като доброволен подарък. Почувствувах се посрамен, когато приех последните две книги; но кой може противостоя на мое място, като знаех, че те са съвършено без цена за калугерите, защото не можеха да се продават по пазарите в Цариград, Смирна, Солун или някой друг близък град. Както и да е, преди да замина, като едно утешение на съвестта си аз дадох няколко пари за църквата."[2] На л. 1, който е бил празен, Кързон пише следното: „Този величествен и славен том ми даде на заранта, когато напущах този гостоприемлив покрив, като едно възпоминание, подарено от чисто сърце; това е факт, толкова рядък между съвременните гърци, че мене ми е жал, дето не взех името на този щедър игумен, което заслужава да бъде предадено на потомството като едно потвърждение на поговорката: Maximis in malis, aliquid boni inest. Книгата, види се, да е била покрита със злато."[3]

След като Кързон получава през 1837 г. евангелието като подарък от игумена на манастира Св. Павел, той го отнася със себе си в Англия, в гр. Пархам, където живее. Кързон прави и опис на своята сбирка, в която въпросният ръкопис е описан под № 153. Тук четем следното: „То е едно четвероевангелие, фолио на формат, 13 унции висок, 91/2 широк, прекрасно написан с уставни букви.

[2] Сп. Читалище, год. II (1872), кн. 8, с. 339—340; П. Гудев, Български ръкописи в сбирката на лорд Zouche. СбНУ, кн. VII (1892), с. 161—162.
[3] П. Гудев, цит. съч., с. 166.

Покривката му е от червено вапсана обработена овча кожа, набелязана с много дупки, дето вероятно подвързията е била в началото обкована с богати украшения от безценни камъни и злато, каквито има още и днес спазени в някои от гръцките и българските манастири на Изток. Действително от всичко се вижда, че някоя покривка от злато или от скъпоценни вещества е била със сила изтръгната от кората, която сега обвива дървените кори на книгата.

Този ръкопис съдържа няколко стотин изображения; украсени със злато или бои, които изображения представляват различни сцени от живота и чудесата на нашия Спасител. Много редове и части от страници са написани със злато, малинова и ясносиня краска. Заглавията на всеки един от евангелистите са изящно украсени по византийски стил с един вид предисловие, което прилича на украсени прозоречни стъкла. Трудно би било от една книга, какъвто и да бъде съществения ѝ предмет, да се даде един по-точен изглед на облеклото, маниерите и обичаите на страната, на която тя дължи своето произхождение, защото тук са изобразени всички занаяти; изображенията представляват и обеди, къщи, както и битки, процесии, църкви и други неща, които обикновено се намират в стари ръкописи с илюстрации. Първите две страници съдържат портретите на Ивана Александра, цар и самодържец на всички българи и гърци; Теодора . . . новопокръстената царица и самодържеца на всички българи и гърци; Йоан . . . техния син, и Йоан . . . нейния син; на Константин деспот, зет на великия цар Йоан Александър, и на трите княгини — всичко 8 лица. Всички те са изобразени в цяло телосложение, около 6 унции на височина, облечени в царски дрехи, от алена краска; царят е в пълната форма на един византийски император, носещ върху главата си една корона, подобна на оная, която се пази в императорското съкровище във Виена. На свършека на книгата се намира датата ѕ҃.ѡ҃.ѯ҃.а҃, индиктион ✦, която според гръцката метода отговаря на г. 1353 от нашия Спасител.[4] Този ръкопис е може би един от най-интересните, донесени в Англия през разстояние на много години. Той ми биде даден от игумена на манастира Св. Павел в Атон. Едно любопитно гръцко изображение на манастира придружава ръкописа: то има изглед да бъде много старо, ако и да носи датата 1833 г."[5] Това изображение на манастира сега не съществува към ръкописа.[6]

[4] Тук последната цифра е д҃, а не а҃, както чете Кързон (6864—5508=1356).
[5] П. Гудев, цит. съч., с. 162—163.
[6] Пак там, с. 163.

Трябва да се отбележи, че това е първото описание на ръкописа, и то много сполучливо.

След смъртта на Кързон (1873 г.) сбирката му минава в ръцете на неговия наследник лорд Зауч, който от своя страна я предава по-късно в Британския музей в Лондон, където и сега се намира. Отсега нататък евангелието вече става достъпно за научния свят и за ценителите на ръкописите и старото изкуство. Ръкописът привлича вниманието преди всичко със своята богата украса, дело на търновски майстори от средата на XIV в. И с течение на времето около ръкописа се натрупва вече значителна литература.[7]

24. Томичов псалтир

Томичовият псалтир е среднобългарски писмен паметник, писан в Търново около 1360 г.; съдържа 301 л., 1°, хартия, литургически красив устав, двуеров правопис. Паметникът е ценен преди всичко със своите 109 миниатюри, които илюстрират сцени от Стария и Новия завет. Укрвсен е със заставки и инициали в типичен нововизантийски стил и с плетенични инициали с елементи на отмираща тератология. Томичовият псалтир е един от трите дошли до нас лицеви ръкописа, и то отлично изпълнени, от епохата на Иван Александър (1331—1371): Манасиевата хроника от около 1345 г., Иван

[7] Ф. Успенский, О некоторых славянских и по славянски писанных рукописях, хранящихся в Лондоне и Оксфорде. ЖМНПр., ч. 199, дял 2. СПб. 1878, с. 1—21; К. Грот, Славянские рукописи Британского музея. РФВ, год. IX, т. XVII. Варшава 1887, с. 1—29; П. Т. Гудев, Български ръкописи в сбирката на лорд Zouche. СбНУ, кн. VII (1892), с. 159—223; кн. VIII (1892), с. 137—168; П. А. Сырку, Славянские и русские рукописи Британского музея. Сборник ОРЯС., т. 84. СПб. 1908, с. 1—80; за нашия ръкопис с. 1—22; П. Сырку, Время и жизнь патриарха Евфимия Терновского. СПб. 1898, с. 432—434; Б. Цонев, История на българский език, I. София 1919, с. 235—237; Б. Филов, Лондонското евангелие на Иван Александър и неговите миниатюри. СпБАН. кн. 38 (1929), с. 1—30; Б. Филов, Старобългарската живопис през XIII и XIV в. Българска историческа библиотека, т. III. София 1930, с. 52—95; за нашия паметник с 93—95; Б. Филов, Миниатюрите на Лондонското евангелие на цар Иван Александър. София 1934; М. В. Щепкина, Болгарская миниатюра XIV века. Исследование псалтыри Томича. Москва, с. 84 и сл.; K. Jireček, Altslavische Handschriften in England. ASPH., III (1875), c. 131—133; R. Scholvin, Einleitung in das Johann-Alexander Evangelium. ASPH., VII (1884), c. 1—56, 161—221; B. Filov, Die Miniaturen des Evangeliums Iwan Alexanders in London. Byzantion. IV (1927—1928), c. 313—319; S. Nersessian, The Art Bulletin, IX (1927), c. 230; L. Shivkova, Das Tetraevangeliar des Zaren Ivan Alexander, Recklinghausen 1977.

Александровото (Лондонското) евангелие от 1356 г. и Томичовият псалтир. Тези паметници свидетелствуват за високо равнище на нашето средновековно миниатюрно изкуство.

Няма основание да се смята, че паметникът е напуснал своята родина по-рано от края на XIV в. Тогава именно във връзка с чуждото нашествие той бива изнесен от Търново северно от р. Дунав, в днешните румънски предели, където бива подложен и на известна реставрация. Но както редица други паметници, така и Томичовият псалтир не остава тук, а бива отнесен в Атон — в манастира Св. Павел. В същия манастир попадат и други писмени паметници от Търново: Иван Александровото (Лондонското) евангелие и Лаврентиевият (Иван Александров) сборник от 1348 г. Попадането на тези паметници в манастира Св. Павел става лесно разбираемо на фона на тогавашните влахо-молдовско-атонски отношения. Известно е, че през XVI—XVIII в. Влахия и Молдова са в оживени връзки с Атон и по-специално с манастира Св. Павел. Възниква дори легенда, че манастирът е основан от влашкия воевода Константин Бранковяну (1688—1714). Кога обаче паметникът е донесен в този манастир, не се знае, защото няма никакви конкретни данни. С положителност само се знае, че в началото на XIX в. псалтирът вече е в манастира. За това свидетелствува бележката на л. 304 на румънски, но със славянски букви: „Да се знае, че тази книга подписах аз монах Парву през 1802 г. 15 декември със знанието на отец архимандрит кир на този Св. Павел, касиер, със знанието на всичките отци на този манастир.“ На л.304 има небрежно написана българска бележка, отнасяща се до броя на листата.[1]

По-нататък следите на псалтира се губят, и то за цял век. Неизвестно кога и къде точно ръкописът попада в ръцете на белградския професор Сима Новакович Томич[2], който през 1901 г. е коман-

[1] М. В. Щепкина, Болгарская миниатюра XIV века. Исследование псалтыри Томича. Москва 1963, с. 30.

[2] С. Н. Томич (1867—1903) е сръбски славист. Първоначалното си образование получава в Крагуевац, а висшето в Белградския университет. Специализира в Петроград, Прага и Лайпциг, занимавайки се главно със сравнителна граматика на славянските езици. От 1897 г. е доцент в Белградския университет. Събраните от него в Македония народни песни и други езикови материали остават неиздадени, защото не се намерил издател. А не е намерил издател в Белград, защото не е представил македонските говори като сръбски. В едно писмо до А. А. Шахматов от 17 (30) март 1902 г. В. Н.Шчепкин пише: „Выводы Томича таковы, что он не нашел издателя в Сербии, даже в лице тамошной Академии: Томич считает всю массу македонских говоров — болгарскими по происхождению.“ Вж. Документы к истории славяноведения в России (1850—1912).М.—Л. 1948, с. 213—214. В. Шчепкин с помощта на Шахматов урежда въпроса за издаване събраните от Томич материали от Руската

дирован от Сръбската академия на науките в Македония с цел да проучи местните говори. Освен съответните материали Томич отнася от Македония и няколко ръкописа, между които два български: апостол от XIII—XIV в., пергамент,[3] и един богато илюстриран псалтир от XIV в., хартия, забележителен по почерка и миниатюрите. В края на м. септември 1902 г. тези два ръкописа биват продадени на Историческия музей в Москва, където и сега се намират. Псалтирът тук е под сигнатура: Муз: 2752. В писмото си от 24. IX (7. X.) 1902 г. до А. А. Шахматов В. Шчепкин пише: „Скажу Вам за тайну, что Музей приобретает на днях одну рукопись вывезенную Томичем из Македонии: это среднеболгарская псалтырь (XIII—XIV в., македонское наречие) со многими миниатюрами и заставками, которые работаны греком (судя по подписям) в прекрасной византийской манере цветущей эпохи. Рукопись еще в пути, но мы судим по описанию Томича. Псалтырь может оказаться интересной и по языку, а для целей Музея — это чистый клад — нам недоставало образцов византийской миниатюры."[4] По предложение на В. Н. Шчепкин псалтирът бива наречен по името на неговия откривател — Томичов псалтир. И днес в науката това название е запазено.

Пръв обръща внимание и пише кратка статия за псалтира през 1904 г. Вячеслав Н. Шчепкин,[5] който замисля и да го издаде, но до това не се идва. След това научната мисъл мълчи около половин век за този паметник. Едва през 1956 г. проф. Никола Мавродинов подхваща отново въпроса за издаването, но преждевременната му смърт попречва да се осъществи намерението. При това положение със задачата се залавя Марта Вячеславовна Шчепкина, дъщеря на заслужилия голям славист-българист В. Н. Шчепкин. В резултат на всичко това днес имаме ценния труд на Шчепкина, излязъл през 1963 г. в Москва.[6] Миниатюрите изследва и Аксиния Джурова в кандидатската си дисертация и в някои други статии.[7]

академия на науките. Но Томич умира през 1903 г. и по този начин работата се спира. С езиковите материали Томич продава на Историческия музей и няколко ръкописа, между които е и Томичовият псалтир.

[3] В ГИМ този ръкопис е под сигнатура № 2836. В ГИМ се пазят и части от октоих, XIII в., българска редакция, също изпратен от Томич.

[4] Документы, с. 218.

[5] В. Н. Щепкин, Болгарский орнамент эпохи Йоанна Александра. Сборник статей по славяноведению, посвященных М. С. Дринову. Харьков 1904, с. 153—158.

[6] М. В. Щепкина, Болгарская миниатюра XIV века. Исследование псалтыри Томича. Под редакцией и со вступительной статьей проф. И. С. Дуйчева. Москва 1963.

[7] А. Джурова, Миниатюрите на Томичовия псалтир. София 1974. Маши

25. Тихонравов дамаскин

Някога черквата апостол Петър и Павел в с. Сопот (сега гр. Сопот), Карловско, е била притежателка на дамаскин от XVII в., съдържащ II —339 л., 1°, венецианска хартия, красив български полуустав, с многоцветни украшения: заглавки, миниатюри, заставки и др. Ръкописът е запазен цял — с изключение на първите два листа от първата тетрада; съдържали са началото на словото за 10-те божи заповеди. Досега паметникът е реставриран два пъти.

От редица бележки, които намираме в паметника, се вижда, че той е минавал от ръка на ръка, че е скитал твърде много, че има сложна и интересна съдба. За родното място на паметника нямаме никакви сведения. Според Б. Цонев той не ще да е писан в Сопот[1]. По-конкретно историята на ръкописа може да се проследи от края на XVII в. На л. 9—20 отдолу четем следната бележка: да се знае како кѹпы сїю книгѹ село сѡть, ѿ попа геѡргїа глемы дамаскынь та ѥ приложиха ѹ храмь стго апла петра, и павла настоıатель иѡнь граматикь франо и никола харвать, поповь синь, кои попь чьте на нѥго да го помѣнѹва на таинь бжїи іѡнь и никола настоıатель і ѡць емѹ іереи франо, да знае іѡнь каде ходе, кои попь или калѹгырь или граматикь или белєць да рече, моıа е или ѥ ѡкраднє та ѥ продаде на дрѹго мѣсто да е прокльть ѿ, тиі ѡци, иже въ нікеи. Продажбата, за която става дума тук, е станала през 1698 г.

Ръкописът не променя своето местонахождение до второто десетилетие на XIX в. Доказателство за това е бележката на л.217б, в която се говори за военни действия през 1810 г. и за пострадването на Карлово по това време: да се знае кога биха карлово мєць

нописна дисертация; А. Джурова, Мястото на Томичовия псалтир сред украсените в миниатюри български ръкописи от XIV в. Сп. Изкуство, год. XXIII (1973), кн. 9—10, с. 21—27; А. Джурова, Някои особености на илюстрациите в Томичовия псалтир от XIV в. Сборник „Търновска книжовна школа, 1371—1971“. София 1974, с. 405—428; А. Джурова, Томичовият псалтир — съотношение между текст, илюстрация и тълкуване. Сборник „Мироглед, метод и стил в изкуството“. София 1975, с. 265—288.

[1] Б. Цонев, История на българский език, I, София 1919, с. 295.

ѡктомврїа день г҃-ва лето ҂ахі та го бихъ арнафа, та фарли. (=1810г.).

През първата четвърт на XIX в. се явява мисълта за отпечатване на ръкописа. И с тази цел поп Цвятко го отнася в Кишинев. През 1829 г. ръкописът още е в Кишинев. За това научаваме от следната бележка на л. 2—2б: Сие ръкописъ беший ѹ паркани ѹ попъ цвѣтка чи го зелъ попъ цвѣткѹ ѿ сопотскити ктитори черковни да го типари и ни можалъ и той млого години беший липца ѿ черкѹвата. и слѹчи са та ходихъ асъ (христю) на сопѹть та ма проси попъ гичѹ и по прозбѝ ево ѿслѹжихъ та го зехъ и го испращамъ назатъ на свое место на село сопѹть на черквата и прочетохъ малко на него и мѹ написахъ нѹмирати защо тай трѣбѹва за скорѹ да мошъ да намеришъ които празникъ трасишъ писа са въ кишновѹ писахъ асъ христю на мита чочин боѣчи ѿ калоферъ = м҃цъ иѹли 10 = д҃на = 1829 года. Оглавлението, за което става тук дума, е на л. 1—1б.

Следващият притежател на ръкописа е Юрий И. Венелин (1802—1839). Венелин ще да е станал собственик на паметника по времето на пребиваването си в България (1830—1831), но къде и как точно, не се знае. Неизвестно също така кога и как паметникът после минава в ръцете на руския учен Михаил Погодин (1800—1875), който събира славянски ръкописи. И днес в неговата сбирка има редица паметници от български произход.[2] От Погодин ръкописът минава в ръцете на друг руски славист Николай С. Тихонравов (1832—1893). През 1912 г. Тихонравовата ръкописна сбирка бива предадена в Румянцовския музей в Москва, който през 1924 г. се преименува в библиотека „Ленин". Тихонравовата ръкописна сбирка тук образува отделен фонд — ф. 299. Въпросният ръкопис се пази под сигнатура: ф. 299, № 702. Сбирката е описана от Г. Георгиевский, Собрание Н. С. Тихонравова. Москва 1913.

Днес в науката този ръкопис е познат под името на своя последен притежател — Тихонравов дамаскин. Той може обаче да бъде наречен и Сопотски дамаскин.

Най-напред Тихонравовият дамаскин бива използуван за научни цели от П. А. Лавров, който и печата части от него — житието на Алексий божий човек и Павлово видение. Така че истинският откривател на паметника е фактически Лавров. Той дава и

[2] Българските ръкописи в Погодиновата сбирка са описани от Кл. Иванова. Трудът е под печат.

първото описание; дава също и редица бележки за езика: употребява се само ь; ъ идва само тук-там; ѣ не се употребява правилно; употребява се малката носовка, а голямата според Лавров се среща само два пъти.[3]

Досега Тихонравовият дамаскин е изследван подробно и издаден от съветската славистка-българистка Евгения Дьомина.[4]

[3] П. А. Лавров, Обзор звуковых и формальных особенностей болгарского языка. Москва 1893. Описанието на ръкописа тук е на с. 3—6.
[4] Е. И. Демина, Тихонравовский дамаскин. Болгарский памятник XVII века. Исследование и текст. т. I. София 1968; т. II, 1971.

Азбучен показалец

I. НА ЛИЧНИТЕ ИМЕНА

2. НА ГЕОГРАФСКИТЕ ИМЕНА

3. НА ЛАВРИТЕ И МАНАСТИРИТЕ

4. НА РЪКОПИСИТЕ

Das Schicksal der altbulgarischen Manuskripte im Laufe der Jahrhunderte

Zusammenfassung

Das Buch besteht aus drei Teilen. In dem ersten Teil wird unter dem Titel „Wanderung der Manuskripte“ das Schicksal des altbulgarischen schriftlichen Erbes vom 9. bis Ende des 18. Jahrhunderts erforscht. Die Bulgaren erhielten ihre Schrift im Jahre 863, als Kyrill und Method das slawische Alphabet schufen und zum ersten Mal die gebräuchlichsten Kirchenbücher aus dem Griechischen ins Altbulgarische übersetzten. Zu einer Blütezeit der altbulgarischen Literatur kam es erst gegen Ende des 9. und Anfang des 10. Jahrhunderts. In dieser Zeit wirkten ansehnliche Schriftsteller: Joan Exarch, Konstantin Preslavski, Černorisez Hrabar u. a. Die Wissenschaft verfügt heute jedoch über kein Original von ihren Werken. Einige sind bereits sehr früh aus Bulgarien nach Kiewskaja Ruß zur Befriedigung der Bedürfnisse des jüngst bekehrten russischen Volkes ausgeführt worden. Einen Beweis für das Eindringen altbulgarischer Schriftdenkmäler in Rußland bilden eine Reihe altrussischer Schriften, in denen offenbar Bulgarismen auftreten: das Evangelium von Ostromir, das Evangelium von Arachangelsk u. a. Die Zeit vom 9. bis 12. Jh. ist die erste Periode der massenhaften Ausführung von Handschriften aus Bulgarien.

Die zweite massenhafte Ausführung bulgarischer Handschriften ist mit der Invasion der Osmanen in die Balkanhalbinsel und der Unterjochung Bulgariens im Jahre 1393 verbunden. Viele Bulgaren flüchteten nördlich des Donauflusses und nahmen wertvolle Schriften mit sich. So sind z. B. aus der königlichen Bibliothek in Tirnovo das Tetraevangeliar des Zaren Ivan Alexander aus dem Jahre 1356, die Sammlung Ivan Alexanders aus dem Jahr 1348 u. a. ausgeführt worden. Einige dieser Handschriften blieben in der Walachei und den Moldauer Gebieten, andere waren auf dem Wege nach Rußland oder nach dem Athos. Nach Athos gelangten die Sammlung Ivan Alexanders aus dem Jahr 1348, das Tetraevangeliar Ivan Alexanders aus dem Jahr 1356 u. a.

Der russische Mönch Arssenij Suchanov zog im Jahre 1654—1655 durch den orthodoxen Osten, um alte griechische und slawische Handschriften zu sammeln. Der Patriarch Nikon brauchte sie für die von ihm geplante Reform der Kirchenbücher, Aus den Klöstern auf dem Athos nahm Suchanov mehr als 450 Handschriften, die er nach Rußland brachte. Auf diese Weise kamen eine Reihe bulgarischer und serbischer Handschriften nach Rußland, wo sie heute noch zu finden sind. Von den bulgarischen seien das Tetraevangeliar des Zaren Ivan Alexander vom Jahr 1356, die Sammlung Ivan Alexanders vom Jahr 1348, die Sammlung des Popen Philipp vom Jahre 1345 erwähnt.

Die meisten Handschriften wurden jedoch im 19. Jh. aus der Balkanhalbinsel ausgeführt, was mit dem Aufkommen der Slawistik als Wissenschaft im engen Zusammenhang steht. Viele Gelehrte und Bücherfreunde zogen nun von Kloster zu Kloster, von Kirche zu Kirche und sammelten Handschriften, so z. B. P. J. Schafarik, Robert Karson, Viktor I. Crigorivič, Alexander Gilferding, Porfirij Uspenski, Stefan Verkovič, Antun Michanovič, Polichronij A. Sirku u. a. Das vorliegende Buch gibt Auskunft darüber, wann und wohin alle diese Leute gefahren sind, was sie an bulgarischen Schriftdenkmälern gefunden haben, und wo sich diese Denkmäler heute befinden. Dabei werden nicht nur die Bibliotheken angegeben, in denen sie aufbewahrt werden, sondern auch die Standnummern. Es ist das Verdienst dieser Bücherfreunde, daß sie wertvolle altbulgarische Schriftdenkmäler entdeckten und vor Vernichtung gerettet haben. Da die russische Slawistik im 19. Jh. eine führende Rolle spielte, waren es meist russische Gelehrte, die sich lebhaft für altbulgarische Handschriften interessierten. Die russischen Gelehrten Konstantin Kalaidovič, Ossip Bodjanki, V. I. Grigirovič, P. A. Sirku, P. A. Lavrov, Gr. Ilinski, V. Ščepkin u. a. begannen mit der Erforschung und Veröffentlichung mancher unserer wertvollen Schriftdenkmäler.

II. Der zweite Teil trägt den Titel „Die Vernichtung der Manuskripte". Die altbulgarischen Manuskripte sind im Laufe der Jahrhunderte nicht nur einer Wanderung, sondern auch einer Vernichtung unterzogen worden. Keine einzige Handschrift ist aus dem 9.—10. Jh. bis auf den heutigen Tag erhalten geblieben. Die Gründe dafür sind mannigfaltig und verschiedenen Charakters. Die Vernichtung beginnt um die Wände des 9. zum 10. Jahrhunderts, als die glagolitische Schrift durch die kyrillische ersetzt wurde. Es machte sich folgende Erscheinung bemerkbar: der alte ursprüngliche Text wurde weggewischt und an seine Stelle kam der neue Text. Die Tilgung war nicht vollkommen und an manchen Stellen ist der alte Text noch zu erkennen. Solche Schriftdenkmäler werden Palimpseste genannt. Man woll-

te durch die Tilgung das teure Material, auf das geschrieben wurde, sparen.

Viele von den Schriftdenkmälern sind aus Unwissenheit vernichtet worden. Die Mönche in den Klöstern, die einfachen Leute hielten in der Regel die alten Handschriften für nutzloses Zeug und wollten es loswerden. Sie zerrissen sie und verwendeten Pergament und Papier für verschiedene Zwecke. Während des osmanischen Jochs (14.—19. Jh.) wurden Handschriften häufig in die Wände eingemauert oder vergraben, um vor dem Feind gerettet zu werden. Solche eingemauerten Schriften werden heute noch entdeckt. Viele schriftlichen Denkmäler waren bei Bränden, Aufständen und in Kriegen dem Feuer preisgegeben. So sind z. B. im Jahre 1275 in dem bulgarischen Kloster Zograph auf dem Athos 193 Manusktripte verbrannt worden. Einen wertvollen Bericht darüber gibt uns V. I. Grigorovič. Er schreibt: „In Zograph ist kurz vor meiner Ankunft ein Haufen Manuskripte verbrannt worden. Ich habe von Augenzeugen gehört, daß man Manuskripte in Vatoped, Xenoph, Simopetr und Filoteja schonungslos den Flammen geopfert hat. Es soll eine große Menge gewesen sein, denn, wie man mir versicherte, habe man in dem mit den Schriften gefüllten Backofen das Brot für das ganze Kloster gebacken.“ Vgl. V. I. Grigorovič, Očerk putešestvija po evropäiskoi Turcii“. Kazan 1877, S. 82—83. K. Ireček berichtet ebenfalls über Einäscherung von Handschriften während des Aprilaufstandes im Jahre 1876 und des russisch-türkischen Befreingskrieges im Jahre 1877—1878. Vgl. K. Ireček, Patuvanija po Bălgarija. Sofia 1974, S. 400, 411, 415, 426, 435 u. a. Während des zweiten Weltkrieges sind im April 1941 die Manuskripte in der Nationalbibliothek in Belgrad verbrannt. Dabei besaß diese Bibliothek eine Reihe von Abschriften altbulgarischer Manuskripte.

Nachdem im Jahre 1767 das bulgarische Erzbistum in Ochrid abgeschafft wurde, gewannen der Patriarch von Konstantinopel und die Fanarioten die Herrschaft über die bulgarische Kirche, Schule sowie über kulturelles Leben. Der Fanar (das Griechenviertel in Konstantinopel, wo der ökumenische Patriarch seinen Sitz hatte) nahm den Kampf gegen das slawische Schrifttum, gegen die bulgarische Schule und Kultur auf. Das Vernichten von Manuskripten nahm immer mehr zu. So schreibt z. B. I. Seliminski: „Sie, die Fanarioten, suchen überall in Klöstern, Kirchen und Privathäusern nach Resten alter Schriften, die als Bücher unserer gotteslästerlichen Vorfahren nicht heilig wären, sondern im Widerspruch zu unserer orthodoxen Religion stünden, und lassen sie ins Feuer werfen.“ Vgl. Bibliothek „Dr. I. Seliminski.“ 1. Buch. Sofia 1904, S. 33. Der russische Mönch Partenij hat 1835 im Kloster Ivan Predteča bei der Stadt Se-

Seres über 1000 slawische Manuskripte gefunden. Im Jahre 1845 besuchte W. I. Grigorovič dieses Kloster auch, aber zu dieser Zeit war kein einzigess lawisches Buch mehr zu finden. Alles war schon „von den Feinden der bulgarischen Sache“ vernichtet. F. Kanitz schreibt: „Die historische Erinnerung an die einstige politische Selbständigkeit und kirchliche Unabhängigkeit von Byzanz aus dem Bulgarenvolke gänzlich auszutilgen und sich auf dessen Kosten zu bereichern, erschien dem fanariotischen Klerus bis ganz zuletzt herab die Hauptaufgabe . . .“ Vgl. F. Kanitz: Donau-Bulgarien und der Balkan. Historisch-geographisch-ethnographische Reisestudien aus den Jahren 1860—1875. Leipzig 1875, I. Buch, S. 122. Im allgemeinen sind zahlreiche Fälle der Vernichtung bulgarischer Schriftdenkmäler dem fanariotischen Klerus zuzuschreiben.

III. In dem dritten Teil des vorliegenden Buches wird das Schicksal von 25 altbulgarischen Schriftdenkmälern behandelt, die sich jetzt in fremden Bibliotheken befinden und zwar: Codex Zographensis, Codex Marianus, Codex Assemanianus, Glagolita Clozianus, Psalterium Sinaiticum, Euchologium Sinaiticum, Codex Suprasliensis, Savina kniga, der Apostel von Slepče (Slepčenski Apostol), der Apostol von Ochrid (Ochridski apostol), das Evangelium von Dobromir (Dobromirovo evangelie), das Evangelium von Bojana (Bojansko evangelie), das Psalmenbuch von Bolon (Bolonski psaltir), das Evangelium von Dobrejšo (Dobrejšovo evangelie), das Monatsbuch von Dragan (Draganov minej), das Evangelium Kochno, die Sammlung von Loveč (Lovčenski zbornik) vom Jahr 1331, die Sammlung von Ivan Alexander (Ivan Alexandrov/Lavrentiev) zbornik) vom Jahr 1348, die bulgarische Übersetzung der Chronik von Manassi, das Schicksal zweier Tirnover Handschrifen aus der Mitte des 14. Jh., Lesnovski parenesis, das Tetraevangeliar des Zaren Ivan Alexander (Londoner) aus dem Jahr 1356, das Psalmenbusch von Tomič (Tomičov psaltir), Tichonravov damaskin. Es wird das Schicksal eines jeden Denkmals für sich betrachtet: wo und wann das Werk geschrieben wurde, welches der Fundort ist, wer es gefunden und wohin er es gebracht hat, wie und wann es in die Bibliothek gekommen ist, in der es sich heute befindet, unter welcher Standnummer es zu finden ist, welches Interesse es bei den Wissenschaftlern erregt, Publikationen, Bibliographie u. a.

Es ist charakteristisch für diese schriftlichen Denkmäler, daß häufig Teile von ihnen verlorengegangen sind; von einigen sind nur Fragmente erhalten geblieben. Es gibt auch solche Schriften, deren Teile sich heute in verschiedenen Ländern und in verschiedenen Bibliotheken befinden. So werden Teile vom Codex Suprasliensis heute in den Bibliotheken zu Ljubljana, Leningrad und Warschau

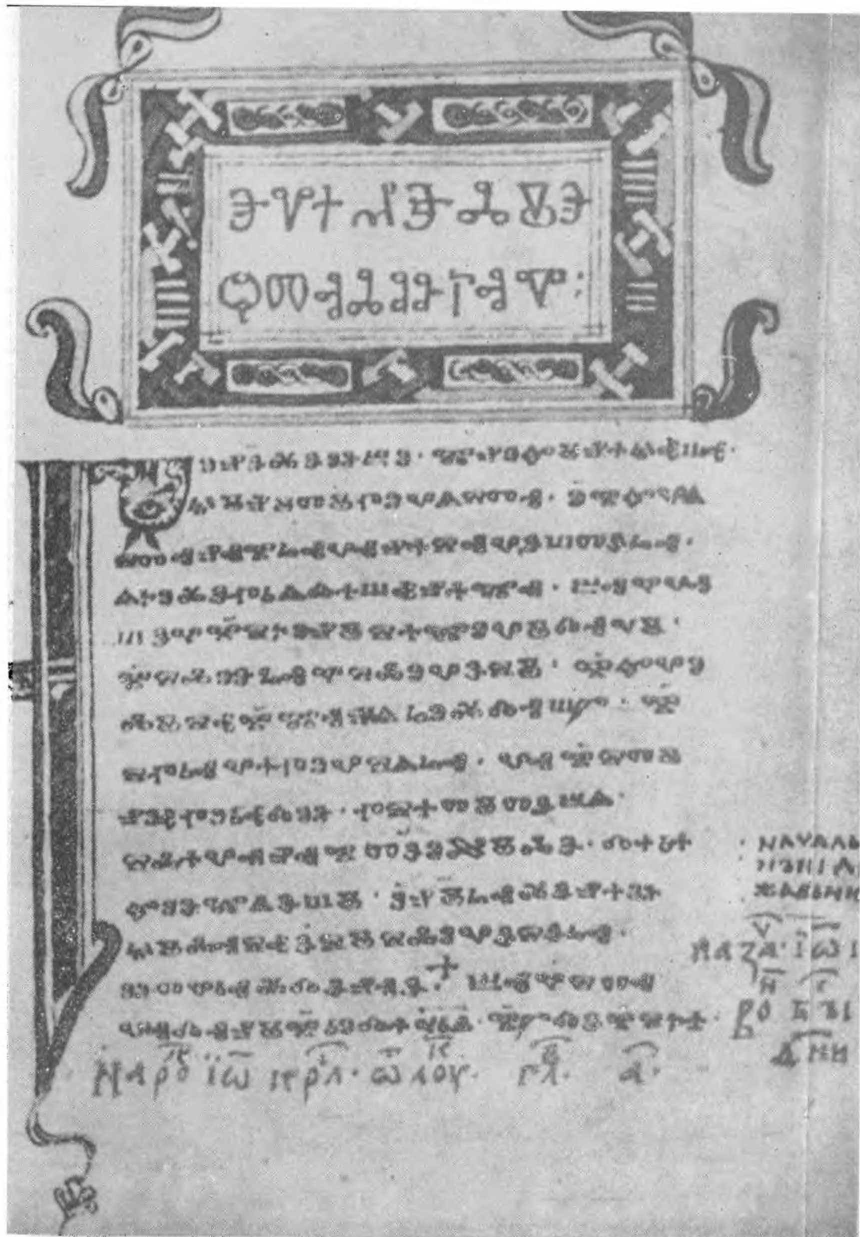
aufbewahrt. Teile von dem Apostel von Slepče (Slepčenski apostol) gibt es in Plovdiv, Kiew, Moskau und Leningrad. Fragmente von dem Monatsbuch von Dragan (Draganov minej) sind im Kloster Zograph auf dem Athos, in der Sammlung von V. I. Grigorovič in Moskau, in der Sammlung von Porfirij Uspenski in Leningrad, in dem Kloster Pantheleimon auf dem Athos zu finden; manche Teile sind verlorengegangen.

Fast alle oben erwähnten schriftlichen Denkmäler sind im 19. Jh. von Gelehrten und Reisenden, die die Balkanhalbinsel durchzogen, entdeckt worden. Besonders verdient haben sich um diese Sache die russischen Gelehrten gemacht. Sie haben unsere schriflichen Denkmäler nicht nur entdeckt und vor Vernichtung gerettet, sondern auch erforscht und veröffentlicht.

цр҃ца и самодръжица
въсѣмь
блъгаромь
и гръкомь
Іѡаннъ Алеѯандръ
въ Х҃а Б҃а вѣрень цр҃ь
и самодръжець
всѣмь блъгаромь
и гръкомь

Зографско четириевангелие от X в., л. 131. Сега е в ГПБ, Ленинград, под сигнатура: Глагол. 1

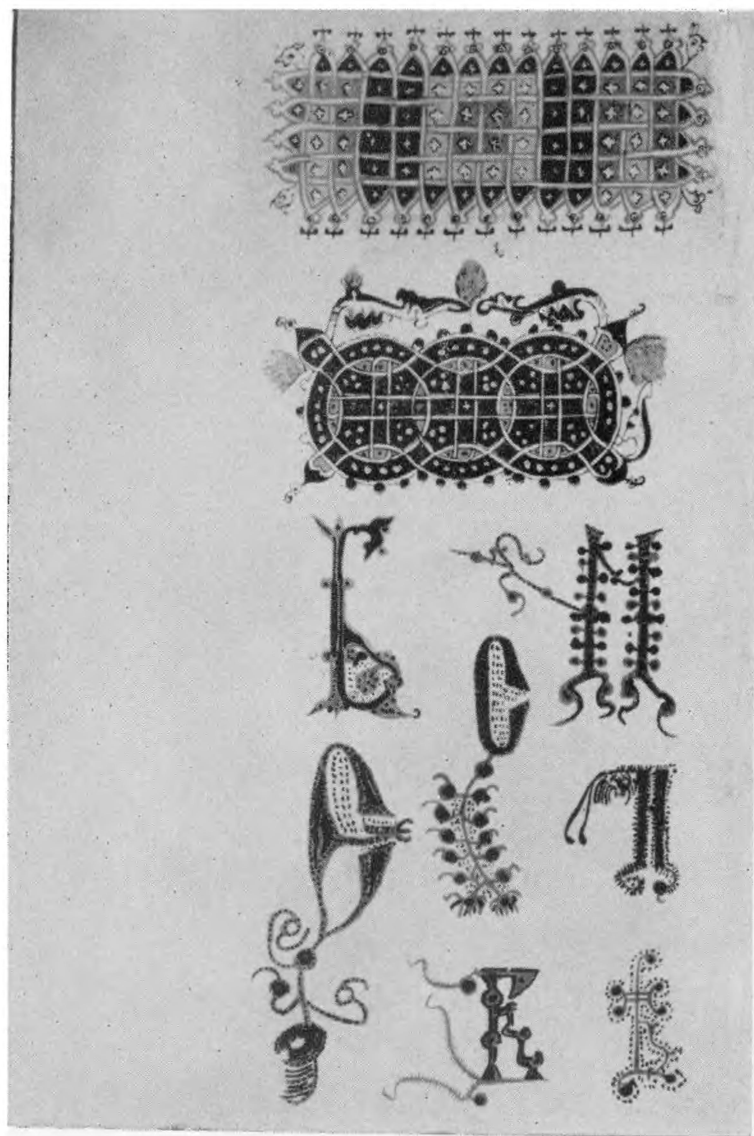
Погодинов псалтир от XII в., л. 2, намиращ се в ГПБ, Ленинград, под сигнатура: Погод. 8

Слепченски апостол, XII в., л. 55, от Верковичевата сбирка. Сега е в ГПБ, Ленинград, под сигнатура: F. п. I. 101.

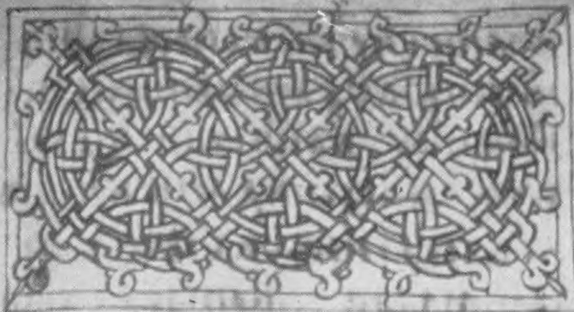

Томичов псалтир от средата на XIV в., л. 130. Сега е в ГИМ, Москва, под сигнатура: № 2752

Заставка в Загребския сборник на Владислав Граматик от 1469 г., л. 166. Сега е в Югославянската академия на науките в Загреб под сигнатура: III а47

Заставки и инициали от старобългарски ръкописи, XV—XVI в. Вж. Вл. Стасов. Славянский и восточный орнамент древняго и новаго времени, с. 4, табл. IX

Нед҃ла прѣд просвѣщенїе

Начало еу҃аглїа іс҃ х҃ва
сн҃а бж҃їа. ꙗкоже єс писа
но въ пррцѣхъ. се азъ по
сылаю аггла моего прѣ
лицемъ твоимь. иже оу
готовитъ пѫть твои
прѣд тобоѫ. гласъ
вопїющаго въ поустыни. за
готовите пѫть гн҃ь. правы
творите стезѧ его. бысть

Четириевангелие от XVI в., л. 8, намерено от П. А Сирку в с. Тича, Котленско. Сега е в ръкописния отдел на библиотеката при САН, Ленинград, под сигнатура: 13.1.1.

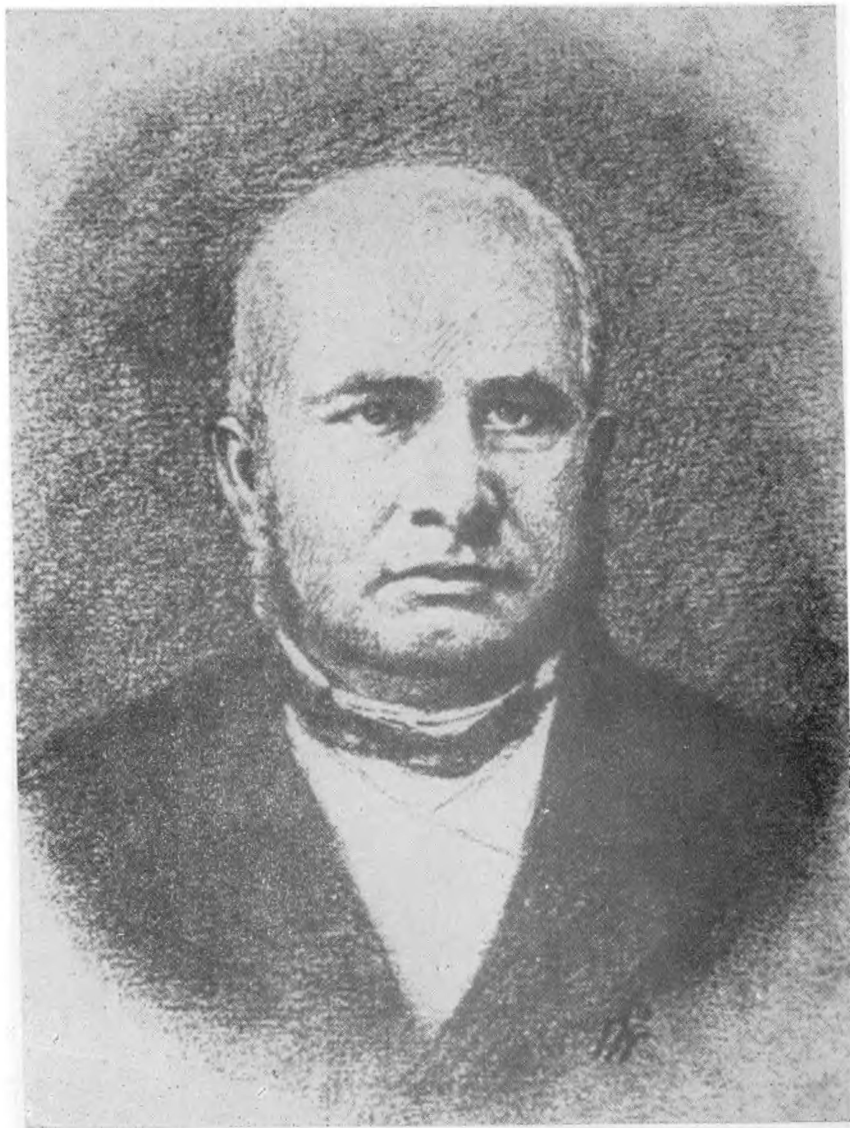
Павел Йосиф Шафарик
(1795—1861)

Авраам С. Норов
(1795—1869)

Антун Миханович
(1796—1861)

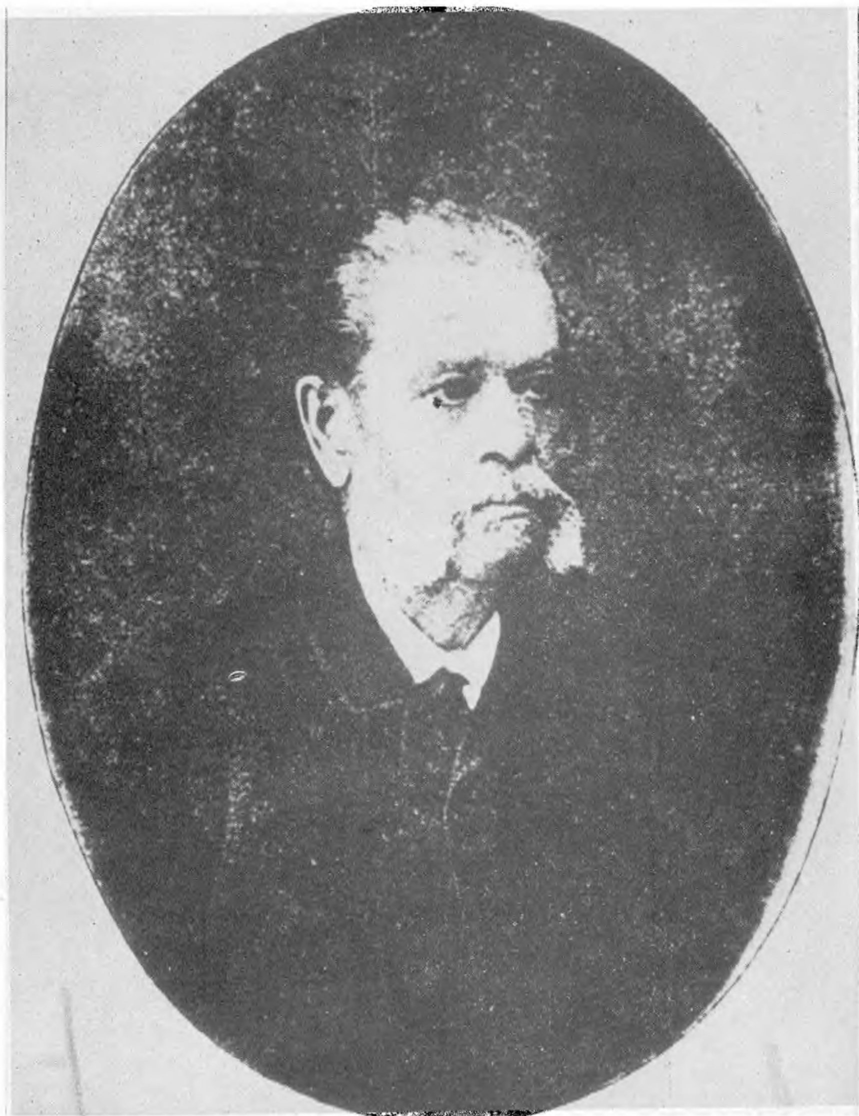
В. И. Григорович
(1815—1876)

Александър Феодорович Гилфердинг
(1831—1872)

Порфирий Успенски
(1804--1885)

Стефан Веркович
(1821—1893)

Съдържание